

Т. XCIV.

Р. 1910, кн. II

Рік XIX.

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛОГІЇ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE
DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

B. XCIV.

1910, II B.

XIX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під варядом К. Беднарського.

Забічено 30/IV с. с. 1910.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬБОЛЬОЦІ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE
DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

B. XCIV.

1910, II B.

XIX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Завіщено 30/IV с. с. 1910.

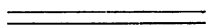
Зміст XCIV тому.

1. Зміст тому с. 3—4
 2. Похоронне голосіє і церковно-релігійна поезія (Студія над розвитком мотивів народньої словесности), написав Іляріон Свенціцький, IV—VI (довіченне) с. 5—39
 3. Студії над українськими народніми піснями, подає Іван Франко, XXVII—XXX с. 40—57
 4. Справа поділу Галичини в рр. 1846—1850, написав Іван Кревецький, IV—VI с. 58—83
 5. Відносини Вартоломея Копітара до галицько-українського письменства, подав Михайло Тершаковець, I—V (кінець буде) с. 84—106
 6. Студії над галицько-українськими граматиками XIX в., написав Михайло Возняк, XII—XV (кінець буде) с. 107—161
 7. Miscellanea: а) Ще до портрета Мазепи, под. М. Грушевський; б) Два недруковані вірші Івана Головацького, под. М. Возняк; в) Антін Кобилянський, кілька згадок, под. Т. Ревакович с. 162—173
 8. Наукова хроніка: З історії й соціології національної боротьби, нап. В. Панейко с. 174—194
 9. Бібліографія: історія політична і культурна до поч. XVII в., історія культурна і політична XVII—XIX вв., суспільний устрій і право, література, економіка (реєстр обговорених публікацій див. с. 246) с. 195—249
 10. Оголошення с. 250—252
-
-

Inhalt des XCIV Bandes.

1. Inhalt des Bandes S. 3—4
2. Die Leichenklagen und die kirchlich-religiöse Dichtung (Eine Studie über die Entwicklung der Volksliteratur), von Ilarion Svjencickyj, IV - VI (Schluss) S. 5—39

3. Studien über die ukrainischen Volkslieder, von Ivan Franko, XXVII—XXX S. 40—57
4. Die Frage der Teilung Galiziens in den J. 1846—1850, von Ivan Krevečkyj, IV—IV S. 58—83
5. Bartholomäus Kopitar's Beziehungen zur galizisch-ukrainischen Literatur, von Michael Teršakoveč, I—V (Schluss folgt) S. 84—106
6. Studien über die galizisch-ukrainischen Grammatiken des XIX Jahrh., von Michael Voznjak, XII—XV (Schluss folgt) S. 107—161
7. Miscellanea, von M. Hruševskýj, M. Voznjak, und T. Revakovyč S. 162—173
8. Wissenschaftliche Chronik: Aus der Geschichte und Soziologie nationaler Kämpfe, von V. Panejko . S. 174—194
9. Bibliographie: Politische und Kulturgeschichte bis zum Anfang des XVII Jahrh., politische und Kulturgeschichte im XVII—XIX Jahrh., Verfassung und Recht, Literatur, Ökonomik (Register der besprochenen Publikationen s. S. 246) S. 195—249
10. Annoncen S. 250—252

Похоронне голосінє і церковно-релігійна поезія.

(Студія над розвитком мотивів народньої словесности).

Написав Іляріон Свенціцький.

IV. Плачі в житях святих.

(Патр. Яков. — Мати Макавеїв. — Алетор. Рахиль. — За Олексієм бож. чол. — Археліт. — Плач родичів Георгія полонника. — Плач княгині св. Анни Кашиньскої.)

Святе письмо мало в собі стільки поетичних моментів, що їх годі було лишити необробленими, особливо з огляду на їх релігійно-педагогічне значінє для ширших кругів вірних. Тому то старо-християнські письменники, приступивши раз до популяризації через поетично-драматичні обробленя тем зі святого письма, звернули зразу бачну увагу на сі місця. І так — одні, доповняючи своїми поясненями і льогічно-поетичними (видуманими) вставками поодинокі події старого і нового завітів, сотворили цикл апокрифічного письменства. Другі натомисть, не вносячи в свої твори на сі теми, з погляду церковного, нічого неканонічного, все таки розвивали поодинокі моменти до значно ширших розмірів, як се вчинив оригінал. Головним жерелом тим поетичним вставкам служило само жите, що безперечно могло ще найбільше розширити і пояснити поодинокі події чи то з життя старозавітних і новозавітних осіб, чи то з життя святих угодників первохристиянської громади. Все те були теми, що надавали ся для всестороннього поетичного обробленя — епічного, ліричного, драматичного; се могло тим легше стати ся на греко-римським сході, де була ще так свіжою і живою традиція

класичної поезії. Лучшим приміром такої поетичної творчости може служити судьба слів благовістника Марії, розсліджена нами в статі „Архаггелови вѣщання Марии“. На сей раз займемось оглядом мотиву плачу по покійнику в житіях святих.

В Мойсеевій книзі Битія (Gen. XXXVII, 34—6) говорить ся про смуток Якова на вид окривавленої одіжи страченого сина Йосифа. Яков не приймав потішення синів, дочок і челяди, говорячи: „зі смутком війду в могилу до сина мойого“. „Так оплакував батько сина“ — додає письмо. Для Ефрема Сир., першого найбільше плодовиного старо-християнського поета, сього було досить, щоби в „Слові о проданім Йосифі“ (s. Ephraemi Syri — Hymni et sermones, ed. T. J. Lamy, Mechliniae 1889, t. III, col. 324 сл.) дати дуже цінну вставку з прастарим плачем осиротілого батька і голосінями рідні — челяди. Плач батька заложений на основах розпуки і рефлексії, споминів з життя і підданю допустови божому. „Дайте мені плащ, нехай погляну — переконаю ся; приходите так — що лучше-б не вертали. (На вид окривавленого плаща:) Горе мені, сину, що стало ся з тобою в пустинних горах? Ся хвиля для мене нещасна — від коли похоронив твою матір... Коби я мав замість плаща твого трупа, щоби словами моїми злити твое тіло. Зігнув ся я, оплакуючи смерть мого любимця; старість моя буде оплакувати молодість хлопця, якого дні пропали... Що-ж з ним стало ся? Чи ровбійники вбили — длячого-ж не взяли одіжи? Дикі звірі розірвали — то чому не пірвали на кусні плаща?... Пропало тіло твое з-перед моїх очий, тільки плащ лишив ся. За любов мою до тебе, любий, таке мені горе, яке розриває мое серце. Любив я твою матір Рахилю, по дорозі стратив її; думав розраду найти в її первороднім... ти в пустині вмер. Вірив твоїм снам — а вони неправда!...“ (Плачуть братя, величаючи Йосифа вірним, прекрасним; Венямін побиваєть ся своїм сирітством — бо стратив матір, а тепер рідного брата; челядь молить у Бога пімсти). А Яков голосить наче грім, де слъови, мов дощ густі... „Не обманув мене мій сон... Піду я в землю до сина мойого Йосифа зі смутком“. Сей поетичний плач послужив основою і греко-славянським перерібкам в Крехівській Палей поч. XVI в. (Др. Франко, Апокр. I, ст. 129—130), та в духовній вірші про прекрасного Йосифа ¹⁾ (Варенцовъ, Дух. ст. 136 ст.).

¹⁾ В історіях о прекраснім Йосифі мотив плачу значно використаний. По дорозі в Єгипет Йосиф плаче на гробі матери Рахилі: „мати моя, встань і погляди на терпіня твого сина... (історія братньої зради

Тою самою дорогою дістаєть ся в старо-християнську літературу і плач матери Макавеїв (ркп. пол. XVI в. Муз. Петр. № 57 с. 488), в яким переважає піддане волі божій, що дала матери і взяла у неї дітий для вічної небесної слави. Сей момент ставить на перше місце і поет плачу аллегоричної Рахили в потішенях хору збірній матери убитих Іродом дітей¹⁾.

Найбільше, одначе, елементів народнього голосієня находимо в житю Алексія чоловіка божого, за яким голосять і родичі і жінка²⁾ Наводимо сіє плачі в повнім текстї: „Є ф и м і а н ь... текь, паде на т'єло его ст'ое и ц'кловааше г'ла. оувы мн'є ч'адо мое любимое, почто тако с'твори ми в'здыханіє велико. Колико л'єть поу'ста бы' без тебе, ч'адо мое. ч'аа слышати бес'єды гласа твоего. б'єды твоа неавиша' мн'є. оувы мн'є жезле старости моеа (вожоу старости моеи — жезле подпора моего). Камо има' с'д'єкати жало' ср'ца моего. ѿсеи достонт ми плакати жалостно и горко д'ша моа.

М а т и. Растр'єза ризы своа и власы своа тр'єзааше г'лаши. Оувы мн'є ч'адо мое сладкое, ал'єг'є. с'творите мн'є п'ят' пр'їити, тако да оузра, ч'адо мое в'злюбленное, агньца д'ши моеи, и птенца гн'єзда моего. в'здоеніє с'єсц'є моєм'є и надежда д'ши моеи. оувы мн'є ч'адо мое почто ми сице с'твори. Колико л'єть былъ еси в'є домоу о'ца своего и неавимиса никако.

Є т ь н о х а ж е еа текши в'не л'єп'їи' риза' плакааше... оувы мн'є женише мои. поу'стынелюбена г'р'ялице (на к. 40: оуподобласа г'р'ялици п'єстынелюбенои и едином'єжн'єки). Колико л'єть поу'ста бы' б'є' тебе и не слыша' гласа твоего. ни лица твоего вид'є'є, камомиса д'єль еси и не авимиса, оуже ѿ дне'є вдовица есм'є и не

і синівського обману). Розкрий, мати моя, могилу і прийми мене до неї, і будемо разом, і не буду я розлучений з тобою, як в Яковом. Послухай мого голосу і гіркого плачу, возьми д собі, бо вже мені годі плакати“. Плаче і Венямін до тїни матери, коли його підозрївають о крадіж чаші і молять її забрати його до себе. Плачі ті одначе не належать до ряду похоронних, тому і видучаємо їх з огляду. Всі три плачі в інтересній літературній обробці находять ся вркп. Дамаскинї Синод. Б—ки в Софії № 60 (Спространовъ, Опис. № 134) л. 101 Юс., 103 Як., 114 об. Вен. — Списки текстів удїлив мені проф. М. Н. Сперанскій, за що сердечно дякую.

1) E. du Méril — Origines latines du théâtre moderne. Paris 1849; E. de Coussemaker — Drame liturgiques du moyen âge. Rennes 1860 p. 166 ss.; Н. Тихонравовъ — Русскія драмат. произведенія, I, ст. 382—7.

2) Користуємо ся ркп. Муз. Петрушевича XVI в. № 2 л. 41 сл., шаралєлі по № 34 л. 409 сл.

имах кого ожидати (и несть вже на кого взрѣти), нѣ ниже ѿ плача срѣце мое прѣстанеть“.

Сей епічний плач життя розвинув ся до чистонароднього голосія в перерібі автора пісні про Алексія чол. бож. в Почаївськїм Богогласнику 1790 р. № 185, в яким мати плаче: „Яхъ мнѣ окаанный свѣте — сынъ Ялеѣію цвѣте, а тебе, сынъ кохала — стѣхнмса надѣала, нынѣ зтѣги ѣмираю — гда тѣ не оглажду...“ (Не того сподівала ся я, як тебе пістувала, вєіде я зладила — куди-ж ти пішов, лишив гостий, невісту, багатства. Птиці весело щєбечуть — пташками тїшуть ся, а я сирота одна, нема нам старим ніякої розради). Білоруська духовна вірша „о Аляксѣю Божію чаловѣка“ (Бєзє. 226—7) перероблена зовсім на народній лад; в ній батько голосить, що був би виставив золотєверху келію для сина, а мати побиваєть ся, що „пачащи глазамибъ аглядала, плачачи рубашучкубъ смѣняла, аднобъ мы кушанья скушали“, а „обрушная княгиня Кацярина, грабинцу слязами заливаиць“ і голосить як батько, додаючи до сього: „судвил нам Гасподзь стабой вячатца — судвилбы Гасподзь стабой сканчатца!“ В українськїм „Олексію“ (Мєтл. 359—360) всі голосять: „окрашений світе, сину Олексію, як рожевий квіте! Я-ж на тебе тай не надивив ся (-ла ся), тільки за тобою тай запечалив ся (-ла ся)!“ А жінка з великого жалю помирає.

Подібний плач є і в коптськїм житію св. Архелїта ¹⁾, в яким мати оплакує смерть свого одинака. До плачу звиває вона всіх матерей, подібно як се чинить і Богородиця. Сінклїтика, мати, хотїла-б видїти сина радше всіх скарбів свїта, але все-таки здаєть ся на божу волю. Далше йде оповіданє — спомини і клич розпуки: „піднеси очи, глянь на мене, мій любий сину, я-ж твоя мати, до тебе прийшла — а ти мене відпихаш, ти мертвий“.

В чудях св. Георгія є повість про молодця Георгія, що пішов на війну. Родичі не мають про нього вістки, вважають погибшим і голосять ²⁾: Отець: Оувы мнѣ снѣ мои єдинородны' (69) оувы мнѣ оутѣшенїє старости моеи. почто азъ не пойдох

¹⁾ Erman A. — F. Krebs: Aus dem Papyrus der Kngl. Museen, Berlin 1899 і J. Leitpoldt — Geschichte der koptischen Literatur (Literaturen des Ostens VII²) 168—169, Dichtung über das Schicksal des hl. Archellites.

²⁾ Дамаскин. Соф. Синод. Б—ки № 60, л. 68 об. — від проф. М. Н. Сперанського.

окаанный по обычаю на брань и да погиб'нѣхъ нь посла^х тебе свѣте шчію мою, оуби мнѣ что сътвори. кого имамъ ѿселѣ оутѣшеніе. Кто же ли ми наслѣд'никъ домѣ моемѣ боудеть, кто ли гробѣ прѣда^е ме или погребеть. — Такожде и мати его подобиѣ и вѣр'ше рыдлющи съ слѣзами глѣаше из гльбыны срьдч'ныи: Оуби мнѣ снѣ мо прѣвозлюбленне. Како въсплачу о тебе, оутѣшеніе мшима шчима. Како възридаю слаткое мое чедо ѿ сжностата оумрель еси, или ѿ свѣри сѣнѣденъ бы^е. или мьчель посѣченъ еси. гладем' ли или жежду оуморень бы^е“. Дальше йде рефлексія — а як ти живий, то хто твій пан, світе очий моїх, яж тебе виховала і берегла. Рефлексія ся явилась природним переходом до плачу полонника Георгія, що в неволі благає свого патрона помочи. — Плач батька — типічне народне голосіне, оперте на жалю родича за розрадою старости, за наслідником і виконавцем останніх услуг.

Закінчимо сей огляд житійних плачів новітнім твором (не старше кінця XV в. після В. Ключевского — Др.-рус. житія святих, а може XVI—XVII в. після гадки проф. М. Н. Сперанського) в.-рус. атіографії, яка внесла в жите св. Анни обширне голосіне при стрічі домовини убитого татарами мужа князя Михайла Ярославовича тверського († 1319 р. в Орді). В 1-шій Соф. літописі під 6827 р. (Пол. соб. рус. лѣт. V, ст. 215) сказано, що в рік по убійстві князя його тіло привезли в домовині в Твер. Домовину стрічає княгиня вдова з дітьми, духовенством і народом: „и отъ многого вопля не баше слышати поющихъ и не можахъ донести раки къ церкви¹⁾. и поставиша предъ враты цѣнымы и тако на многы часы плакахъ и едва внесоша въ церковь“. Стільки літопись, без осібної навіть вказівки на плач княгині. Зате атіограф (ркп. Тверс. Муз. № 27/3092)²⁾ не пропустив влучної хвилі, щоб окрасити житіє і визвати в читачеві много співчутя для житевих страждань святої, і вложив її в уста ревне голосіне на вид убитого жужа. „Любий мій су-пруже — плаче вона після атіографа — пощо лишив мене вдовою? Чому не вмерла я передше, щоб не видіти твоєї смерти. Куди йдеш ти, скарбе мого житя? Чому не проговивш слова розради, о цвіте мій красний! Чому так зараня вянеш ти, вино-

¹⁾ Воскрес. літоп. (П. с. р. лѣт. VII, ст. 198) додає: „тѣсноты ради народа“.

²⁾ Переповів В. Колосов в Тверс. епарх. Вѣдом. 1899 р. № 2—4, плач в № 4, передрукував вчасті свщ. С. Архангеловъ, Житіє и чудеса св. благовѣр. вел. княг. Анны Кашинской, Спб. 1909, ст. 32—3.

граде многоплідний! Чому не поглянеш на своїх дітей і не даш їм якого заповіту? Світе очий моїх, чом так несподівано гаснеш? Чому так скоро склонив ся на захід, зоре сходу і не сяєш більше. Господине наш, преславний і великий князю, де твоя честь і слава, де твоя держава?“

І біль вдови, і найніжніші вискази жіночої любови, і жаль правительки землі — все те зібрав поет-атіограф в одну цілість, зложеною по образцю народнього голосія. Інші атіографи, що не стільки на земське, скільки на небесне звертали увагу, позоставили сей момент на боці, а натомість вложили в уста княгині слова повного віддання Провидіню і радісний, похвальний гимн християнки мученикови за віру¹⁾.

Всі ті моменти важні тим, що ілюструють границі і напрям вольної поетичної творчости в житях святих, та свідчать про велику силу народнього творчого духа, який вніс стільки життєвсі дійстности в церковно-релігійну літературу. На сїм тлі нам легче буде прослідити генезу великої ірупи релігійної літератури — а се плачів Богородиці.

У. Плачі Богородиці.

(Генеза плачу з евангельської згадки. — Мотиви Богородичних плачів в творах різних письменств. — Паралелізм сих плачів з похоронними голосіями. — Місцеві зовнішні ціхи плачів Богородиці.)

Канонічні евангелія не багато говорять про присутність Богородиці при смерті Ісуса. Матей (27, 55) і Марко (15, 40) говорять тільки про посторонніх жінок — учениць і поклонниць Ісуса; Лука (23, 27—31) додає, що сї жінки голосили, на що Ісус замітив їм, що прийдуть для Єрусалиму тяжші часи, в які неплодні і бездітні жінку будуть почитувати ся щасливими. Іван (19, 25—27) подає, що під хрестом була з двома іншими Маріями і Богородиця, яку Ісус поручив йому, Іванови, своєму ученикови, що також був з ними. Стільки евангелисти. З уваги на те, що три перші говорять про богатюх жінок, в яких тільки кілька називають по імени, можна би заключати і про присутність Богоматери на Голготі в часі хрестної смерті Ісуса. Слова про бездітних і безплідних жінок

¹⁾ Див. Житіє и подвиги благовѣр. вел. княг. Анны Каминскія, Москва 1909 (по ркп. Моск. Синод. Б—ки № 622) ст. 11—12. Сею редакцією житія користував ся і архим. Макарій, рект. тверс. дух. сем., що написав в 1765 р. Житіє и страданіє св. блгв. кн. Михаїла Ярослав. тверс. чудотвор. Москва 1798 р. л. Мї об. рє, Архангеловъ ст. 33.

у Луки одначе вказують виразно на присутність Матері Ісуса, инакше вони не мали-б найменшої основи і звязи з ходом подій. Оплакували прецінь розп'ятого Ісуса, тож одна з них мусіла оплакувати страту сина, коли Ісус звернув ся до них з увагою про будучі тяжші часи, в яких бездітні вважати-муть ся щасливими. Увага ся, видно, перервала або утишила голосіне, коли Лука кількома реченнями низше (23, 49) замітив, що всі знайомі і жінки стояли одалік. В кождім разі з канонічних євангелій знаємо тільки про присутність Богородиці при хресті. Її слова і заховане — нам майже незвісні.

Подія ся одначе була занадто важною, щоб могла лишити ся без дальшого богословсько-поетичного оброблення. А на поведене Богородиці в данім разі можна було подивити ся з двох точок. І так: або Богородиця виступає матір'ю, що розпучливо побиваєть ся за сином, на що посередно вказують Маттей і Марко, та яснійше Лука й Іван, а тоді її потрібна опіка земна, яку дістає в особі Івана; або Богомати знає післанництво своє і Сина, отже в підданем волі Бога переносить хвиливу смерть Ісуса — Сина Божого. Друге освітлене поведеня Богородиці належить тільки богословам-містикам, а перше натхнуло богословів-поетів на створенє богатого циклю образів розпуки і ревних плачів Богородиці. Ними й займемо ся.

Головною метою церковних поетів була доіма про відкуплене світа через муки Сина Божого і про воскресенє з мертвих. Сухі богословські трактати і навчанє ледви чи були-б мали такий успіх серед переважної більшости світської маси вірних, як поетичне обробленє і використанє всіх пригідних моментів. Нічого дивного проте, що кождий такий момент являв ся осередком багатой поетичной творчости, яка в загальній своїй сумі дала нам християнську церковну поезію й обрядовий драматизм. Яким судьбам міг підпадати такий момент у своїм церковно-поетичнім розвитку (еволуції), ми вже мали нагоду пізнати у благовіщенській студії¹⁾; нині задача наша вузша. А то: прослідити звязь мотивів плачів Богородиці з мотивами народніх голосінь, або — иншими словами — пізнати паралелізм церковної поезії з загально-людськими почуваннями — переживаннями — світоглядом.

Могло-б здавати ся, що належне освітленє сього питання

¹⁾ Пор. І. Свенціцький, „Архангелови в'їщання Марии“ і благовіщенська містерія (З. Н. Т. ім. Ш. тт. LXXVI—LXXVII).

можливе тільки на основі знання сирийської, єврейської і грецької народніх словесностей перших днів християнства. Було-б се так, наколи-б нашою задачею було прослідити звязь церковної поезії в тими народніми словесностями. Нас цікавить одначе загальний розвій поетичного сюжету, яким є плач живих за мерцем. Між поетичними обробленнями його находить ся і плач Богородиці. А що в попередніх розділах була досить ясно зазначена звязь поодиноких мотивів сього сюжету в ріжнародніх обробках, проте й вільно нам заняти ся оглядом мотивів сього плачу. В студіях спеціалістів можна буде найти хиба подрібні вказівки на походжене одного-другого висказу або поетичного образу з певного народнього жерела, що тільки ще раз ствердить залежність плачів Богородиці, як поетичних продуктів поодиноких поетів, від народньої поезії. Бо тільки народне голосіне могло служити основним образцем церковним поетам в часі їх одушевленя моментом плачу Богородиці. З другої сторони в обробці сього сюжету їм ніяк було не перенести на Богоматір чисто-людських почувань і переживань кожної матери на вид умерлої дитини. Коли-б церковних поетів цікавив тільки сей сюжет, тоді мали-б ми чисто поетичні твори, навіяні материнською лірикою, які можна би поставити поруч з розважаними вище епічними плачами, подібно, як се можна було вчинити з плачами з житій Святих. В данім разі одначе у поета инша мета, а то — роз'яснене і поглиблене доіми. В тій цілі церковні поети злучили епічне оповідане про Страсти Христові — як акт відкуплення — з безперечно лірично-трагічним положенем Богоматери і дали нам ряд творів з виразно тенденційним релігійним характером, з епізодами значної поетично-драматичної ваги. Тому і прийшлося вилучити сі плачі в окремих розділ.

Час, обнятий значною частю плачів Богородиці, сягає від хвилі муки зі сторони жидівської товпи до положеня у гріб. Длятого то сі плачі можна би розділити на дві нерівні часті: плач матери на вид мученого сина і його вмиране, та плач по смертний. В обох частях за канву служать поодинокі хвилі муки та спомини зі спільного житя. Ся епічна часть плачів і становить головний характерний рис, що виріжняє їх від інших звисних нам вже голосінь. Лірична часть, з виразом особистого горя матери, взорована на народніх голосінях, відзначає ся хиба своєю звязю з епічним описом подій та живою гестикаляцією, якою поети наділили Богоматір на підставі життєвого досвіду. Сім слів Ісуса на хресті, згадані в канонічних

євангеліях, як також льобічно-фівична можливість розговору мученого сина з матір'ю, послужили поетам основою для введення діяльобічного елемента. Се головні зариси плачів Богородиці.

В сій формі обійшли плачі Богоматери, в сирийсько-палестинського сходу починаючи, майже всі європейські середньовічні письменства.

Найстарший памятник — се Голосіне Пречистої, вложено Єфремом Спріном (Ephraem Syri — Opera, Col. 1603, p. 697—7: Threni id est Lamentationes gloriosissimae Virginis Matris Mariae super Passione domini), в грузинською перерібною по ркп. XVII в. (А. С. Хахановъ — Очерки по исторіи грузинской словесности, Читенія 1895, т. I, ст. 215: Плачъ пресвятой Бцы Маріи въ великій четвергъ, когда видѣла Сына своего распятаго на крестѣ); греко-християнська догматична містерія: *Χριστός πάστων* — Григорія Назіанзенського (після доказів А. Elissen 1835 р. і I. L. Klein, Geschichte des Dramas, III, ст. 599 сл. — вїдси і текст беремо); латино-романські і німецькі плачі (перестудіовані і в'аналізовані: Dr. E. Wechsler — Die romanischen Marienklagen¹), Halle a. S. 1893 і Dr. A. Schönbach — Über die Marienklagen. Ein Beitrag zur Geschichte der geistlichen Dichtung in Deutschland²), Leipzig, 1875). Західно-славянські XIV—XVI в. оперті на романо-німецьких релігійних творах середновічя, заступлені досить багато: чес. Placz swate Marzie (Památky staré literatury české, VIII, Praha, 1881 — Hradecký rukopis пол. XIV в. ст. 144 сл.), студія у Časop. čes. Mus. 1886, ст. 582 сл.); польсь. по Леогорським ркп. кін. XV в. (М. Bobowski — Polskie pieśni katolickie, Kraków, 1893, Бонавентурн — Опеця: Żywot P. N. Jezusa Chrystusa, по Корницькій ркп. пол. XVI в. (Bobowski op. cit. 314 сл.), Красінських і Ягайлонській (Windaiewicz — Teatr ludowy). Хорвати оперли свої удраматизовані церковні чини великої п'ятниці на латино-італіянських образах: Мука

¹) Латинські обрїбки плачів Богородиці у Daniel — Thesaurus hymnologicus II і IV. Французькі памятки церковних дійств-плачів у E. de Coussemaker — Drame liturgiques du moyen âge, (по ркп. XIV в.) Rennes 1860 ст. 285 сл., а плач Рахелі по убитим дітям по ркп. XII в. ст. 214 сл., а в E. du Meril — Origines latines du théâtre moderne, Paris 1849 ст. 171 сл.; A. Jubinal — Mystères inédits, Par. 1837, II, ст. 139—311 La Passion Nostre seigneur 312 - 357 La Résurrection Notre Seigneur; Arbaud D. — Chants populaires de la Provence, Aix 1864, t. II, ст. 231—4. Італіянським пасійним містеріям посвятив багато уваг d'Ancona — Origini del teatro italiano, I—II.

²) Німецькі пасії, починаючи в XII в., видав F. J. Mone: Schauspiele des Mittelalters, I—II, Karlsruhe 1846.

spasitela našego. Ćin na veliki petak по ркп. 1556 р. і Skazanje slimljenja s križa tila Isusova по ркп. 2-ої пол. XVII в. (у виданку Starî pisci hrvatski, XX, Zagr. 1893) і компільовані стихи Матије Дивковича — Плачъ блажене госпе дивиче Маріје, вид. в Венеції 1631 р. і скорше в „Наук Карстивански 1611 р. (гл. Др. Ї. Їорђевић — Матија Дивковић, Глас LII—LIII, Београд, 1896).

Східно-славянські плачі належать до двох груп — східної грецької і західної латино-польської. Найстарші руські пам'ятники враз з полуднево-славянськими знають Слово Івана Богослова про Успеніє, в яким згадуєть ся, що Богородиця „по шкычаю на стѣи' гробѣ гѣ нашого' в'ходаци кадити и поклоняючи стѣи колѣни молаци рождѣшагоса изнае хѣ бѣ нѣшего дакы к'немоу шла“. В сїм апокрифічнім творі Богородиця виступає звичайною жінкою-матір'ю, що ніяк не може вгомонити свого болю по страті дитяти. В данім разі автор апокрифу забуває, що таке відношенє Богородиці противорічить вірі в воскресєнє в мертвих і вознесєнє на небо Ісуса. Плач Богоматери в проповіді Кирила Турівського XII в. (Рукописи гр. Уварова, II, ст. 25 сл.) і західно-руська „Моука гѣ нашого и сѣдѣ хѣ шд преворотныъ жидѣ“ XV в. (Пам'ятники древн. писъм. и иск. СХL, Страсти Христовы, вид. Н. М. Тупиков, СПб. 1901), що відзначають ся значним багатством картин і фраз в народнього побуту, та львівське дійство „Бѣршк з'трагвдѣи Хѣ пасхвнѣ Григоріа Богослова“ (Ставропиг. типогр. 1630) і „Алѣментъ або плач прѣтчи Дѣи Мрѣи“ в Перла многоцѣниного К. Т. Ставровєцького (Черниг. 1646) — взоровані, очевидно, на візантійській церковній поезії. Пасії угроруські і галицькі XVIII в. (Др. Франко — Апокрифи II, ст. 222—236 і ркп. Музею А. С. Петрушевича) взяті, очевидно, з польського жерела.

Мотиви згаданих плачів Богородиці, по вилученю з них релігійно-церковних моментів, можна розбити на отсі групи: причина події й епічні спомини з життя Ісуса, ліричні вискази материнської розпуки і рефлексія з підданєм волі Божій. Тому що цілю творців було звеличанє акту відкупленя, то загальний тон плачів піднесений, як в похвальних гимнах. Молитвенна похвала належала ся Спасителеви за його муки фізичні, тому треба було представити їх дуже реалістично; неменше вдячного величання одначе заслужила і Богомати за моральні стражданя на вид мученого Сина. Нічо дивного проте, що поети розвинули дрібні спомини євангелистів до значних розмірів — як опиєу страждань Богородиці під хрестом, так і розмов Матери зі Сином. Одначе неважаючи на те все, в тих творах нема нічого апокрифічного в церковно-канонічнім значіню, а навпаки — в них

замітне загальне змагане церковних поетів викликати через сі твори вирази покаяня у вірних і дати їм звязне оповідане про акт відкупленя. Сей останній момент і злучив нерозривно описану подію як з її первопричиною — лукавством змія-спокусника (*Хр. пав. — пр. а'*) і виною людей (*Cous. 297*), та благовіщенням арх. Гавриїла, так і з її наслідком — воскресенем із мертвих. З огляду на се нічого дивного, що плач Богородиці став кульмінаційним епізодом циклічного церковного дійства ¹⁾.

Переходимо до огляду поодиноких мотивів плачів Богородиці:

а) Противенства дійстности й обітниць благовіщення змушують Богородицю звернути ся з закидом арх. Гавриїлови — *Хрп: пр а'*; *Ефр. 697*, *Хах. 221* (Гавриїл боїть ся йти до Марії з вісткою про неволю Ісуса, 219) ²⁾, *Ктур. 26* (*Кдѣ ми, чадѣ, благовѣствованное, пор. тамже XXVII ст. з капона Симеона Логофета: Гдѣ благовѣстіа? гдѣ ми еже радѣйсѣа?*), *Jub. 352—357* (протиставлене гіркої дійстности кождому реченю благовіщення), *Стр. 33—14 об.*, *Bob.-Łys. 6*, *Kór. 13*, *Сін 46*, 52 (*tuži na te, o anjele*), *Пер. 92 об.* (*Франко — Апокр. II, ст. 247*). Красшого надіяла ся я в дня на день — *Нрад. 142*. Заведені мої надії, що царем будеш, як ангел віщував — *Безс. Калѣки IV, № 363*.

Поможи благовістнику-ангеле оплакувати смерть — *Kras. 207* (*Wind. — Teatr 64*); „Ангель Гавриїль, помози ты мяѣ! Радосте моя сошедъ во гробъ“ (*Варенцовъ — Сбор. р. дух. ст. 55*).

б) Юдо, я не пожалувала-б тобі гроша, було мені сина продати — *Сін 44*, 54. — В. учит. евангелію поч. XVII в. (*Муз. Петруш. № 256 л. 7 об.*) проповідник говорить: „чемоуся го не продал' Мрїи Маг'алынѣ, котораа бы ти не љ сребрникомъ“ дала“.

в) Де твої ученики-апостоли? *Cous. 296*, *Тур. 26—27*, *Sver. 59*, *Skaz.*, *Варен. 55*.

г) Послухайте мойого болю — *Łys. 1* (*Bob. 48*), *Сін* (пролог).

¹⁾ Див. про вистави пасій у d'Ancona — *Origini del teatro italiano*, 2 ed. за pp. 1200—XVII в. в значнійших містах одної Італії 36 разів, а всіх пасій має західно-європейський континент 123 (*Wechs.*) 15 лат. + 56 іт. + 6 фр. + 2 пров. + 3 кат. + 4 ісп. + 8 порт. + (*Schönb.*) 29 нім.

²⁾ В коптських плачі, якого мені ужичив ласкаво доц. від. унів. др. Г. Юнкер, говорить ся, що Богородиця плаче в домі Івана, коли до неї прийшли ангели, певне з тою сумною вісткою.

д) Плачте ві мною — Ефр. 698, Копт., Sous. 292, Hrad. 144, словац. Lamentationes sacrae 1692 р. 17 об. (рпк. № 23 F^o slav. Nemzeti Муз. в Б-Пешті), Пер. 93 (з показанем значіння і заслуг Ісуса для людства й поодиноких верств). — Просіть Бога, щоб з вами так не сталося, Łys. 7; Schönb. 4, XIII.

е) Поетичні образи сирітства: на вість про засуд Ісуса — „тепер я дивлюся безнадійна на море нужди... Мене бідолашну постигає недоля (605), Мила руко, на якій я опиралася, як блюшч на могутім дубі“ пр. β' 620 Хр. πασ.; „Нема мені тепер ні потіхи, ні де голову склонити — ні рідні у мене, ні свояка. Ти всім був мені — і батьком, і братом, і сином, ти мені був житєм і душею, надією і покровом...“ Ефр. 698; „Одинокого сина забрали мені... дивіть на мою нужду“, Копт.; „Не прийдеши ти вже більше побачити мене в матірці і не скажеш — Мати моя, Маріє — і ніхто не скаже мені — прийшов твій син, горе матері твоїй!“ Груз. 221 сл.; „З ким стану оплакувати тебе — одна я лишилася, всі твої покинули тебе“, Тур. 26; „До кого звернуся я, мій милий сивочку, моя солодка радість — все те стратила я, хто вибавить мене від смутку, хто верне мені мою радість“, Hrad. стихи 164 сл. і 182 сл.; „БЕДА МНЕ БЕДНИЦИ, ШТО ОУЧИНЮ СІНОУ МОИ МИЛИИ, НЕ ШПОУКАИ МЕНЕ АЛЕ ОУТАГНИ ЗА СОБОЮ“ (л. 11); „БЕДА МНЕ КДЕ ПОИДОУ И КТО МНЕ ДАЛЕИ ДАСТЬ РАДОУ И ПОМОЦЬ“ (л. 12), Стр. 25—6; „domu niemam, ani rodziny, ani syna, ani przyjaciele — bom wszystko moie dobro straciła dzisiejszego dnia“, Орець 266; „8. Nędzna ja sierota — niemam ku komu się skłonić mam“; „14. Ni ja siostry, ani brata, ani żadnego przyjaciela — skądże pocieszenie mam mieć?“ Кórn. 128 сл. (Bob. 314—315); „Kamo s'ócú majka tvoja? pri kom ócú tužna stati? gdo l'mi óce hranu dati?... jur nis majka, neg vdovica, a vsim ludem sirotica“, Ćin 57; „...jer mi tužni srdce vene, jere ostah udovica — zgubih sinka nevolnica“, Sver. 64, Skaz.; „kam ze ya smutna podegy, wkom mity budu me nadegy“, Lament. 17; „кто нынѣ утѣшитъ отъ горькихъ мя слезъ?... кто нынѣ, сыпе, поможетъ въ слезахъ?“ Вар. 55; „...бо я сиротою сына своего стала“, Безс. IV, № 385.

ж) Спомини в житя: „Дрібною дитиною годували тебе мої груди! Надармо терпіла я труди і клопоти ізва твого чудного зачатя! Багато горя витерпіла я за твого житя, а тепер в годину твоєї смерти ще більше“ Хр πασ. пр. β' (Klein 620); „Горе мені, що я тебе родила! Горе моїм грудям, що тебе кормили! Горе моїм очам, що тебе виділи — ушам, що чули твій голос! Горе моїм губам, що цілували тебе! Горе моїм устам, що просили тебе! Горе моєму язикови, що говорив з тобою! Ох, не прийдеши вже, Сину мій!“ Груз. 216; (те саме +) „Горе моїм рукам, що піднимали тебе! Ти не прийдеши більше побачити мене ві

мною і не скажеш: „Мати моя, Маріє!“ і ніхто не звеселить мене вісткою — „прийшов твій спн!“ Горє матери твоїй!“ Гр у в. 221; „Кде єсть шнаа радость которою оу нароженіє твое м'кла єсмь, беда мне, беда мне! да оу великїи мои смочтєкъ шнаа радость шпротила мисє!“ Стр. 14 об.—33; „Smutna trzymam umarłego — z weselem piastowałam żywego“, Op. 263; „Jednegom synaczka miała i tegom z nieba być snała, tegom już oželala... W radošcim go porodziła, smutkum żadnego nie miała — już teraz wszystkie boleści dręczą mię bez litości“, Kórn. 9—10 (Bob. 314).

в) Епітети Синови: „Найсолодший — наймилийший, Ти мені все — і родина, і брат, і опікуи, і надія, і житє“, Ефр. 698; „Сину мій, світло очий моїх“, Гр у в. 216; „Роскоше моя, сердца мойого радостє“, Хрпжс. пр. β'; „Нынѣ мое чаманіє, радости же и веселиа, сїа и бѣ лишена, вьхъ“, К. Тур. 26; „O moj květe přežaduci — všeho květie kráše kvůci — šlechetnějši všeho světa — rozkošnějši všeho květa (208—211), Moj přemilelý synačku — a jediný jedinačku“ Hrad. 230; „Сноу мои наимилешїи... солодкостн єдиненїа, питомыи прєкытоє мон, радость живота моего, потєхо дїїє моеє“ Стр. 11 об.—25; „O gdzie iest zywo! Wesele moie! Nadzieia moia! Pocieszenie moie! Gdzie iest miłość moia, Synaczek moy ukochany!“ Opєc 267; „Moj sin želni, moja dika — tugo moja prevelika, ja bih tebe nigovala — ter suzami zalivala po vse danke i vse noći... (52).. Sinko mili, diko moja, Ojme ostah prez ostanka — jer mi slatki sin pomanka... žalujte me, o gospoje — sinka moga, dobro moje, ovo želno dite moje“ Čin 57; „Sinu mili, dragi... moje blago, diko moja“ S ver. 63—4; „Gledajte moje dika — sinka mila, perlu bilu... usta ova vele slatka... slatki pozor od očiju, dragi sinko dobro moje...“ Skaz. 79—80; „Сїѣ мой прєлюбєзнїкїшїй, сладкїй мой свѣтє, ..вождєлѣннаа моа радости... сїнце мое правєднїкїшєє и прєсвѣтлїкїшєє“ Перло 92 об.; „O свѣтє прєсвѣтлїй, зарє присносўцнаа! Добровиднїй сыне мой, сладчайшаа доброта! краснїкїшїй свѣтє мой! Сладчайшаа доброта!“ Безс. IV, № 388.

з) Пропаала твоя краса молодєча: „Де-ж твій вигляд і твоя краса, мій Сину? Де твій цєт?“ Ефр. 697—698; „Мати видїла, як Син блїд на хрестї, викла краса, а лице викривляло ся“, Гр у в. 221; „Згасло світло ока, прекоханї уста, нїжнї риси лица, благородне обличє, премилїй вид лагїдних губ, небеснїй запах мойого сердца — що вєю мою журбу ровганяв, чоґо вмер?“ Хр. пав. пр. β' (плач. Вдї); „Сїѣ мои, гдє доброта зайдє зрака твоего“ Тр. цвїт. Четв. на хвал., Пят. веч.; „Гдѣ твоя зайдє красота, свѣтолучная, невечерняя? Гдѣ твой вождєлѣннїй лица зракъ? Гдѣ твой зракъ прєсладкїй?“ Безс. № 388.

в) Противенства дійсности й понятя: „Син Божий“: гл. а) + „вважала я тебе бессмертним — а ти підляг загальній судьбі смерти нарівні з розбійником і злодієм, Ти воскрешав мертвих, сліпим вертав взір, німим давав мову, пораженим вертав руки — а нині сам себе віддав смерті і закрив собі нею чудні очи свої, уста замкнув для мови, а руки твої прибиті до хреста“ Груз. 215; „Чому виснеш так — коли ти сам живє“ Cou s. 292; „Tyś wiele dobrego czynił — iak łotr zabił, Oyciec Nieb. nie dał ci w tem ratunku — odłączyłeś się od matki“ Op. 263; „któż kiedy na świecie miał frasunek taki — i tak ciężki, który ból przechodził wszelaki? Mając syna jednego, a syna takiego, Między synmi ludzkimi nayurodziwszego, Wiedząc go Synem Bożym, widząc mękę jego... (не можуть помочи) ztądże boleść okrutna trafi serce moje — widząc w takiej ciężkości pocieszenie swoje“ Jagiel. (Wind. 91); „to l'je kruna, ku dostoja čista zlata glava tvoja? Плачу тузна през pokoja, krunu trnju gledajući — mozg iz glave ran tekući“ Sver. 64, Skaz.; „О сынъ мой, о Богъ мой, о ангеловъ всѣхъ Царь! Почто убила такъ тебя земная тварь? Природа стонет вся и солнце все черпѣтъ — Одинъ еврейскій родъ Тебя не разумѣтъ...“ Бевс. IV, № 364.

і) Реалізм передсмертних мук Спасителя. Ісус хоче промовити до Матери, щоб потішити: „але перє^х колєстїю а жалостїю не моглъ говорити. те^х прото иже гоуцькы, шїа, горло оусє было оутєкло, ѿ прєтл^хкого витькы. такъ ижъ ни вдноє силы говєренїа оу себе не имє^х. заню^х оу ка^хного шка шт^х шного прєвкрукрутного короунованїа тернового гроуда кривн висєла в обєю ноздрєн. ѿ вытисканїа мозгоу, гроуда в обєю оушен ѿ витькы киевого, да гроуда при оуста^х висєла, да коли хотє^х на плєчо правєє албо лєвоє головоу положити... да не моглъ иже зє все^х стор^х короуна тернована колєла...“ Стр. 12—27.

к) Вигляд по смерти. „Очи морєського сапфіру (кольору) згасли для дивлєня! Пречисту голову біляву нині звєсив! Борода золотєста рожевого цвїту забарвила ся нині карміном! Віщій язик занїмів! Пречисті плєчі застигли для руху! Тонкі ноги станули для руху! А милє лице засхло — як рожевий цвіт!“ Груз. 216; „Нема мені радості від твоїх замкнєних очий, аві від онїмілих уст“ Хр. пас. пр. β' (плач Бці); „Вижю тл, милоє моє чадо, нага на крт^к висєща, бєздущна, бєзрачьна, не нмуща видѣнна, ни доброты“ К. Тур. 26; „Прекрасний Сину, цвіт лиця твоего блїднє і викає“ Jub. 249; „Вышла шна прєблагословєнана дшїа изь єго прєстѣого телл... со штворєнными ранами скривавымъ телл^х с рєстагнєнными жнллми, сєлєдш^х шєлнчє^х, з отворєнными оустами и з рєзнєтєлыми роуками

и ногами. и склоненою головою. и спресмоутными шчила“ Стр. 13—30; „Matka Najswiętsza rany w Ręku, w Nogach, y w boku ogleduie; raz te, drugi raz owe caluie; częścią też głowę zranioną, y Brodę oberwaną, Twarz poszkaradzoną, Szyię zbitą, Uszy wyciągnione, Piersi wzdęte y skrwawione, Oczy najswiętsze zawarte“ Op. 262; „Potamina tvoja lišca — tere prsi izranene“ Ska z. 80 (Schönb. 3, V).

л) Поглянь — промов — возьми мене до себе. „Зваж на мої стони і крик — отвори уста, потіш мене“ (Ефр. 698; „**Г** говори со мною сїоу мон, надена єдина моя, и усобное мое оутешенїе“ Стр. 12—27; „Synku miły i wybrany — rozdziel z matką swoje rany... przemów k matce, bych się ucieszyła, bo już idziesz odemnie moja nadzieja miła“ Łys. 4 (Bob. 48); „K majci tvojoj ti se ozri — sinu tużne, jure pozri, slatki pozor rač mi dati — da te pozna tvoja mati, reći mani, dobro moje... progovori tvojoj majki — jer sva, sinko, na rastanki“ Ćin 46, Schönb. 4, X.

м) Коли-б ти низше висїв — я піддержала-б голову, зміла-б кров з тіла, обцілувала-б тебе. Нагни ся хресте преблагенний, нехай перецілюю рани Сина і Бога мойого, нехай звитаю ся з власним Сином, нехай обійму тіло його і поцілюю найсолодші уста, очі, лице, руки і ноги. Нагни ся, нагни ся — хресте чесний“ Ефр. 698; „Synku, bych cię nizko miała — nieśoć bych ci wspomagała, tvoja główka krzywo wisi, tąć bych ją podparła — krew po tobie płynie, tąć bych ią utarła — picia wołasz, piciać bych ci dała — ale nielia dosiać twego świętego ciała“ Łys. 5 (Bob. 48); Bi mi synu nisko wisiał — wždyby niektórą pomoc miał — główkę bych Twoią podparła — krewbych z lica odtarła — ale cię dosiać nie mogę — Tobie miły nic nie pomogę“ Kórn. 12 (Bob. 315), Jagiel. (Wind. 91); „Prıkloni se drivo križa — da se k meni sin približa, ka mni prigni kite tvoje — da počinu tuge moje... da će na teb' smrt prijati — ja bih tebe nigovala — ter suzami zalivala — po vse danke i vse noći — jeda bi mi kako moći — umoliti, da se prigneš — ter me k sinku gore dvigneš...“ Ćin 52; „Prigni mi se sada doli — neka stebe sinka snimlu — ter na križu gorka primlu — daj mi ga se nalubiti — pokle na te hte umriti“ Sver. 59.

н) Біль матери: „Ото меч, ото рана — розриваєть ся мені серце, очі тьмою заходять“ Ефр. 698; „Як довго ще думаєш Ти так сидіти — без сну, в остовпилім поглядом? Диви, ранок блистить!“ Хрп. пр. 8' 1841 сл (хор женщины); як побачила Богомати звязаного Сина в товпі: „вибігла мов та блискавиця бистра, підняла ся як орел, загреміла мов ті облаки, заревіла як лев за дитятком (маленьким), замичала як теля, застогнала як море, захвилювала як ріка, загоріло ся її серце мов від

огню, забодїли печїнки як від стрїли, потемнїло у неї в очах як у мерця“ Груз. 220; „Сѡ каменое срѣце мое чомоу се не росъяде^м... шчи мон чомоу не выскочите... ш беднаи оуста моя чомоу не шнк-мѣте“ Стр. 30; „Za to srdce m'jad prodira — zać od tuge jur umi-gam“ Сїн 52; „Нынѣ сердце мое терзается — составы и плоти рассы-паются — кровью устѣ мои запекаются“ Вар. 55.

Зовнїшнї ознаки болю: „впала мати на землю, жалїбно по-биваючись“ Груз. 216; „Проливала кервавї слъози, кричала, била себе в груди, драпала собї лице, рвала свою одїж“ Груз. 220; „Перси бїющи възвѣшавше жалостно“ Трїодь цвїт—(стр. четв. на Хвалите); „Прегорко пла-чоучи, головоу свою била роукамп“ Стр. 14 об.—32; „Мѡтга без прѣ-станїа грѡб шнїмае“, а сѣдлчи—при грѡбе прїтоулившись сїѡу своѣмоу жѣгнала“ Стр. 15 об.—34; „Da ne pojdu nevolnica — skubїć vlase, deguć lica“ Сїн 52, Skaz. 76.

Паде без чутя на землю: „Перѣ колестїю, а горкостїю. паѣши каѣ вы ко сне иже живоучи оумерла была“ Стр. 13 об.—31; „на землї легла силною оудроучена колестїю“ ib. 14—31; „силною мѣтїю на полы мѣртва стала, да говорити не могла“ Стр. 14 об.—32; „Padła pod krzyżem iakoby umarła“ Ор. 56 і вн.; „Tu radi Ma-gїja па tla od tuge“ Сїн 46; „Она бысть безъ памяти и больше часа — ударилась о землю, едва бистъ жива“ Вар. 54; на вїсть о розпятїу Сина: „Света маїка ничїце је землї пала, студен камен увїмала, слатке прен разбїжала, златне косе истргала“ (В. С. Караџић — Срп. нар. пїесме из Херц. № 338).

о) Болеви матери сївчує природа: по евангелїю — Ефр. 697; „Чи може земля видержати такий бїль? коли-б у сонця було чуте, то на вид материнського болю вно настрашилось би сього видовища... словами не описати сього болю“ (Ефр., t. I, 205 — de Morte oratio); „Нинї свїт почорнїв, померкли сонце і мїсяць, а звїзды падати-мутъ, синє небо плакати-ме, а земля засмутить ся“ Груз.-Хахан. 216; „Тварь събо-лѣзнуєт ми 25..., Оужаснуса нѣо, и земля трепещетъ, сїце по-мерче и каменїе распадєся... Слышите нѣа и море съ землею, внүшанте моухъ слезъ рыданїе 26..., како стонтъ земля, чюючи тѣ на сѣбѣ на крѣтѣ висаща 27 (К. Тур.)¹); „Еон'ми нѣо, внүши землѣ глаголы встѣ моухъ плачлївыи, а ты все створєна разѣм-ное плачь нынѣ со мною“ Перло 93, Варен. 55, Schönб. 4, XI.

ш) В мерти-б менї в тобою, Сину: „Кодї я побачила смерт-

¹) В канонї Симеона Логофета говорить ся: „и рыдаше вся тварь, того видящи висаща нага на дрѣвѣ, солнце луча сокри, и звїзды свѣт отложиша: земля со многимъ страхомъ поколеблєся, и море побѣже, и ка-менїе распадєся...“ (Рки. гр. Увар. XXVIII ст.).

ний погляд Сйна — смерть стала моею метою; я не перенесу тягару життя“ Пр. а' 468—9); „Ох, коли-б можна мені було товаришити тобі до дому Смерти — о скільки ліпше було-б вмерти мені, як видіти тебе вмерлим“ Хр. пас. пр. β' (плач. Б-ці); „Дайте мені вмерти з Сином моїм, розпняти ся з ним на хресті... Вбийте мене разом зі Сином: смерть для мене солодша, жите-ж тільки плач і стони, рай мені помрачив ся, а ад — спокій. Пожальїте мене! Коли розбийники з тобою будуть нині в царстві божім, пощо-ж мене зіставляеш жидам!?... Ти лишив свою матір, нехай її покриє вічна пропасть, нехай її потемніють очи, померкне сонце і місяць, звязди спадуть...“ Груз. 220—1; „Хотѣла быхъ с тобою оумрети... радость мнѣ ѿселѣ никакоже прикоснетса... не хощю бо жити, нѣ варити тѣ вѣ адѣ. нынѣ мое чланинне, радости же и веселия, сѣа и бѣ лишена быхъ“ Тур. 26; „S mým mě synem ukřižujte — na křiž mě k nemu přikujte; rádat' chci tak sním umřieti — budete l'mi toho přieti. takt' me srdce túhy zbude — a takt' mi smrt' lehka bude (96—101). A již sem všech ovšem zbyla — smrt' by mi milejší byla (186—7), ale to ma najvětšie jest — ze všech mych bolesti bolest' — že mi toho nelž jmieti — za mého syna umřieti — a tam na křiži s ním pnieti... velikúbych radost' jměla — ta by mi smrt' sladka byla — a všech bych žalostí zbyla. Radější bych to vzvolila — než tisúč těch světov jměla. Ale to sě nemož stati — račte mně as tělo datí mého synačka milého...“ (384—407) Нрад.; „Хотѣла-б я вмерти зі сином, смерть мені наймилийша“ Јуб. 248; „Бѣда мнѣ бѣдници. што оучиню сѣоу мои милыи не шпоуѣкан мене але оутѣгни мене за себою. абы та оумерла стобою, штобы ты саѣ не оумерла, неханть оумреть таа твоа матка. ш бѣднаа смерти не препускаи и мене. бо ты нине теперь сама надо вси речи люба еси. вси силы оудроучи маткоу. маткоу и с синоѣ оумоучи посполоу... потеходше мое оучиѣ то што быѣ та оумерла стобою (11 л.) ...кыслоухай ма прошоу тѣ сѣи милыи. да прими мене на свои крѣть, штобы которыне в'одноѣ теле живоуѣ. да вдною се мѣтїю мироуѣ, вдною бы смертїю загниоули... и маткоу оукрижоуиѣ. а любо которою иною смертїю мене оумоучте. здравье мое моучаѣ животь мой мреть. надеа исѣ земли взѣта еѣть. да чемоуѣ оуже по сѣоу живеть матка оу такои жалости. возмите да шбенѣ маткоу и с синоѣ. не препускаете нароженїю. не препускаите теѣ и матце еѣ. ахъ бѣднаа смрти чемоу мне самои такова еси. занюѣ быѣ тогды споѣна радовалисе коли быѣ и синоѣ моиѣ посполоу оумрети могла¹). сласно ми еѣть оумрети бѣдници. але смрть

¹) В ркп. № 256 (Муз. Петр.) л. 8 проповідник звертаєть ся до

пожадаючии Ѡстоупоуѣѣ. бѣда мнѣ несчасничи. лепшен бы ми оумрети было. нижли живоѣ вѣсти смѣртельныи. але бѣгаеть смѣрть ѡт бѣди а мене несчасноюю полишаеть. ...приними мене сѣоу мильи и с собою на крѣть. заню^ж ми ничого неѣ нине слащенешого, толко стобкою оумрети на крѣте тебе швнимаючи. да верне ми нет ничого горшенешого толко жити по смѣрти твоѣи... (11 об.) сѣоу мои, ничого инѣшо(го) не надобе толко оумрети албо сѣ забити. заню^ж верне далѣи живѣа быти не могоѣ. подпоможи ми сѣоу, оупустѣ оу мене сѣго дѣха твоѣого... (14 об.) Стр. 25—26, 33; „Wolałabych stokroć umrzeć — niż widzieć synaczka mego na krzyżu zawieszonogo... marne rozłączenie — było wielkie miłowanie — przetoż ciężkie wdychanie...“ 14, 16 Kórn. (Bob. ст. 314); „Puydę ia z Tobą — pokryję głowę y twarz mą żalobą. — puydę w ogrodziec y na calvarią — niech mię żydzi y z tobą zabiją...“ Kras. (Wind. 64); „I wolałabym stokroć umrzeć, niż być żywa — żem tego doczekała kiedy żalosiłwa“ Jagiel. (Wind. 91); „Weź mię raczey na śmierć z sobą — wolę razem umrzeć z tobą — niż żyć bez ciebie — już od żalu umieram, na cię patrząc... (думѣа о своѣй смѣрти) а по śmierci niech będzie który z lihości... napisze mi takie słowa — że „tu matka Jezusowa — żalem strapiona — której śmierci jest przyczyna — że pozbyła swego syna — tu położona“ Бѣзс. IV, № 387 (по ркп. Унд., Толст.); Б-ця хотѣла вмерти скорше від Ісуса, щоби не видѣти його мук, але Ісус не дав їй того, бо не могла-б дістатись в рай“ Ćin (діяльоѣ Б-ці з Ісусом); „Mene će smrt umoriti — prvo neg š nim razdeliti, gdi mi sinka uhiitiše—oh ti glasi tužni biše (44). Utišite mu nevolu, misto sina me propnite — a něga mi oprostite. Da sam žena, negledajte — něga muku meni dajte, tu milost mi učinite — pri něga me umorite... Gdi te tužna tako viju — kako sebe ne ubiju? (46 — Skaz. 80) ...mater takoj umorite — ter zajedno š nim propnite, tu milost mi učinite — mene živene ne pustite (52 плач Б-ці)... Zač majku tvoju odbignu? — zač me na križ ne podignu (57) Ćin; „Mug Sinu... protahuy mne ksobe, at y ga spolu stebu skonam, neb w horkosty giz omdlewam, neb ty duszy wypustysz a mne smutnu opustysz“ Lament. 17 об.; „Увы, мать — разсыра земля, возьми меня къ себѣ. сыне мой любезный, надежда моя!“ Вар. 55; „День ми сей буде смертоносный — умру съ тобою живоносный, неглѣ жити въ тузѣ толицѣ — паче иду под земле лице!“ (№ 360), „Ахъ ты сынъ, ты мой любезный! — гдѣжь моя надежда?... бейся, сердце, сокрушаися — утроба тервайся!“ (№ 363);

Юди в запитом, чому так не вчинив: „и^ж како нѣ сѣла мѣть не была роздѣлена. Та^ж бы ты^ж нехан була сѣмрть и моука єдина“.

„Сыди съ креста, сыне мой — и умру споль съ тобою“ (358); „О свѣтлѣйшія очи мои — что плачете, не померкнете? уже бы я свѣта не видѣла — о, глаголивый уста мои, что глаголете, не умолкнете?... увы чадю мое — сведи мя отъ печали жизни сея — и азъ бы съ тобою умерла — да бѣгаетъ отъ мене вѣчная смерть! Увы чадю мое!“ (389) Безс. IV; „Кладете его оу гробъ и мене беднѣю оуложите исни“ (л. 15) Стр. 34; „Mnie włoż w grob wedle niego (262) ...O synaczku miły moу racz dopuścić, aby mnie włożono w grob z tobą, bo niewiem moу miły synu, iako mam y moge byдź żywą bez ciebie; przetobym rada pospołu w grobie z tobą była... zmiujcie się, nie bierzcie go ieszcze odemnie, niechay tu iuż umrę przy nim, abym więcey po nim nie żyła, tego żądam y pragnę... mnie z nim pospołu pogrzebcie: a iakom go nosiła żywego, niechay — бѣдѣ miała w grobie umarłego“ Ореѣ 263—4; „Оу moу miły synu pokazże mi te łaskę twoję, racz wziąć dziś do siebie duszę moję“ Оп. 268; „Počekaj me, ti Osipe — jere srdce me pogibe — mene ssinkom ne rastavi — da u grob me snim postavi — hti mi milost tu stvoriti — š nim me u grob zatvorite“ S ver. 66; (idem +) neka ovdi ja neboga — nal'ubim se sinka moga“ Skaz. 80. (Schönb. 3, VII—VIII; 4, X; 5, XVII—XVIII).

п) Сия потїшує матір. „Не рыдай мене мати, врящи въ гробѣ егже въ чревѣ безвѣменно зачала еси сїа. съскреснѣ бо и прославлюсь и възнесоу съ славою яко бѣ“ Тр. цв. (стр. суб. кан. піс. 9); „Не рыдай, о мати моя — ты отри токъ слезный — веселись надеждой: — я царемъ на вѣки буду — и тебе прославлю — для тебя я всѣхъ прославлю — кои тебя любятъ!“ (въ сердцѣ паки гласъ отъ Бога получаетъ:) Не плачь, о мати моя! я въ третій день воскресну — всѣхъ мертвыхъ искуплю, разрушу я адску бездну... (№ 364) Безс. IV (пор. Jubinal 249, Dieu).

р) Підданє Провидїю, надїя на воскресєнє, похвала хрестови: „Ходила я на суд, ходила на закон — и мене выкинули, бо нема в тїм мїсци сулу и закону — але я здала мою журбу на Бога небесного“ Копт.; „Sinko dragi, ostaj z bogom — s tużne majke blagoslovom... (57) Gospodine, slava tebi — ki s'mi sinka vazel k sebi — pokoj mi vas, sinko, budi — svoje majke ne zabudi“ (58) Ćin; „Oj meh sinko, diko moja — tužno moje razdilenje — dragi sinu i cvilenje — ovo ću se odiliti — tebe sinko ostaviti — nu u miru ti boravi — neka mene žalost davi — na kolinih tebe prošu — i za ljubav ku ti nošu — hrlo mi se ti povrati — kako hoti obećati“ Skaz. 82; „Лечъ же въ надѣи moей неуставаю — же сїа моего змертвыхъ оглядаю...“ Вѣршѣ; „Pozdrowion bądź naydroższy krzyżu święty, któryś był godzien nosić Króla y Pana Niebieskiego, a Syna mego milego —

Pozdrowion bądź krzyżu, który krwią Syna moiego iak złotem nieoszacowanym, drogiemi kamieniami y perlami, iesteś ozdobiony. O słodkie Drzewo, tyś nosiło ciężar przenaślabszy, Ciało z Bostwem złączone: tyś samo było godne nosić odkupienia skarby, będąc Nayswiętszą krwią skropione!“ Ореć 265—6.

с) Подяка за співчуте: „Dziękuję wam miłe panie, iżeście mnie y syna mego ze mną żalowały“ Ор. 267. В дійствах „Sveršenje“ i Вършѣ“ сю подяку висказують автори від імени церкви в епілогу.

У вступі до плачів Богородиці вказано вже на звязь внутрішньої будови сих творів з однородними плодами народньої словесности — голосінями й їх елементами в епічній літературі. Сама генева голосінь, як плодів свого рода імпровізації, зазначила певні рами споріднення, в яких різні прояви горя з приводу смерті близьких осіб можуть накривати ся, не будучи одначе ідентичними. Відносить ся те головно до споминів про особливі хвилі життя чи то мерця, чи то жалібників, які ціхують кождий раз поодинокі кружки близьких — споріднених людей. В плачах Богородиці ту характеристичну прикмету становлять мотиви а, б, в, и, і, ж, п і почасті р. Противенства дійсности і обітниць благовіщення (а), поступок Юди (б), неприсутність перестрашених товаришів — учеників при смерті (в), противенство дійсности і понятя „Син Божий“ (и), передсмертні муки на хресті (і) і неможливість облегчити їх (ж), та потішене у формі внутрішнього голосу Матери від Сина (п) з надією на воскресене (р) — могли увійти мотивами тільки в плачі Богородиці. З другого боку мотиви народніх голосінь: 1. Пощо вмер, коли тобі добре було, всього мав подостатком, 3. Нестало робітника, помічника, 4. Чи ми були такі лихі, що загнівав ся на нас? Чим ми завинили? 10. Смутна — невеседа твоя хата, без дверей і віком... 12. Коли і звідки прийдеши, прилетиш? 13. Повійте буйні вітри, рознесіть могилу, збудіть покійника, 14. Не бувало того, щоб мерці вставали, крилець не мають, 18. Страх, щоби лихі люди не осквернили горя материнського, 20. Мерці рідні взяли до себе, 21. Покійник подасть їм вістку, 24. Надія на вічне спасене покійника — зовсім льоґічно не могли найти собі ніякого корелятиву в плачах Богородиці. Тільки слідуючих 14 мотивів з плачів Богородиці могли оперти ся на мотивах народніх голосінь: д — 17; е — 2; ж — 6, 7; з — епітети; с — 5; і — 8; к — 9; л — 11, 15; н — 16; о — 19; п — 15; w —

22, 25; р — 23; с — 26, 27, причім не треба забувати, що кінцеві мотиви народніх голосінь (22—25), як виразні нарости християнського впливу на народній світогляд не мають йти в рахунок.

Зваживши все те, ми переконуємо ся, що творці плачів Богородиці взяли тільки поетичні образи з народнього голосієня, щоб ними з одної сторони — звеличити красу материнського болю перед лицем смерти, а з другої — дати тим сильнійший вираз вірі у воскресенє. Се виступить тим яснійше, коли узгляднити нерозривну внутрішню звязь Благовіщення, Різдва, Страстей, Воскресеня з фазами розвою материнства взагалі. В центрі всіх тих подій находить ся Марія-Діва, молоденька обручниця, щаслива мати, страдаюча мати, мати-християнка. І церковні поети не залишили ні одного випадку з сього циклю подій, щоби не звеличити відповідних фаз материнства взагалі. Благовіщенський канон сконструували вони на філюючих чутях радісної любови і боязкого жалю в дівочім серці; канон Різду — се низка колискових пісень щасливої матери, що тільки хвилево зжахнеть ся на згадку про незвісну будучину свого солодкого плоду, бо золоті мрії уносять її в країну чудово-красного і щасливого царства — якого могутнім володарем стане її слабеньке дитя. Житє розбиває поступенно одну за другою золоті материнські мрії, вбиває в її груди меч за мечом, поки не здавить самої матери видом передсмертної муки і хрестом смерти. Боязкий жаль за безжурним дівочтвом на голос благовістника, хвилевий жах перед незвісною будучиною у колиски — оказуєть ся — мали більше підстав, як радієть любови і щастє матери. „Лучше мені було дівою лишити ся — лучше було-б не родити мені тебе, сину — лучше мені вмерти-б, як дивити ся на тебе вмерлого“ — голосять матери, голосить і Богородиця під хрестом: вона-ж і символ терплячої матери. Обітницї благовістника, поступенний зріст значія сина в громаді, золоті мрії... і все те нараз тільки одно марєво, що чинить дійсність тим страшнійшою. „Ти вернеш, приходиши — придітати-меш до мене — вмру і я, щоб на віки злучити ся з тобою“, голосили й голосять матери; „прибийте мене на хресті зі Сином, поховайте мене в ним“ — голосить і Богомати церковних поетів, поки не найшла полекші свойому терпіню у вірі в обіцяне воскресенє Богочоловіка, з яким вже ніхто її не розлучить. Повірили у воскресенє й інші матери, що поклонили ся Марії-Богоматери, Матери відновленого „рода челоувчєскаго“ і погодили ся зі судьбою (мотиви 22—25).

В тих самих канонах можна би з другого боку добачати і ширші основи людського життя, що натхнули релігійних поетів на ряд гимнів йому, а то: зачаток чоловіка, його рідво, розвиток — смерть, вічне життя. Се одначе не становить в дану хвилю предмету наших студій, тому не задержуємося на виказаню відповідного паралелізму.

Змагане до життєвого реалізму, що характеризує творців плачів Богородиці, зблизило їх — по волі й неволі — у вказаних вище паралелях зі світоглядом народнього голосіяна, який виступає дуже ярко і в латинській Богородичній пісні, особливо в матеріалістичнім розуміню сімох радостей і сімох болів Марії (див. Daniel — Thesaur. hymnolog. I, ст. 315 сл. і 336 сл. de septem gaudiis — de septem doloribus Mariae). Ся пісенна творчість, вийшовши з сирійсько-грецького сходу, одушевила скоро латинський захід, що розкинув її по цілій Європі середньовіччя, поки через твори католицького славянства не став впливати на православних Славян (білоруські Страсти, хорвато-сербський Плач Госпин, українські церковні дійства й угороруські Пасії).

Крім сеї внутрішньо-річевої рівнобіжності в плачах Богородиці ріжних епох і народів замічаємо ще деякі спільні прикмети в описі зовнішніх ознак болю у Богоматери. Сирійсько-грецькі поети говорять вже про омліване Марії на Голготі, а їх наслідники додають до сеї хвилі болю кілька дуже драстичних подробиць, як Марія рве на собі одіж, раниць нігтями груди й лице, вириває з голови волосє. Такими ознаками розпуки наділили Богородицю поети — грузинського плачу і хорвато-сербського, отже якраз поети тих полудневих племен, що відзначають ся незвичайно живим темпераментом, під впливом якого ні одно голосіне не обходить ся у них без тих зовнішніх ознак болю. Коли зважити, що тих самих зовнішніх ознак глибокого болю вживають і старинна-грецька пісня (розпука Ахилія в Іліяді) і середновічний французький співець (часті омлівання Карла і його дружини) — то переконаємо ся, що плачі Богородиці були оперті і в зовнішніх подробицях на рисах народнього побуту і світогляду.

VI. Похоронний канон і духовні вірші.

(Дуалізм світогляду народнього і християнського. — Стремління церкви згладити черти нехристиянського світогляду. — Докма нового вічного життя в церковній похоронній поезії. — Розрада жалібникам. — Прстя-

ставлене мотивам жалю нових правд віри. — Деякі паралелі в дохристиянських похоронних обрядів. — Мотиви церковного похорону в народній перерібці. — Закінчене.)

Первісна християнська церква, як було виказано в розділі про нагробні написи, заняла відразу ясно означене становище супроти традиційних голосінь за мерцями. Вона поглянула на смерть тіла як на початок вічного життя душі, чому дала вираз в написах. Всеж таки вона була ще за слаба, щоб затерти всі сліди жалю за любим покійником і заступити його одною радісною надією на будуче вічне життя. Можливість скорої переміни жалю на радісну надію слабла в міру зросту условин досягнення вічного блаженства. Бо-ж душі умерлого належало очистити ся від гріхів через митарства, вона мала стати на суд за вчинки всього життя — а все те тільки зменшало правдоподібність скорого досягнення небесного блаженства. Коли зважити се, то ясным стане, що тільки дуже невзначна скількість перших християн могла глядіти з тихою надією на будучність своїх покійників, а решта — по давньому — виділа в смерті тіла привід до великого жалю, який і висказувала і в голосінях і в нагробних написах. Сьому очевидному роздвоєнню християнського світогляду старала ся церква запобігати чи то рядом заборон, що сягають майже до наших часів¹⁾, чи рядом заупокійних і похоронних молитов і пісней, що зложили ся вже на границі VIII і IX вв. на похоронний канон. Вкажемо тільки поодинокі моменти на доказ похоронних молитов-пісень в первохристиянській церкві²⁾. І так: первомученика Стефана мали хоронити апостоли з піснями і молитвами. В апостольських постановах (6, 30 і 8, 41) говорить ся про поминки усопших в молитвах і піснях; св. Ігнатій († 107) був похоронений з піснями; св. Іполіт († 250) рівнож згадує в своїх постановах про обряд поминання; св. Афанасій († 373) дав уже молитву за вмерлих, а Єфрем Сирин († ок. 378) полишив ряд гимнів памяти вмерлих; Григорій Наз. († 391) свідчить про похоронні пісні, а також і Іван Зл. († 407) знає

¹⁾ Більше про се у E. Rohde — *Psyche. Seelencult und Unsterblichkeit der Griechen*, Frb. i. Br. 1898, I, ст. 221—5; A. J. Binterim — *Die vorzüg. Denkwürdigkeiten der chrt.-kat. Kirche*, Mainz 1831, VI^s (14) ст. 406, 409, 437; A. Franz — *Die Messe im deutschen Mittelalter*, Frb. i. B. 1902, ст. 218—249: Totenmessen.

²⁾ Вони вібрані на основі аенпа Филарета — *Истор. обзоръ пѣснопѣвцевъ*, СПб. 1902, ст. 18, 19, 49, 63, 76, 85—6, 114, 141; 195—8, 232, 251, 263.

навіть похоронних голосілень (бес. 62 на Івана) і виступає проти голосінь-жалів, поручаючи замість них молитву (бес. 70 Антіохійцям).

З того часу найважнійша одначе поетична діяльність Єфрема Сирина. Сей найбільше плодovitий поет первохристиянської доби лишив і слова про смерть і 85 похоронних гимнів¹⁾, в яких — як вище було вказано — дав цілу низку високопоетичних образів горя по втраті дорогої особи і сим робом затіснив звязь між народнім голосінем і церковною службою, а з другої сторони подожив основу під християнський похоронний канон. В сій хвилі для нас найінтереснійший останній момент, якого найбільше елементів находимо в слові по умерлих (Op. p. 776 ss.). „Коли дивимо ся на велику і страшну тайну смерти — страхаємо ся, киваємо головами і зі смутним лицем пізнаємо власну нужденність... (777) Будьте здорові, братя добрі, і моліть ся за мене під ту годину. Йду в далеку дорогу, якою ще ніколи не ходив, іду в чужу сторону, з якої ніхто не вертав ся... (Прощане з побратимами, приятелями, рідною стороною, свояками) дождати-мемо вас там... Коли я що доброго вчинив, се мені стане присвічувати, а як я занехав що вчинити, то там воно стріне мене. Хоч я і придбав яке багатство, яка-ж користь мені з нього? За милосерде, опіку і поміч тут — зазнаю того самого й там. Прикра то і трудна отся хвиля розлуки душі з тілом. Над всі хвилі найприкрійша і найболіснійша для мене: бо застала мене неприготованого. Темна мені ніч, бо без плоду, сухим і пустим, стяла мене смерть. Трудна і прикра мені дорога, бо не маю ніякого добра на неї... Моліть ся за мене“²⁾. Ціль молитви показана в похоронних гимнах: „Окропи, Господи, надією жиятя лице умерлих і постав їх одесную, коли прийдеш...“ (Похвала св. Тройці за діла спасеня живим і мертвим).

Паралелізм елементів народнього голосіня і церковно-релігійного світогляду в творах Єфрема Сирина свідчить головно про неможливість наглого зірваня з природною традицією вияви почуття горя з нагоди смерти близьких осіб, а з другої сторони про велике зрезуміне поета для народньої поезії, як ліпшого

1) Ephraemi Syri — Opera, Coloniae 1603, t. I, p. 205: Alia perelegans de morte oratio; p. 776 Sermo in eos, qui in Christo dormierunt... et de morte; Hymni et sermones, Mechl. 1889, t. III: Cantus de defunctis, 85 n-ri.

2) Дальший уступ цікавий даними для похоронного обряду: свічки, гарна одіж, змиване трупа водою, похорон в могилах або гробівцях.

і богатшого жерела і церковної поезії. Мотиви — страшний вид смерти, людська малозначність, прошене молитви покійником, прощане на далеку дорогу, учинки добрі і злі — нагорода за них, благане у Господа милосерного суду, як спільне добро християнського світогляду, перейшли вповні у пісні за вмерлих Андрея Критського († 713), Івана Дамаскина († 776), Феодора Студ. († 826, канон мясопустний суботі з поминками покійних) і Феофана († 843), з яких з часом зложено похоронний канон (Чин на розлуку душі від тіла, Послідоване похорону — Парастас, Панихида, Поминане вмерлих у поодинокі дні року). Тому що усталене сього канона могло наступити не скорше IX—XI в., то до сього часу послуговувала ся церква поодинокими піснями — молитвами і псалмами Давида, які ввійшли в склад похоронного чину (*Officium mortuorum*) західної латинської церкви, що зовсім не має згаданих вище творів грецьких церковних поетів VIII—IX в. В латинській церкві розвинув ся натомість духовний вірш, посвячений розважаням з приводу смерти, дуже різноманітний, бо не усталений самою церквою, за те більше рухливий в сторону широких мас вірних, які (напр. Французи, Італійці, Славяне-католики) прийняли його замість давніх голосінь, або змінили їх під його впливом через одвітні додатки. Православне славянство послуговувало ся церковним канонам, що майже мотив за мотивом розбивав традиційне похоронне голосіне, протиставленем їм чи то благ вічного життя, чи маловартної земної суєти, або упімненем живим до богоугодного життя та зазивом до спільної молитви за покійного.

Переходимо до огляду пісень похоронного обряду греко-славянської церкви¹⁾. Церква осватила поодинокими частинами установленого канону головні повні тратізму хвилі смерти і похорону. І так у нас осібний чин на розлуку душі від тіла, що дієть ся при постели умираючого; осібний чин поминаня в домі, а осібна часть присвячена пращаню з покійником (останне ціловане). Є і значні різниці в похороні дитини, монаха, світського священика і світського чоловіка. Порядок і склад тексту не усталений в поодиноких требниках, і се приходить ся повістити студіям спеціалістів.

Спільні прикмети похоронного канону і голосінь зовнішньої

¹⁾ На підставі отсих видань Требника — *Ευχολόγιον*: ркп. Новгород. XIV в. по виданю Имп. О-ва люб. древ. письм. № XXIV 1878 р., в Венеції 1538—1540, Милешеві, Стратині 1606, Могили в Києві 1646, грец. Ρ'ώμη 1873, Москва — Син. 1906.

форми — се поетичні образи: розлуки душі від тіла, зазивів природи до участі в горю живих, вигляду по смерті, жалю за красою життя, розважань про житейську суєту і діяльогічні звороти від імени живих до вмерлих та навпаки.

В молебнім каноні Івана монаха пресв. Богородиці від вмираючої особи (Вен., Стр.) говорить ся, що в „часъ сей ужасенъ, страхъ и трепетъ объѣмлетъ дѣшѣ“, тому вмираючий просить в 4-ій пісні: „Плачѣте и рыдайте о мнѣ ангели и хрѣтолюбцы, яко дѣша неистовно отъ тѣла разлѣчается“. В Новгород. трб. в 3-ім стиху мірського погребу говорить ся, що „дѣша отъ тѣла нѣжею разлѣчается... ꙗко плачущисѣ пондетъ“; се одначе не перешкодило твердженю 16-го стиха, що „любязно ко разлѣчается дѣша ѿ тѣла“. В 4-ій піс. на відхід душі вмерлий звертаєть ся до природи в зазивом: „Облаци ископайте росѣ ꙗкоже слъзы, холмы и горы, жалостно о мнѣ плачитесѣ (Стр. — милостивно рыдайте) ꙗдалившесѣ ѿ бѣ и приближившюсѣ бѣсо“^х. В піс. 8-ій: „Воздохнѣте о мнѣ страстнѣкѣ всѣк конци землин и совосплачитесѣ“.

Мотив страху і потреби молитви-співчуття оснований на митарствах, що очікують вмираючого по дорозі на страшний суд. В зображеню митарств творці одвітних пісень послуговували ся рядом поетичних образів, опертих на неканонічних есхатологічних візіях греко-східного християнства. Зараз важні для нас тільки ті поетичні образи, що послужили до самого представлення митарств. В пісні Андрея Крит. на відхід душі говорить ся, що „агглы и народъ ѡскавыхъ собрались держаще грѣховъ монахъ написаніѣ имѣще дѣши моеѣ дерзостно“. Іван Мон. називає їх „воздѣшнаго князѣ насилника мѣчителѣ, страшныѣ пѣтестователѣ“, против яких одинока оборона в ангелі світоноснім (Мог. 558 — инѣ канонѣ на исходъ дѣши п. д.). А тих варварів безплотних цілі полки (кан. на исх. й.). Вони то і старають ся пірвати душу, тому вона забуває і вітця і матір і приятелів, а тільки гризеть ся страшним судом (влож.).

Образи вигляду мерця натхнені ще більшим і глубшим поетичним чутєм, а то тому, що поети творили під непосредним впливом власних переживань і почувань на вид мерців, між тим як висше вони творили тільки під вражінем абстрактних і зі сторони підказаних їм плодів уяви. „Вчера і нині був ще з нами в своїй красі, а тут вже лежить на поталу хробакам бездушний труп (сѣд. пѣс. ѣ на исх.), в якого руки й ноги звязані (Іван мон. піс. 8). „Зракъ погнибаєть и помрачаєтьсѣ,

лице оуши разроушається и оуста загражаютса. роучк и нозк ѡвадши гробѡ прѣдѡаетса“ (Новг., блаж. сї.). А в землі пропаде вся краса, ровточуть її хробаки (Вен., блаж.), не вістане в могилі й сліду ні з тілесної краси, ні молодости, ні з быстрого зору — все зівяне як трава (Мог., блаж. 14).

Вершком поетичної творчости на сю тему можна вважати пісню по євангелію в часі останнього цілованя дитини, яка вповні наче-б була одним голосінем роспучливої матери. „Ѣ кто не восплачетъ, чадо мое, еже ѡ житїи сего сѣтвоеое твоє представленїе. Иво яко младенець нездрѣный ѡ матернихъ шѣхатїи нїѣ такоже птенець скоро ѡлетѣлъ еси и къ создателю всѣхъ извѣгль еси. Ѣ чадо, кто не восплачетъ, зра твоє пасное лице неѡваддемо прежде бывшее такоже кринь красныи, нынѣ же ѡвадшее.. такоже во корабль слѣдѡ немлѣи, сице зашелъ еси ѡ очїю скоро...“

Льогічний розвій сих тем мусів завершити ся образами житейської суети, себто нестійности всього земного. Іван Мон. дає вираз сьому розважаню в 8-ій пісні, в якій говорить від імени вмираючого: „Бскѡю ѡ черева матери моеа изыдохъ азъ, родивжеса страстно, како не погыбохъ авїе, хотѡ в огни вѣчномъ мѣчитиса“. В Новг. трб. в монашім погребі находимо не так роспучливий оклик, зате більше реалістичний в зображеню противенства життя і смерти: (136 об.) „...како иже сдѣ конями мажющеса зловоннѣ лежитъ смердаще. како иже златомъ красшесса бескрасоты везлѣпоты лежитъ... Бсе сѣетъе члѣче... (і золото і срібло і рабів багато і плач — все порох і тїнь). Смерть все змітає і кожду людину нївечить, та всіх зрівнує — говорить ся в стихирі гл. ѡ. священничого погребу (Мог.): „иґѡмены, и книжники, и ѡчитела, и сѣтнаа мѡдрствѡющыа тлїтъ, епїы же и пастира...“ В 16-ій блаженній похорону (Мог., грец.) говорить ся виразно, що на страшнім судї стають всі рівно в однім рядї — раб і владика, цар і вояк, богатий і бідний. Погляньте у грїб, звиває поет від імени вмерлого (Вен.) і пізнайте хто цар, або вбогий, або грїшник!

Для середньовічя, особливо для його афористики і релігійного малярства, були сї місця византійських поетів богатим жерелом нової творчости, що обертада ся коло короткого висказу: quod fui — estis, quod sum eritis (чим я був — є ви тепер, чим я є тепер — будете) і коло малюнку: танець мерців¹⁾.

¹⁾ Dr. K. Künstle — Die Legende der drei Lebenden und der

На греко-славянськiм ґрунті сi мотиви розвивали ся тiльки в похороннiй поезiї, як наука вiд iмени вмерлого живим, щоби не занадто привязували ся до земної суети. I мерлець взиває: „прийдiть i погляньте, як почорнiла краса мойого тiла i рiвно покайте ся“. В стихири гл. 3-го священничого похорону (Мог.) в уста священника-учителя вложено таке напiмненє: „Се лежу посеред всiх мовчки, уста замкненi, язик не рушить ся, горло заткало ся, руки звязали ся, ноги сплели ся, лице змiнило ся, очи погасли — не видать тих, що жалують, слух не чує тих, що голосять...“ Московський требник розвинув се ще бiльше в 24-ох iкосах по 6-й пiснi: „Что матишьса безвременно ѿ члѣ! един часъ и вса преходатъ: нѣсть во во адѣ поканиа, нѣсть тамо ослабы... (iк. 11). Ничтоже сице ѿдоко забываемо яко члѣ ѿ члѣка разавчаемъ... (iк. 12). Юность и доброта тѣлеснаа во время смерти ѿвадетъ, и языкъ лютѣ опалаетса, и гортанъ изсѣшивса воспалаетса, очесъ доброта ѿгасаетъ, доброта лица измѣнаетса вса, доброта воли сокращаетса... (iк. 19). Колици ѿво внезапно восхитишася ѿ самѣхъ сосцевъ во гробѣи спрагошася спраженiемъ вѣчнымъ, и сотвориша плачь неиждывимый, и ѿ чертога не восташа: но вкѣпѣ вракъ, вкѣпѣ гробъ, вкѣпѣ спраженiє, вкѣпѣ и распраженiє, вкѣпѣ смѣхъ, вкѣпѣ и плачь... (iк. 22).

Не лишаєть ся проте нiчого иншого, як молити ся за вмiраючого i вмерлого, щоби Господь помилував його; благати Богоматiр — заступницю людського роду: „Колѣнкѣ преклонши прослезиса (Мог. 558: вчас' сей предстани, Сына и Бога своего ѿсердно молаци), яко да преклонитса твоими молитвами, и же кровь свою давый за ма и възведетъ ма“ (Вен., Стр. — Iвана Мон. пiс. 8), та плакати не за вмерлими, а за власними грiхами.

Тому що пiснi похоронного канону зложили поети-монахи, що принципiально вiдрекли ся вiд земних дiбр i звязий; тому що сi пiснi мали на метi показати живим нестiйнисть всього земного, отже зменшити iх жаль, а з другого боку звернути iх думку на власне спасенє; тому що вкiнцi похороннi пiснi мали повчати вiрних про позагробне вiчне жите духа з райськими блаженствами за справедливе христiянське жите, та покольними муками за грiхи — то нiчо дивного, коли вони визначають ся досить богатим складом поетичних образiв. Змiст цих образiв —

drei Toten und der Totertanz... Frb. i. B. 1908 i наша замiтка в Записках Н. Т. iм. III, т. 88, ст. 213—215.

навчане живих, що не належить плакати за скоротечним земним добром, як молодістю, красою, багатством, значінем й іншими річами, бо все те не вічне; але належить молити ся про милостивий суд умерлому і плакати — каяти ся за власні гріхи. Згляд на грішність людського духа викликав у Івана Мон. навіть оклик роспуки — на що родив ся чоловік для гріху, краще йому було замерти в утробі матери, а творцєви діточого похорону підказав слова радости: „Смерть младенцемъ ослаба: житій-скихъ бо золь непричастни тавишася и къ покою приспѣша, и радостію нѣною радуются... и вѣрно ликуютъ яко ѿ тлѣніа грѣхлюбнаго чисти ѿидоша“. Поетичні образи людської суєти оживляють ся в однім-другім місці діяльогічними образами в роді запитаня: „Скажи, брате, куди йдеш — зверни ся до твого вітця, потіш його“.

Се стремліє церковних поетів протиставити жалібним мотивам голосіє мотиви радісної надії і віри на вічне небесне блаженство покійників являєть ся головним моментом, що лагодить загальний песимізм, який вражає нас майже з кожної стрічки похоронних пісень, що на всякі лади повторяють гадку: „вѣстинъ сѣта єсть чѣское житіє и все еже не пребываетъ по смерти... мечтаніє сонное, пара же и дымъ, трава и цвѣтъ селний...“ Найліпший вираз тій надії находимо знов в яркім образі противенства: „сѣтса втлю, внетлѣніє вѣстаетъ, сѣтса вѣ щестіє вѣ славъ воскресаетъ... (Новг. стих. ѣ 139). Мотив суєти земної переняло христіанство від старо-жидівської лірики, само-ж злучило його з надією на вічне жите: „въ свѣтѣ Хрѣ лица твоего и наслажденіи твоеа красоты“ (*ἐν τῷ φωτί Χριστέ τοῦ προσόπου σου, καὶ τῷ ἡλυσισμῶ τῆς σῆς ἀραιότητος* — Іван. Мон., стихира покойна 1). Тільки завдяки сій вірі у вічне жите христіанство стало піддавати ся неумолимій долі чоловіка, як виразови волі божої і з часом видало розпучливий оклик — ліпше було не родити ся, як опоганити себе гріхами і, розумієть ся, стратити царство небесне.

Останній оклик можна вважати різким протестом против оклику роспуки матерей, що, побиваючись над смертю дорогих дітей, воліли-б, щоби вони не родили ся на світ, ніж, родившись, вмирати. Матери жаліли над смертю тіла, а церква над смертю душі. Тому то вона внесла в похоронні пісні значну скількість поучительного елементу від імени умерлого живим, особливо в священничім похороні. Пісні канона і блаженні сього похорону зложені переважно від особи вмерлого душпастира, що

звертаєть ся до пастви з розважаннями про скороминаючу земну суету, з просьбою поминати в молитвах, про вагу страшного суду, про незвісність загробного життя, про потребу частого поминання вмерлих і згадуваня смерти та прощане: „бувайте здорові, спасайте ся і згадуйте мене“. Вірменська церква лучить початок такого напінненя зі сторони душпастиря пастві зі смертю патріарха Нервеса Вел. († кон. IV в.), що на відхід душі велів перенести себе до церкви, де звернув ся до присутних з прощанем й останнім навчанем¹⁾. Судячи з змісту, грецька церква використала готовий мотив і його текст з вірменської богослужби. Льоічним закінченем церковного похоронного канону могла бути тільки молитва про спасіне душі вмерлого в краю цвітистім, затишнім і мирнім, де нема ні болю, ні смутку, тільки безконечне жите й поручене живих Богови, особливо Богородиці. Молитви сї важні і тим, що церква поручає Спасителю вмерлого, як вибранця, якого він покликав до себе, отже посередно потїшає рідних-близких гадкою про щасте покійника, а живим жалібникам просить у Бога потїшеня (Мил. тетр. šì)²⁾.

Не місце тут і не наша задача просліджувати тенецу церковного похоронного обряду. Вважемо тільки на деякі паралелі поетичних образів і висказів віри в ліпше позагробне жите у Жидів, у Єгиптян, у Індійців, що витворили повні і закінчені обряди похорону і пісні — молитви.

В староїжидівськїм похоронї³⁾ є молитва на відхід душі, в якій вмираючий просить відчинити ворота справедливости, якими він мігби війти і подякувати Господеви. В молитві сій представлена велич країни Єгови, що простираєть ся від сходу до заходу сонця з таким шумом мов журчане ріки і яснїстю, в якій купаєть ся ціла земля (Isr. Andb. 39—40). В тім

¹⁾ Fé! Nève — Les hymnes funèbres de l'église arménienne, Louvain 1855, ст. 33—36; „Шараканъ“ перев. Н. Эмина, Москва 1879, ст. 413—420 Пїсьнь св. Нерсеса обь усопшихъ; „Maschdotz“ (Officialia — Требник вірм.) Viennae 1880, ст. 429; навчане священника пастві у Nève, ст. 13.

²⁾ Подрїбно про се див. у М. Лебедева — Нравственное учение въ пїснопївнїяхъ чина погребенїя, СПб. 1908.

³⁾ Israelitisches Andachtsbuch bei Krankheitsfällen, in einem Sterbehause und beim Besuche der Gräber von Verwandten (S. E. Blogg), Hannover 5608 (1848); D. Neufeld — Syfse Jeszenim, czyli Modły starożytne Izraelitów z komentarzem Moreh Derech, Warszawa 1865: Dodatek do t. I.

краю захистить його Господь тією своєю крила, а вмерлий найде перед його обличчям безмежну радість і блаженство. Поцілуй Господа солодший від вина, з ним хочу бути — бере мене у збір всіх живих (праведників — 41 сл.). Вам на землі яка користь лишати ся під сонцем? чи не все одно, як би вас тут зовсім не було? (73—4). Молитви вдівця, вдови, сиріт (159—166, 228—237) — се скорше голосіня, зі спокійним жалем за минулим щастем родинного кружка. Тільки в молитві вдови на гробі мужа (233 ст.) знаходиться дуже близький нам уступ: „Ти підняв ся в оселі вічного блаженства, де почивають душі блаженних, а вічна радість окружає їх голови, де праведні оточують престол Найсправедливішого, і ніяка печаль не мутить їх радости, де зустрінули тебе твої добрі вчинки, а любов Господня безмірна для тебе...“ В молитовнику Найфельда повторяється стала формула: „Тому що приношу Тобі жертву за могого... (такого-то), нехай же його душа досягне вічного щастя серед патріархів, праведних — під захистом твоїх крил у блаженстві і негасаючим сяєві блиску Твого лица“. Кінчать ся ті молитви фрагментом із псалмів: „Адонай, щож таке чоловік, що полюбив ти його? Чим є син чоловічий, що зважавш на нього?“

Єгипетський похоронний обряд періоду пірамід викінчений іще більше, як старожидівський¹⁾. В єгипетській книзі мертвих (165 глав) знаходимо не тільки докладний виклад віри в позагробове життя і його поодинокі фази, але і подробиці похоронного походу (священик з свояком, жінки-плачки, родина, знайомі-приятелі), та похоронний обряд. „Смерть рівно бере і старця і дитину, що лежить на грудях матері“ (Egm. 430). В мирі прибувай на захід сонця, в країну праведних; як день стане вічністю, ми побачимо ся знов там, де всі люди разом пробувають“ (433). „В нагороду за любов до себе, дав йому Хонс прийти на захід сонця в супроводі своєї челяди від роду в рід“ (свящ. 433). Голосіне жінки закінчує похорон (Egm. 433—4: текст). Вмерлого не називають інакше тільки „блаженний Озіріс син... (такої-то)“, якого величають учасником вічного щастя

¹⁾ E. de Rougé — Rituel funéraire des anciens Égyptiens, Par. 1861; E. Lefébure — Traduction comparée des Hymnes au Soleil composés le XV-e chap. du Rituel funéraire égyptien, Par. 1868; E. Maspero — Aegypten und aegypt. Leben im Altertum, Tüb. 1885; G. Maspero — Études de Mythologie et d'archéologie égyptiennes, Par. 1893, I.

в сяєві негасаючого блиску, в країні вічного життя в оточенні товаришів Озіріса (Leféb. 125). Для себе жалібниці бажають сердечного спокою і злуки з покійником на все життя.

Староіндійські Веди мають рівнож багатий похоронний обряд¹⁾ з піснями, в яких переважає думка про земське життя живих. Розпучливу вдову відводять від стосу змерлого мужа зі словами: „Вставай, вертай у світ життя! Ти спиш з мерцем — ходи! Ти досить була жінкою тому, що тебе вибрав і вчинив матір’ю“ (R.-V. X, 18—8). Приступаючи до підпалення стосу, жрець приносить хвалу огневи, любови, світови, ласці; „з огня повстав ти, нехай же він (огонь) народить ся тепер з тебе, приятелю (такий-то)! Слава небесам!“ (R.-V. X, 16—8). Коли стіс зайняв ся, жрець звертає ся до покійника з піснею: „Йди, йди тими давніми стежками, якими наші батьки йшли домів; оглядати-меш бога Варуну і Яму. Йди до батьків, пробувай у Ями в найвишнім небі, яке ти собі вповні заслужив, полиши там горе, і вертай назад домів... Захисти його, Яма, перед псами і дай йому блаженство і безжурне життя... Боже Огню, прийми на себе прихильний вид і перенеси його ніжно у світ праведників; Аїні, пусти його назад до батьків, дай йому нове життя... Йди, йди до матери-землі, тої ніжно-м’якої дівки, землі, що широко розвернула ся пишна і повна благословенства для праведників — нехай збереже вона тебе від краю прокляття. Відкрий ся, земле, прийми його ласкавим привітом; окрий його, як мати сина завиває у власну одіж... Йди в країну життя праведників, що жили в достатку, що визначали ся чеснотою, великими ділами і мудрістю...“ (R.-V. X, 14 і и.). Похорон сей кінчить ся зазивом до живих — вертати від мерців до танцю і забави, бож мають вони вживати життя довше від тих, що вже змерли (R.-V. X, 18, 3), а заклоном Смерти перед забавсю, щоби не вертала до них, щоби не забирала дітей і мужів, та нап’ямненем до учасників тризни, щоби чистим і праведним житєм заслужили собі прихильність смерти, та довго жили, радіючи дітьми і достатками. Живіть ще сто осений, нехай вас охоронить сей камінь від смерти (R.-V. X, 18—1 сл.). Дай,

¹⁾ Prof. M. Müller — Die Todtenbestattung bei den Brahmanen, Ztschr. d. deut. Morgenländ. Gesellsch. 1855, IX B.; переклад Rig-Veda Grassmann-a і Dr. J. Grill — Hundert Lieder des Atharva-Veda, Stuttgart 1888; A. Hillebrandt — Ritual Literatur, Vedische Opfer und Zauber. Grundriss d. indo-arischen Philologie III², Strb. 1897.

Господи, жите, щоб молодші не покидали старших (R.-V. X, 18—5).

В молитві Пavanaма-Сомі індіець звертаєть ся з благанем, щоби бог завів покійника в країну незгасаючого світа і блеску, в країну безсмертності і вічності, в небесне царство Ями, де пливе вода молодости... де панують бажаня, страсть і їх заспокоєнє, захват, радість і блаженство“ (R.-V. IX, 113—6). В молитві про спасїне (A.-V. VI, 120) вірні благають Огонь очистити їх від всіх гріхів, провин — і помочи дістати ся в країну праведних, до братів і батьків, що веселять ся там у блаженстві серця, увільнені від недуг тіла, здорові і різкі.

Поодинокі мотиви церковного похоронного канону стали з часом спільним добром ширших кругів вірних через духовні вірші ¹⁾. Склад мотивів одначе через те не зріс чисельно, він скорше змалів в новій перерібці; розросла ся тільки в однім-другім місци їх інтерпретація. Се вважаємо зовсім оправданою появою. Духовний вірш в особливій формі „плачливої стихири“ (Франко — К. рус. письм. 142), „плачливі вірші“ (Унгв. збор. піс. 18), або „пїня надгробного“ (по ркп. XVII в. Безс. № 669) не був плодом безпосередної поетичної творчости, він не був впливом одної думки — бути противенством до голосїня, а тільки перерібкою готового матеріалу, що легко міг бути ще поширеним. Видно се навіть з побіжного огляду поодиноких вірш. І так: пісня про день смерти св. Петра Даміана (Dan.-Thes. I, 218) оброблює думку — „все суєта“, ілюструючи її подрібним описом вигляду чоловіка по смерти. „Смерть всьому спочинок, направа житя“, каже Аврелій Пруденцій Клеменс (Dan. I, 135); „розваж, чоловіче, з чим прийдеши на суд божий — коли Господь судити стане“, радить Тома з Челяно (Dan. II, 103); „Господи, помилуй їх“, благає церква за поетом в пісні De profundis (Dan. V, 320). Ангітезою до всього того

¹⁾ Daniel — Thesaurus hymnologicus I, II, IV—V; ркп. Зборник церковних пісень поч. XIX в. в 3-х томах єпископської б—ки в Унгварі; В. Гнатюк — Угроруські духовні вірші, ч. 61—98, 211—224; Ів. Франко — Карпаторуське письменство, 141—2; П. Безсоновъ — Калѣки переходіе, VI; Богогласникъ Поч. 1791; А. Passow — Popularia carmina Graeciae recentioris, Lips. 1860 *Μυρολόγια* ст. 257—288; Märtavi pēsni, Сбор. за нар. умотвор. XVI—XVII, Соф. 1900, ст. 453—4; О. Батюшковъ — Споръ души съ тѣломъ, Спѣб. 1891 і рец. А. Н. Веселовского в Ж. М. Н. Пр. 1892 — III.

можна-б вважати похоронний плач (паеніа) монахинь і Гельйоізи над могилою Абелярда (Dan. IV, 350), в яким монахиня не прощає ся з умерлим другом, тільки витає його, як свого вічного жениха, з яким скоро нічо не розділить її (розумієть ся через смерть). Коли одначе зважити, що та надія злуки може бути льоїчно оправданою тільки больом розлуки, то ся вірша явить ся тільки похідною формою звичайного голосія.

Мотив страху перед вічною карою за гріхи і жалю за них послужив основою дуже великої літератури спору душі з тілом, що займаєть ся головню питанєм про жерело гріху, та його наслідки. Ся середньовічна легенда оперла ся не тільки на найстарших памятках візійного письменства, але використала і народні голосія й їх антітезу, похоронну церковну пісню (пор. Батюшков, зміст такого спору ст. 61—3 і розвідка 155 сл.).

Мотиви славянських похоронних вірш належать до того самого ряду мотивів тенденційної поезії, що й західно-європейські. *Cantus funebris Viczjan Andreeae organistae* (Nemz. Mus. ркп. Boh. Slav. Fo № 15, 10 з XVIII в.) має темою дивну подію, що молодше вмирає — а старші лишают ся, яким покійне дитя бажас віставати в ласці божій і доступити раю. Те саме прощане подибуємо і в *Mártavi pêsni банатських болгар* (Сбор. ст. 454 № 21), а крім нього і звісні з греко-славянського церковного похорону мотиви про рівність всіх перед смертю — молодих і старих (ст. 453 № 19), царя, папи, пана, ученого і простака (454 № 21)¹⁾, або про несподіваність приходу смерти: *Dnes i zelêc zdrav i štav... utre dode smrać nemila i gu smâca tējana sila* (453 № 19), через що не варто занадто привязувати ся до земного побуту, тільки дбати більше про душу і пам'ятати на смерть (№ 20).

Особливим богатством похоронних пісень відзначаєть ся Угорська Русь. Теми пісень взяті майже в повнім своїм складі з похоронного канону і зложені в формі поучень від імени покійника. З чого чоловік складаєть ся — в те переміняєть ся, все земське — суєта, що никне як краса цвіту і рання роса, сам мерлець сьому найліпший приклад, страх перед страшним судом, його вигляд, просьба молити са за прощене гріхів і доступлене неба. Деякі пісні є тільки простою парафразою церковних стихир, напр. Гнат. 77, 93, 94, 216. Є одначе й такі, що нагадують дуже чи то народну пісню (Унгв. Зб. піс. 8:

¹⁾ Нагадує дуже танець мерців, див. ілюстрації у Künstle.

Голѣкѣ, голѣкѣ! то краснѣ гѣркалѣ єсь — Гнат. 83 б.), чи то епідводи голосіня, як прощанє вмерлої дитини з родичами і рідними (Унг. Зб. п. 9), ревнє прощанє з природою (ib. п. 18), або наконець реалістичнє протиставленє радости святих муці грішників, що догоджували тілу (Збор. п. 15).

Великоруські „причитанія усопшим“ (Безсон.) взоровані переважно на піснях похоронного канону (№ 561 Егда погребать іерея; 562 Простцу, 673—5), що був безперечно найбільше доступним протонароднім складачам віршованого поминання мерців.

Загальний висновок із сказаного такий: Похоронне голосіне — імпровізація під першим вражінем власного горя — обняло своїми мотивами всі сторони людського життя, матеріяльні і духовні, замикаючи їх в певні рами епічних образів смерти й її наслідків, та ліричні вискази сердечного болю з приводу втрати дорогої особи. Поетична сторона голосінь й їх мотиви послужили основою церковно-релігійної поезії о стільки, о скільки вона могла вчинити се з огляду на свою головну тенденцію — погодити жалібників з долею і повчити їх, що вічне жите душі більше і вартійше від проминаючого життя земного. Тільки в чисто-літературній часті житій святих і Богородиці головна основа народнього голосіня позістала без зміни, натхнувши релігійних поетів на цілий ряд високо-містецьких творів. Не без впливу одначе позістала церковна поезія на народнє голосіне, що звільна проникало ся основами церковного світогляду, який виступає найвиразнійше в кінцевих молитвах зах.-европ. і катол.-славян. голосінь і в інтерпретації причини смерти (до Бога, до Богородиці). Се й становить головну суть розвитку теми про смерть і про злучені з нею моменти в народнім голосіню.

Студії над українськими народніми піснями.

Подає Іван Франко.

XXVII. Пісня Київській Братській Богородиці.

Хоча пісні й вірші духовного змісту виключені на разі з плану моєї праці, бо се розширило би її рамки по над усяку міру, то про те поневолі приходиться ся зробити висмок для деяких пісень того рода чи то задля їх мови, популярности, чи задля оброблених у них історичних моментів або фолькльорних мотивів.

Ще 1900 р. в додатку до мого нарису „Карпаторуське письменство XVI—XVIII в.“, описуючи під ч. XX Кам'янський Богогласник із р. 1735, подав я в цього рукопису поміщену там „Піснь Кіевскую“ (стор. 130—131), полишивши її зрештою задля сильно поцсованого і декуди зовсім незрозумілого тексту без ніяких уваг. Знайшовши повнійший і поправнійший текст сеї пісні (хоча все таки декуди його приходиться ся поправляти лекціями кам'янського тексту), подаю тут її в повні і в формі скільки можна справлений на підставі сих двох копій.

Друга копія містить ся в інтереснім співаннику, зложенім із самих духовних пісень та віршів, що входить у склад музею А. Петрушевича в бібліотеці Народного Дому під ч. 233. Рукопис у подовжнім „кантичковім“ форматі писаний ріжними руками десь у половині XVIII в. (впрочім єсть записи також пізнійші) читким і гарним скорописом, і що до свого складу являєть ся інтересним матеріалом для досліду духовних пісень перед зретаюванем почаївського Богогласника 1790 р. Най-

більша часть пісень у співаннику 233 не ввійшла в „Богогласник“, правдоподібно задля свого виразно православного характеру, або як отся київська, за те, що величали православну святиню. Зрештою кам'янський варіант, у яким пропущено строфи про напад Радивиля на Київ 1651 р., показує, що були й політичні мотиви, які спіяли розширене сеї пісні.

Піснь прѣстой Бѣи Кіевской зостаючої в монастири
Братском.

1. Побѣдителнаѣ всѣм кіевскимъ странни,
Воспойте Мѣцѣ бжѣй пришедшей ѿ брани,
Ѿ Вишгорода Днѣпромъ Кіева Подоли,
Ѣгда варварскимъ полкомъ преславно ѿдоли.
2. Преизбраннаѣ ѿ всѣхъ родовъ воевода
Потопи силѣ [в] Днѣпрѣ агарынска рода,
Ико иногда ¹⁾ в морѣ фараѿна силна,
Пѣдѣ Константиномъ полемъ скитска звѣра дивна.
3. Въ тисащномъ шестьсотѣ рокѣ шестьдесятѣмъ вторѣмъ
Хотѣчи плыти презъ Днѣпрѣ зо своимъ таборомъ ²⁾,
Взяли иконѣ на плоть ³⁾ [в] Выжѣгородскомъ храмѣ,
В Днѣпровѣй Агаряне да не втонѣтъ їмѣ.
4. Стопоша за ⁴⁾ иконѣ врази вси во водѣ ⁵⁾.
Славна побѣда, славна силной воеводѣ:
Столпомъ ѿгненнымъ страшнимъ надъ Днѣпромъъ тавленнымъ,
Шѣмомъ бѣрнимъ воднимъ и ѿблакомъ дождевнимъ.
5. Богородичина же икона намѣстна,
Дѣѣ пречѣдно славна, мѣти безневѣстна
Носѣшамъ на рѣкахъ едночадна сѣѣ,
Прѣнѣтъ на свой ѿбразъ и врага Татарина.
6. И не стопе ни на странѣ Днѣпра їнѣ,
Лечѣ Днѣпромъ вдолжѣ понесе в Кіевскѣ долини;
Ѣгда же ста подѣ Кіевѣ Марѣѣ невѣста,
Плѣненна Кіевяне взявши, не видѣста.

¹⁾ В рукоп. иѣѣна; в Кам. иногда.

²⁾ Беремо знов лекцію Кам., у Петр. споромъ.

³⁾ Петр. плитѣ, Кам. плоть.

⁴⁾ Обѣ копії мають: на.

⁵⁾ Так Кам., Петр. родѣ.

7. Образомъ быти плоть вси, Мѣи Бѣа жива,
 Пѣстиша плести Днѣвпром, ѿ преславна дива!
 Рождшїа ¹⁾ творца свѣтѣ, ѿ рѣкѣ стремленїю
 Противо идетъ, Бѣа по повеленїю.
8. В монастыр братцкїй просто по Днѣврѣ звѣряетъ;
 Же недвижно против ста, вѣщ ты звѣряетъ;
 Познавши люди ²⁾ чѣдо, иноци пришедши,
 Сосѣдѣ взыли божественѣ бисерѣ произведшїй ³⁾.
9. Ох ѣкь щасливїе сѣтъ води Днѣвровие,
 Ибо родять сосѣди неба перловие;
 Ъ води взыли ⁴⁾ ковчегѣ, Мойсеа новаго;
 Желал Кїевѣ усердно здавна таковаго.
10. Ъсвѣщенный ѿ горы камень Вышѣгорода
 Взятїй, Татарѣв в Днѣврѣ поразивый рода.
 Над воды выходы, брацтво, дщери фараонны,
 К твоемѣ брегѣ спѣшитъ гора та Сїѡнна,
11. В нейже Бѣтъ явленѣ еѣ и бѣговоли жити.
 Гора сїа хочетъ твоей Іурдан здобити.
 З такимъ триумфомъ мѣсто по войнѣ приходитъ,
 Знак ⁵⁾ побѣди — ѿ Татаръ еднаго приводитъ.
12. Злодоби сїа кѣпцѣ Владимирѣ ѿщщѣ
 Бисеръ Хѣ, и поткаль дѣшю несѣщѣ;
 Ърѣжне корни стаютъ княжїе два брата,
 До брацтва, в княжїй свой двор, ѡмикаютъ врата..
13. Где црѣ со князи, тамо да бѣдетъ црїца,
 Принесши црїа всемѣ свѣтѣ владычица;
 Знати, в князевѣ росїйскихъ Бориса и Глѣба
 Не ставало в' трапезѣ небеснаго хлѣба.
14. В трапезѣ ⁶⁾ хлѣбѣ агѣдскїй принесшю вносятъ,
 До каменной полати црїа ѿба просать,
 Да зкрѣпитъ ѿнокомъ всемѣ сердце тѣлесно,
 Ъдоитъ сезщихъ млеко мѣдница словесно.
15. Оцкни сїа, цнїй Могило, витай Бѣа маткѣ!
 Приходить фѣндаторка тебе в недостаткѣ.
 Ъкрїй, Могило, смерти могила и ѣмѣ:
 Изволи сїа вде быти премѣдрости храмѣ.

¹⁾ Так Кам., Петр. рождши.

²⁾ Так К, П. людѣ.

³⁾ П. произведши.

⁴⁾ П. взыти.

⁵⁾ П. знай.

⁶⁾ П. трапезѣ.

16. Утвердит ся твой домъ сей на мечахъ дѣдичних
Премудрости бо, ѣк на столпахъ седморичних,
На мечахъ вижде дом ти, мечемъ сѣченна,
Тысящъ щитовъ на вси враги ѡполченна.
17. Пріємшаи ѣногда ѣзвѣ в тварь пречистъ
Геретика желѣзом ѡ рѣкѣ нечистъ:
Радивиль вожд литовскій в Вышгородѣ градѣ
На спадок гониль гды в кіевской ѡградѣ,
18. И ѡшолъ со вои во свѣ наказанный
Ѣвленіемъ, абы был смѣртію каранный:
Ѣзавивый ѡбразъ, ѣ ѡбвѣшенъ ест вервомъ
В рокъ тысящном шест сот пѣтдесатом первомъ.
19. Ѣобразъ любъ малгарскага рѣка малѡвала,
Незамалѡваннага ѣзва в нем zostала;
Ѣ лѣвѣа страны кто предстанешъ, назначишъ:
В' тварь ѡбразъ с правой страны Ѣзвленъ ѡбачишъ.
20. Блгодарственага всѣ російскіе ¹⁾ страны
Воспойте воеводѣ бющей Агаряни!
Бо не тогда толко, ѣ днес гонить ѣко волки,
Ѣ Кіева ѡгонить дѣмонскіе полки.
21. Та и инніе чѣда хартіа покажетъ
При иконѣ списанна; кто дознал, сам скажет;
Скажет и той, который ѡ молебень просиль,
По молебнѣ матерю блгдть Ѣносиль.
22. Повѣст икони силъ ѣ самое брацтво,
Ѣ тридцѣти лѣтъ и большъ берѣчи богатство.
За що блгодарствемъ: „Радѣй ся Сѣботнымъ!“
Поючи агафисти словомъ добротнымъ.
23. И хвалити ся бѣдем во вѣчнѣе роди:
Ест ѡбразъ — Мойсей, ѣко взяхъ его ѡ воды.
24. Блгодарственага всѣ російскіе страны
Воспойте матцѣ божой ²⁾ пришедшой ѡ брани!
Пойте свободшой вас ѡ рѣки Агаряни,
Блгодарственага, всѣ російскіе страны!

Судячи по мові і складі сеї пісні, її треба вважати витвором кійвської Братської школи, написаним незабаром по завна-

¹⁾ Кам. кіевскіе.

²⁾ Кам. Братцкой.

ченя у пісні подіях, отже по р. 1662. Мова в ній церковна, тверда, декуди аж темна задля неприродної складні (пор. зараз рядок 3, р. 4 у шестій стр., ціла стр. 7 і 9), та декуди якось поневолі проблискує жива, народня говірка в роді тої, що у руських князів Бориса і Гліба не стало небесного хліба, або поклик до пок. Могили, щоб відкрив свою смертну могилу і побачив нову фундаторку свого храма. Отсей текст показує нам інтересне явище, як Київ-братський монастир силкував ся скріпити своє становище супроти інших храмів, особливо супроти Печерської Лаври, одиноким у тих часах практичним способом, циклом чудесних легенд, що торкаючи патріотичні почутя народньої маси мали притягати її до церкви та до монастиря з його школою. Перенесене Вишгородської ікони Матери божої, памятної вже тим, що на ній (як зрештою на многих чудотворних іконах Богородиці, в тім числі й на Ченстоховській) видно на правім лиці два шрами від шаблі — рани задані Пречистій еретичою рукою князя Радивиля в часі його захоплення Києва в р. 1651 — із Вишгорода до Братської церкви в р. 1662 робить ся темою легенди, що буцім то образ із Вишгорода взяли Татари на свій пором, яким хотіли перевезти ся через Дніпро в бурливу хвилю; взяли сей образ на те, щоб його чудотворна сила була їм охороною, але перечислили ся: хвиля затопила їх усіх окрім одного, що сидів на образі, тай сей на тім же образі поплив до гори Дніпром, поки не доплив до київського берега проти Братського монастиря.

Що торкаєть ся історичного підкладу легенд, що лягли в основу сеї вірші, то бодай що до першого факту крім побіжних літописних записок маємо інтересне свідоцтво вишгородського попа Василя Прокоповича, що в часі нападу Поляків під Янушем Радивилом 1651 р. був на місці в Вишгороді і потерпів при тім повну руїну. Втікши з жінкою й дітьми до Путивля в Московщину він лишив там свою рідню, а сам подав ся до Москви, і там у цвітні 1652 р. написав „челобитную“, себто просьбу до царя Олексія Михайловича, благаючи запомогти. „Въ прошломъ 159 (1651) году — читаємо в його писаню — внезапно пришло людское войско и церковь божію сожгли, меня до конца разорили, а отца моего и брата, священниковъ, и Ивана Нѣмца разстрѣляли. И я, Государь, слышачи твою неизреченную милость, вышелъ въ твое Государево имя на вѣчное житье. А мать моя съ женишкою моею и съ дѣтишками живутъ въ Путивлѣ городѣ и помирають голодною смертію, всѣхъ 12 душъ,

а я нині скитаю ся здѣсь до Москвѣ“ (Акты Южной и Зап. Россіи, т. III, ст. 481). Як бачимо, про те, щоб Радивил шаблюку рубав ікону, під Василь не згадує, хоч його оповідане велить догадувати ся, що коло вишгородської церкви мусіли тоді відбувати ся дуже драматичні і кроваві сцени. Та важнійше ось що: під Василь каже, що церков спалено, тимчасом загальна традиція впевняє, що Поляки бажаючи перебрати ся на той бік Дніпра і не знайшовши матеріалу на пором розібрали церкву і з її дедина та з ікон збудували пором, яким і переїхали на другий беріг¹⁾. Можливо, що се й була правда, бо в звістках про напад Татар на Вишгород з р. 1662 (коли наша пісня датує перехід ікони з Вишгорода до Київа), маємо знов відомість про те, що Татари розбирали церкву і робили з неї пором.

Коли на тлі отсих подій виробила ся легенда оповідана в нашій вірші і коли була уложена вірша, годі напевно сказати; в усякім разі думаю, що се стало ся швидко по самих подіях, при кінці XVII в. В таких бурливих часах легенди ростуть як гриби під дощем.

Що до фольклорної теми, положеної в основу легенди, обробленої в нашій вірші, то найблизшу, але все таки досить далеку літературну паралелю до неї маємо в „Чтенію на крещеніє Господне“, перекладенім із грецького отця церкви Григорія Богослова. Се властиво перерібка із двох слів Григорієвих „*Eis ta agra fota* і *Eis to airon baptisma*“, що визначаєть ся досить численними вставками і додатками перекладача Славянина. По дослідям А. Н. Попова (А. Н. Поповъ, Библиографическіе матеріали, выпускъ II—VII, Москва 1880, ст. 263) ся перерібка була доконана ще в IX в. в Панонії в крузі учеників св. Методія, і в тій своїй старій формі вчасно, певно ще в XI або XII в. перейшла також на Русь. Між славянськими вставками того Чтенія найцікавійша і найважнійша для нас ось яка:

Тѣм же оуко, понже мнозы шбразы соуть великыє сие тинны, сего ради соущи тамо хрѣстіанѣи тѣмь шенчаємь не шбразь, нь самоу истїноу твореть съ велиюю чьстїю, да бы и врѣменѣи незабвена была, ѣ лѣти многы непокрывена толика благодать. аще бо ѣсми слышали ш многоу, на коєже лѣто, рече, съ чиннѣм чиннѣмь и пѣсньми хвалнами и славнами и хвалою вѣжнїю великою ставше на рѣцѣ стго Ишрдана, мѣтви твореть. на дьскахъ свѣще поставльше, и въврѣгше въ рѣкоу, да вынегда

¹⁾ Див. Н. Закревскій, Описаніє Києва, т. I, стор. 261.

смоутиг се вода, ђбиє дьскы съ свѣщами въспеть пловоуць възрѣкоу. и разоумѣвше Ѡ того, іако блгдѣть стго дхѣа съниде на воды въ тоужде годину, въ ню же и въ то врѣме велиємь веселиємь начноуць скакати въ рѣкоу. а друзи кропице се чръпати на стѣню тѣлесь и дшѣ и домовь и на прогонієннє всакого зла. тѣмь же Ѡ всѣхъ ієзыкь стѣла цркви хрѣстіаньскаа на конжде странѣ земли и мѣстѣ тѣм се подобеще тожде творить на коєждо лѣто в врѣме тожде. поставльше бо съсоуды чьстныє посрѣд цркви, наплньше воды чисти, свѣще своє въжегше поють пѣсни красны и чтоуць чтеннѣ подѣнаа того празника. и светещимь ієрешимь водоу, веселеть се тѣлесно и дшѣвно, іако тамо соущє тогда. и потомь разидоут се съ великою радостію. тѣм же ѡбразомь паки прѣіємши Ѡтоудоу и римьскаа цркви сїєннє, и сама дръжеши доселѣ, и всемоу западоу семоу подала ієсть. Ѡ мнозѣхъ бо слышали есмы, іако же рече, въ Иєрүслимѣ оу всѣхъ люди и всемоу шгню оугашеноу, въ стѣни цркви въскрѣсѣни над гробомъ Гнїємь, въ ню же годиноу въскрѣсноуль, в тѣжде самою свѣтилникъ възгараєт се блдѣтью стого дхѣа, и Ѡ того новаго свѣта разносетъ людинє вси и възгнѣщяють шгнь на всако лѣто¹⁾.

Чи авторови нашой пієні відоме було те Чтеніє, чи може лєґєнда про чудо ікони Богородици дійшла до нього з устного переказу, не можна поки що рішити, так само як не можна рішити питаня, відки взяв ту лєґєнду автор моравьско-паноньского тексту. Із цитованого висше оповіданя видно, що він узав сю лєґєнду з устной традициї, але чи се була традициѣ грецька, чи латиньско-ієрманьска, чи може місцева славяньска, — бо всі три ті комбінациї на мораво-паноньским ґрунті були можливі, — сього на разі не можна рішити.

Надію ся в протягу отсих студій вернути ще до сеї теми.

XXVIII. Битва під Хотином 1739 р.

Про сю битву, в якій брало участь не мало Українців і яка закінчила ся славною побідою Росії над Турками, відома здавна пієня, друкована ще Вацлавом з Олеська (Pieśni pol. i ruskie, стор. 481) і передрукована Головацьким (Пієсни I, ст. 21 ч. 16). Подаємо тут її текст:

¹⁾ Се оповіданє було перекладене на українську мову в мойї статї „До історії небесного огню в Єрусалимі“, Л.-Н. Вістник 1908, т. XLII, ст. 166—169.

В славнім місті під Хотіном, гей, гей, у потоку,
 Ой бе ся Турок в Москалем більше як пів року.
 Коли стали тай Москалі від рана до ночи,
 Та не еден Турок баша замкнув свої очи.

5. Коли стали тай Москалі яко в половні, —
 Нехай знає Турок баша, которий день нині.
 Коли крикнув Турок баша та на свої¹⁾ Турки,
 Голос іде: „Досить буде! Погинемо тутки!
 Утікаймо в Волощину, в волоськое місто,
 10. А чей би нас боронило від Москалів міцно“.
 Чорні кави, чорні врони круту гору вкрили,
 А молодих Турків башів Москалі побили.

Ся пісня записана мабуть із уст народа; польонізви такі як „у потоку“ зам. при потоці або „врони“ зам. ворони можливі і в устах нашого чоловіка, особливо міщанина, що привик до польської мови. Інтересний і тут брак конкретних рисів і шаблонний малюнок битви та втеки Турків. Сей брак велів би догадувати ся істнованя старшого, повнішого варіанта сеї пісні, а може аналогічно до пісні про Ведмедівку велів би догадувати ся старшої, сучасної самим подіям вірші, з якої потім обривки перейшли в уста народа. Маємо, що правда, одну руську сучасну віршу про хотинську битву 1739 р., віднайдену і опубліковану о. А. Петрушевичем²⁾, але ся вірша певно не була зврцем висше наведеної пісні. Про те для доповнення матеріялу репродукуємо її тут зазначуючи, що о. Петрушевич знайшов її в збірці духовних пісень та віршів, що належала до церкви в Добрянах біля Стрия і була списана в другій пол. XVIII в:

Пѣснь о войнѣ.

Охъ несчастная година,
Котра прійшла зла новина:
Кроля въ Польщи не достало,
И на свѣтѣ зле ся стало.	А гды прійшли ку Днѣстрови,
10. Мовить фелтимаршалъ вахмѣстро-
[ви:
„Ступай въ воду, ступай скоро,
А мы посполу съ тобою,
Богъ съ нами!“
5. Тысячъ сѣмсотъ трицять девятого
[года
Идетъ фелмаршалъ зъ охотою
Хотѣнь мѣсто разорити,
Вѣсурмановъ побѣдити.	А гды прійшли ку Хотѣню,
15. Мѣли въ Бозѣ всю надѣю.

¹⁾ Так у Гол., у W. z Ol. na swojejei.

²⁾ А. С. Петрушевичъ, Сводная галичско-русская лѣтопись съ 1700 до конца августа 1772, часть I. Львовъ 1887, стор. 146.

- Казалъ войско шихтовати,
Набоженство отправляти.
А гды прійшли въ Буковину,
Просилъ Бога о причину,
20. Бы ся войско не достало
И до купи ся вобрало
Въ Туреччину.
- Гды выѣхалъ оглядати,
Геретиковъ разсмотреть,
25. Якъ моць може войска быти,
Абы его побѣдити, —
Сталъ ся вельми дивовати,
Же не можетъ враговъ стяти ¹⁾.
Росказалъ ревне плакати,
30. Посты войску задавати.
- А гды Турчинъ наступаеъ,
Вельми яко левъ рыкаеъ,
Въ той часъ въ Москвы огню
Геретиковъ спотыкали. [дали,
35. Гды казано наступати,
Солтанъ старшій сталъ утѣкати.
Турчинъ вѣчне погибаетъ
И въ неволю ся достаетъ
Ваша хотинскій.
40. „Охъ нещасная година,
Фортеція южь загибла!
Ласку въ царя утратилемъ
И въ неволю ся досталемъ, —
Щожъ маю чинити!“
45. За поганскои державы
Церкви божіе пусто стояли, —
Фелтимаршалъ ихъ поправилъ
И презвитеровъ поставилъ
По всѣхъ церквахъ.
50. За помощію пресвятыя
Иконы Будицескія,
Же не дала христіаномъ
Въпасти въ руцѣ бисурманомъ,
У неволю.
55. Даруй ласку королеви,
[Даруй] побѣду на враги,
И на тронѣ посадити,
Покой въ Польщи учинити.
Такъ тежъ преосвященному
60. Онуфрѣю Шумлянскому
Зъ кардиналомъ долго жити,
Святую Троицу умолити
За насъ грѣшныхъ.

Із закінчення вірші бачимо, що автором її був якийсь Русин і священик, що вважав себе польським підданам і стояв у близьких зносинах із Онуфрієм Шумлянським, який тільки що в серпні того самого 1739 р. силою запису черемиського єпископа Єроніма Устрицького досягнув можливості старати ся о висвячене на єпископа (пор. Петрушевич, ор. сіт. 147).

XXIX. Пісня про Варшаву.

В гарній рукописній збірці народніх пісень, списаних Теодором Яцівим десь у початку 80-их років мин. віку в жидачівськїм та калузькїм повітах (на жалъ не зазначено при кожній пісні місцевости) знайшов я пісню, яка не попала ані в збірку

¹⁾ У Петр. стати.

Головацького, ані в жадну иншу друковану доси. Наводжу її тут, транскрибуючи з тодішньої етимології на сучасну правопись.

1. Ой чи чував хто о ляховській славі,
Котрі доступили до міста Варшави?
Ой почали Ляхи бунти починати,
Однак перед рускими мусіли втікати.
2. Як в кошару вівці, так їх запудили,
Коло Варшави всіх їх обступили;
Вдарили в гармати, аж баня упала;
В той то час на Ляхів вся тривога впала.
3. Любилисте, Ляхи, в той час панувати,
Любіт же в неволи тепер zostавати!
Любилисте, Ляхи, їсти кури, гуси много,
Сидіт же в неволи, не їште нічого.
4. Дають мало Ляхам їсти, а ще менше пити,
Аби Ляхи памятали, як бунти чинити.
Оден Ляшок каже: „Биймо!“ другий: „Утікаймо!“
Третій [каже]: „Всі ся російським піддаймо“.
5. „Будут мене, будут тебе на гріанці хваліць:
Годзєи Пулавскі од Француза збавіць“¹⁾.
Жандар сто коменди взяв,
До Француза одіслав —
О, то вле, то вле, то вле, не добре!

Читаючи сю пісню з разу можна б подумати, що вона передає народні спомини подій 1831 р., коли російські війська по 11-місячнім повстаню здобули Варшаву і повязнили багато Поляків. Правда, остатня строфа зовсім не вяжесть ся з попередніми і говорить щось недоладне про Пулавского, значить, переносить нас у 60-ті роки XVIII віку, в часи Барської конфедерації. Се мабуть чи не остатній уже в устах нашого народа відгук пісні про Пулавского, що колись, уложена на великоруській мові, була розширена і у нас, як можна догадувати ся з того, що Головацький помістив її в першім томі своєї збірки (Пісні I, ст. 27—28). Се пісня зовсім не народня і недоладна; Донці козаки просять ся у Пулавского, щоб не губив їх і не нівечив так як Конрадова, якого зарубав із його комендою.

¹⁾ В рукоп. биць.

Вони, „Москва“, обіцяють Пулавському не лише бути його приятелями, але ще вставити ся за ним до царя, щоб зробив його фельдмаршалом. Се власне ся строфа, що попала в нашу пісню:

А на столиці будем тя хвалить:
Достойн Пулавскій фельдмаршал быть.

У попередній строфі говорить ся про геройські вчинки Пулавського, який „всім офіцірам пардон дав“, а „наші ребята всі ровігнав“, і далі йдуть два рядки, що також перевернуті попали в нашу пісню:

Штандар гусар коенду погромив,
Дуниців, бранців загонив.

Коли судити по тексті Головацького, то пісня про Пулавського — польський фабрикач уложений навмисно з тою метою, щоб передати її в уста козаків і загалом російських вояків. На се вказує її антимосковська тенденція, докір ніби то салдатів, що вони йдуть у похід присилувані і ще до того

В так малій дружині
Крутит нас по всій країні.
Ах, ах, ах, ах превосточний цар!

Зрештою й сама мова вказує мимовільні польонізми автора, допущені з незнання московської мови, в роді незрозумілого для Москалів і Русинів „штандар“, із чого в руським відгуку зробив ся „жандар“, і просто недорічна заява російських вояків до Пулавського:

Як ся покой зділает,
Нехай Полска в нас мает
Ах, ах, ах, ах, вірних воїнов.

І польська форма „Польска“ і ще більше сама тенденція тих слів показує виразно їх жерело — *ria desideria* барських конфедератів — повернути навіть Москалів на службу польської справл.

Але щож значать перші строфи нашої пісні і як вони в'яжуть ся в ремінісценцію про Пулавського? Сказати відразу — в'яжуть ся дуже слабо, силою частого в народніх піснях зілляня двох фактів хронологічно розділених кількома або кільканацятьма роками. І Варшава в тій пісні первісно ні при чім і заступила в ній місце первісного иншого міста — Станісла-

вова. Ось що писав я про се 1894 р. в „Житю і Слові“ (т. II, ст. 273—4), не знаючи ще про істноване нар. пісні про Варшаву. „Як відомо, д. 5 жовтня 1763 р. вмер польський король Август III у Дрездені. В часі безкоролівства завязали ся в Польщі дві конфедерації: в Бересті литовським і в Галичі, в ціли ніби пильнованя внутрішнього супокою і ладу в Польщі, а на правду для того, щоб переперти свого кандидата на польський престіл. Тим часом у марті 1764 р. король пруський заключив з Росією умову, в якій ніби то обіцяно боронити цілости Польщі і не допустити, аби польський престіл переходив у спадку з батька на сина, чого тоді дуже бояла ся польська шляхта як ущербу в її праві вибираня короля. Та на правду, як можна легко догадати ся, метою тої умови було удержане Польщі в стані слабости і неладу. Не чекаючи на вибір короля війська російські війшли до Польщі, щоб порозбивати шляхетські конфедерації, які б могли противити ся тому кандидатови на престіл, якого хотіла би на нїм бачити російська цариця Катерина II.

„Згадана вже мною галицька конфедерація стояла під булавою маршалка Потоцького, старости любачівського. До неї при-стали ще два Потоцкі, староста снятинський і староста блонський. Головним збірним місцем конфедерації був Станіславів, якого людність певно не мало мусіла терпіти від сваволі гордих панів і їх жовнірів та добровольців-товаришів. Аж ось дня 7 серпня, в четвер військо російське зайшовши від Каменця Подільського, вдарило на Станіславів, обступило його і почало бомбардувати. Впала фронтова вежа єзуїтського костела (нині руської єпископської церкви), розбита кількома кулями. Конфедерати боронили ся довгий час, та нарешті не могли остояти ся против перемоги; Росіяни здобули місто, забрали все, що знайшли в міських складах і магазинах, а на місто наложили контрибуцію. Конфедератське військо мусіло зложити оруже, а начальників, усіх трьох Потоцких, узято до неволі і держано під арештом у Станіславові, аж поки д. 26 вересня не випущено їх „на пароль“, тобто за словом чести, що не будуть виступати против Росії. Росіяни господарювали в Станіславові аж до 5 жовтня, по чім вирушили до Львова, а відси до Варшави.

„О. А. Петрушевич, із якого „Сводної літописі“ беремо се оповідане, виписане з метрики хрещеня львівської лат. катедри, наводить із своєї рукописної збірки інтересну руську сучасну віршу про сю пригоду“. До написаного тоді додаю, що руко-

писний співанник, із якого взято текст вірші, містить ся тепер у музеї А. Петрушевича в Народнім Домі під ч. 194, з якого й передруковую її тут з деякими моїми додатками, вимаганнями розміром та взятими в гранчасті скобки.

Піснь свѣцка ѡ Ляхахъ из Москалями (к. оѣ. — оѣ.)

1. Гей чи чзававъ хто ѡ ляховской [славѣ],
Которой достали въ мѣстѣ Станѣславѣ? ¹⁾
Иікъ почали бѣли мѣсто рабѣвати,
Передъ Москалями почали вѣтѣкати.
2. Иікъ в кошарѣ вѣ[з]цѣ, такъ ихъ зацѣдили,
А въ Станѣславовѣ южъ иіхъ ѡсочили;
Москалѣ иі[з] жартѣ почали стрилати,
А Ляхи зо страхѣ почали вмирати.
3. Оударили з гармать, ажъ банѣ зупала
З певнаго костела, тамъ ментрога стала;
Виходать Ляхи, аби не пѣстити, —
Москаловѣ ѡ мѣста не могли ѡбити.
4. Лечъ не доказали, бо не годни [того],
Москаловѣ ѡбити, хоць ихъ [и] не много:
Дали собѣ палорѣ на середѣ рано,
А дргим' Москаломѣ в той часѣ знати дано,
5. Аби на всю ноць ишли на ратѣнокѣ.
В той часѣ зупавъ на нихъ велики фраснокѣ.
Єдень каже: „Быймо!“ десать: „Оутѣкаймо!“
А сто каже: „Всѣ сѣ Москаломѣ поддаймо!“
6. Били сѣ ѡ ранѣ, ажъ [мали] доволѣ,
А въ вечерѣ zostали в' Москаловѣ в неволѣ.
Любилисте, Ляхи, иісти кѣрїи, гѣсїи много,
Седѣтъ же в неволѣ, не бѣдите иічого!
7. Такъ Москалѣ вмѣють Ляховѣ частовати,
Жеби сѣ зарекли болше рабѣвати:
Даютъ мало їсти, а ще менше пити,
Щоб сѣ зрекли ²⁾ болше бѣнтовѣ [не] чивити.

Рукопис, із якого взято сю віршу, був списаний при кінці XVIII в. і зберегав ся в церкві в Добрянах біля Стрия, відки

¹⁾ В рукоп. в' котропомѣ.

²⁾ В рукоп. зарекли.

й дістав ся до музея о. Петрушевича. В записці д. Яціва масмо-інтересний доказ, що ся вірша в XVIII в. справді співала ся — певно, не простим народом, а в сферах руської інтелігенції, в попівських та міщанських родинях. Чи в тій самій сфері повстала пізнійше, по 1831 р. й її перерібка на тему здобуття Варшави, не можемо сказати, не знаючи, від кого саме д. Яців записав свою пісню; та припущене про те, що вона і в тій формі держала ся лише в вузкій, міщанській сфері, скріпляється також притуленем до неї шматка зовсім уже не руської пісні про Пулавського, а надто й тим, що з уст руського селянства доси ніде ані шматочка не записано. Маючи на увазі також ту обставину, що рукопис вірші зберіг ся в Добрянах, а пісня про Варшаву була записана в жидачівському повіті, а може й у самім Жидачові, я просив би тих, хто се може зробити, пошукати на місці за иншими її слідами або евентуально за копіями в инших співанниках.

XXX. Б а н д у р ц а.

Коли я в р. 1868—75 був у дрогобицькій тімназії, там серед ученицьких кружків була дуже улюблена ось яка пісня:

Ой їхав козачок долі рікою —

Гоп дзень-дзень, гоп дзень-дзень, долі рікою.¹⁾

Надбав дівчину в бандуриною.

„Добрий день, дівчино, як ми ся маєш?

Пович ми бандурки, що на ній граєш“.

5. „Я бим ти бандурки не боронила,

Коби мя матуся за ню не била.

Бо моя бандурка в самої міді,

Хто на ній заграє, не знає біди.

Бо моя бандурка в самого срібра,

10. Хто на ній заграє, трясє го фрібра.

Бо моя бандурка в самого влота,

Хто на ній заграє, внесе охота“.

Пісня уложена гладко, співаєть ся на досить веселу нуту і школярі співали її радо, навіть у присутности вчителів, бож у ній не було нічого доганного. Та мені тодіж впало на увагу,

¹⁾ Повторяєть ся по кождім рядку в другою половиною того рядка при співаню.

що в селі я ніколи не чув тої пісні, і скільки собі пригадую, її приніс був та розповсюдив між гімназіястами мій товариш Рихлицький, син економа в Якубової Волі чи зі Снятинки.

В збірці Головацького, скільки бачу, сеї пісні нема, певно лише через звичайний недогляд при редагованю збірки. Бо вона була друкована давно перед тим, у збірці Жеґоти Паулі (Pieśni ludu ruskiego w Galicyi zebrał Żegota Pauli. Tom II. Lwów 1840, стор. 158) п. з. Kozak ось у якій формі:

- Jichaw kozaka hory z wodoju,
 Hej! hej! z wodoju.
 Taj nadybał diwczynu z bandurynoju,
 Hej! hej! z bandurynoju.
5. „Pomahaj Bih! jak mi sia majesz,
 Hej! hej! jak mi sia majesz?
 Ta daj meni bandurku, szczo w neju hrajesz,
 Hej! hej! szczo w neju hrajesz!“
10. „A moja bandurka z samoho zolota,
 Hej! hej! z samoho zolota —
 Kto w neju zahraje, zbere ho ochota,
 Hej! hej! zbere ho ochota.
 A moja bandurka z samoho serebra,
 Hej! hej! z samoho serebra —
15. Kto w neju zahraje, strese ho febra,
 Hej! hej! strese ho febra.
 A moja bandurka z samoi midi,
 Hej! hej! z samoi midi,
 Kto w neju zahraje, ne znaje bidy,
20. Hej! hej! ne znaje bidy“.

Як бачимо, Жеґота Паулі очевидно сам записав сю пісню з уст невідомого співака. Мабуть мелодія, якою сей співак виконував пісню, була трохи відмінна від нашої дрогобицької, бо вірші тут довші і рефрен відмінний, та в головному, лишаючи на боці помилки допущені мабуть самим записувачем, оба варіанти пісні дуже близькі до себе, майже ідентичні, тільки що дрогобицький упрощений, вигладжений що до форми і мови так, що далі вже годі.

Та ось у мене два варіанти сеї пісні з XVIII в., один руський, тоб то писаний Русином, а другий писаний Поляком. Руський варіант старший; він містить ся в рукописній збірці о. Свідзінського, писаній 1726—28 р. (Бібліот. Нар. Дому, му-

зей о. Петрушевича ч. 102). Подаю її тут дословно, поправляючи в нотках деякі очевидні помилки копіста.

Піснь козацкага.

1. Ой там за Дніпро^м, тамъ над водою
Стогла дѣвчина з бандѣркою своєю.
Ой вхавъ козакъ дай з України,
Надбавъ дѣвчинѣ з чорними очима.
2. „Бгъ помагай бгъ, дѣвчино, та якъ же си маєшь?
Дайже ми заграти, бо бандѣркѣ маєшь“.
„А в мене бандѣрка велми краснага,
Чорнага якъ жѣкъ, жѣкъ, тай волосанага“.
3. „Дай же ми, дѣвчино, на бандѣркѣ грати,
Маю га слѣшний палець перебирати“.
Дѣвчина ему тай дозволила,
Бандѣрки дала, очи закрила.
4. Ох якъ ваялъ козакъ на бандѣркѣ грати,
Стала си дѣвчина велми смѣяти.
„Ох цить дѣвчино, прошѣ, мовчи же,
Передъ маткою ничъ не кажи же“.
5. „Ой рада ж бы га тай не казати,
Може си панѣ matka сама здогадати“.
„Охъ цить, козаче, охъ бѣдажъ менѣ,
Сказивъ есь бандѣркѣ, не забѣдѣ тебѣ“.
6. „И еще молодъ ¹⁾ тай не женив си,
На бандѣркѣ грати рад бы^м навчив си.
„Бѣдже ты, дѣвчино, на тое здорова,
Тилко ты за мене тай проси Бога“.²⁾

В такій формі обертала ся та пісня в кругах тодішньої руської інтелігенції і належала очевидно до репертуару „веселих“ пісень, що співали ся по котрійсь там чарці, „не при дамах“ або й при дамах, бо тодішні дами (не лише руські попаді, ні! Спомини з тих часів, за панованя „Августа Сильного“ в Польщі, показують нам серед високої польської аристокрації

¹⁾ В рукоп. мовивъ. ²⁾ Текст сеї пісні був опублікований В. Петрецом у LXXXVI т. „Записок“, ст. 143.

норови мало чим делікатнійші, як у класичнім Петронієвім „Бенкеті Тримальхіона“) вмiли толерувати веселе і в дотепній формі сказане, хоч і грубовате слово.

Погляньмо, як виглядає се слово в перерібці на норови і смак польського панства. У мене є незвичайно богата збірка польських віршів та пісень, списана десь коло р. 1780 (одна з остатніх поміщених там пісень має сю дату). Обік великої сили польських ся збірка, очевидно владжена для потреби якогось двірського рапсода, без яких тоді не обходила ся ніяка панська забава, містить у собі також звиш 20 руських пісень, ніби то народніх, а властиво так званих дворацьких, тоб то таких, що або брали поодинокі мотиви звісних уже руських нар. пісень і вплітали їх у свої відмінні концепції, або користували ся руським словом лише для оригінального та досадного висловлювання ріжних цинізмів та насміхів. Я дістав сю збірку в половині 80-их років за посередництва Михайла Подолинського від д. Валашкевича, аптикаря тоді у Львові, а пізнійше в За-ліщиках. Ось у якій формі маємо тут нашу пісню про бандурку:

Eu płynął kozak doły wodoju,

Hey dzium, hey dzium, doły wodoju ¹⁾.

Nadybaw diwczynu z bandurynoju.

„Den dobry, diwczyno, jak my sia majesz?

Day mini bandurki, szczo z sobu majesz“.

5. „Jabym tobi dała, ne boronyła,
Żeby mene maty za to ne była.

U mene bandurka z samoho złota,

Kto na nei zahraiet, beret ochota.

U mene bandurka z samoho srebra,

10. Kto na nei zahraie, trese ho frebra.

U mene bandurka z samoi stali,

Kto na nei zahraie, to sie zapali.

U mene bandurka z samoi midy,

Kto na nei zahraie, zabude bidy.

15. U mene bandurka z samoi blachy,
Hrały już żołnire, ieszcze budut Lachy.

Ty chody, żołnire, z sini do chaty,

Dam tobi bandurku na wsiu nocz hraty“.

Ne dokazał żołnir Lachowy sprawu:

20. „Eu chody, Lasze, do toy poprawy!“

¹⁾ Очевидно рефрен, що в співанку повторяє ся по кождім рядку.

- I usił Laszok w poprawu hraty,
 Aż sia diwczyna wznak wypynaty.
 „Ot teper Laszok dohodyt myni,
 Rozkołow bandurku na połowyni.
25. Teper mene maty budet łajaty,
 Żem dała bandurku rozkołupaty.“
 „Ot skażesz matery¹⁾, szczos z hory wpała,
 Aż ty sia bandurka rozkołupała“.
 „U mene bandurka ne po takomu,
30. Brałam ja wid nei po czerwonomu.
 Na moiey bandurci ne małam straty,
 Brałam ja od nei po try dukaty.
 Na moiey bandurci wolosiany strony,
 Toy tylko zachraie, kto ne maiet żony.
35. Ba y toy zachraie, kto maiet żonu,
 Da koły widide w dalekuiiu stronu.
 Ne żaluy że tynfa, szostaka, talara,
 Budet ty bandurka na wsiu noc hrała“.
 Diwczyna płocha ne chotyła werzec,
40. Ja za nią, fik na nią, musiała leżec.

Пісня в копії Свідзінського з р. 1726 певно не належить до скромних та невинних, але всеж таки порівнюючи її з отсею дворацькою ампліфікацією можемо зрозуміти, яку масу цинізму, деморалізації та зневаги до людини вносила в нашу пісню, і певне також у наше народне жите дармоїдна, розпущена польська двірня.

Що до походження сеї пісні годі сказати щось рішучого. Народньою вона не була і не є. Інтересна в найстаршій варіанті згадка про Дніпро, але вона занадто голословна, не вяжесть ся ні з якою конкретною картиною і не наводить ні на який слід. Думаю, що се було складане козаків-двораків.

¹⁾ В рукоп. maty.

Справа поділу Галичини в рр. 1846—50.

Написав *Іван Кривецький*.

IV.

Справа поділу Галичини в рр. 1846—47.

Чи можна взяти справу поділу Галичини на східню й західню кін. XVIII — поч. XIX вв. зі справою такого-ж поділу нині? — Справа поділу Галичини в рр. 1846—47: — ціс. децизія про поділ краю на дві окремі провінції в дн. 27 II, 1847 р.; — дальший ціс. розпорядок в сій справі в дн. 29 III, 1847 р.; — найв. канцлер гр. Inzaghy жадає від гал. губерній реляцій про різні справи, звязані з поділом краю; — відповідь гал. губ. президента бр. Кріґа; — справа поділу краю і губернатор гр. Ф. Стадіон; — новий ціс. розпорядок в сій справі в дн. 13 X, 1847 р.; — реляція гр. Ф. Стадіона в дн. 12 XI, 1847 р.; — в'організованне краківського округу.

Поділ Галичини на дві окремі провінції — східню (або т. зв. стару) Галичину зі столицею Львовом і — західню (або т. зв. нову) зі столицею Краковом — був переведений, як ми згадували висше, вже безпосередно по третім поділі Польщі в 1795 р. Тоді таки в'організовано для кожної з обох Галичин окремі власти: адміністраційні, скарбові, судові й ин., без ніякої зависимости східньо-галицьких від західньо-галицьких і --- навпаки. Такий повний поділ тривав аж до 1803 р., коли оба краї получено під політичним і скарбовим оглядом в одну цілість зі спільними центральними властями й спільним губернатором у Львові.¹⁾ Окремі назви одначе для обох

¹⁾ Piller, Continuatio edictorum... 1803, ст. 151 (циркуляр в дн. 15 VII, 1803 р.).

частин: східня й західня — лишили ся й на дальше аж до 1809, згл. 1815 р.

Та хоч назви обох згаданих провінцій й ідентичні з назвами, які прикладають ся до обох частин нинішньої Галичини, то в дійсности їх території далеко не ідентичні. Найперш — загальні границі Галичини в 1795 р. не покривали ся, як се ми згадали вже висше, зовсім з такими-ж границями нинішньої Галичини; тодішня Галичина виходила значно в нинішні російські губернії: житомирську, люблинську, радомську, келецьку і пйотрківську. Не були зовсім ідентичні з нинішніми також території обох частин Галичини: східньої й західньої. Східня Галичина з рр. 1795—1803 (згл. 1809 чи навіть 1815) обнімала своїми границями цілу нинішню Галичину взагалі (отже нинішні: східню й західню); тодішня-ж Західня Галичина лежала ціла по лівім боці Висли й обнімала землі, з яких нині при Австрії лишив ся тільки невеличкий скравок в околиці Кракова — і сам Краків. Супроти сього вважати як небудь поділ Галичини на дві окремі провінції: східню й західню при кін. XVIII і на поч. XIX вв. зі справою анальотічного поділу нинішнього коронного краю „Галичини і Володимирії з вел. кн. краківським, кн. освенцімським і заторьським“ зовсім не можна.

* * *

Справа поділу Галичини в такім розумінню, яке надаєть ся їй нині (т. зн. в приміненню до нинішньої галицької території), виступила перший раз тільки в 1846 р. — безпосередно по прилученню до Галичини т. зв. Краківської республіки.

І з початку згадана справа розвиваєть ся навіть у прискоренім темпі.

Дн. 16 надоліста 1846 р. тільки що перестала істнувати Краківська республіка, а вже дн. 27 лютого 1847 р. запала прінципіяльна цісарська децизія в справі поділу краю на дві окремі провінції.

„Галичина — так говорить сей історичний цісарський акт — має бути поділена на два губерніяльні округи. Осідком одной губернії має лишити ся Львів, осідком другої — має бути Краків“.¹⁾

¹⁾ Dr. Br. Łoziński, Agenor hr. Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich (1846—1859). We Lwowie, 1901. Ст. 138.

Цісарський розпорядок з дн. 29 марта 1847 р. подає в сій справі вже докладніші інструкції; до краківської губернії мали належати округи: вадовицький, бохенський, новосяндецький, ясельський, тарнівський, ряшівський і сяницький; до львівської — решта галицьких округів і Буковина. „Термін переведення сього поділу провінції на два округи, — писав найвищий канцлер гр. Inzaghy до львівської губернії дн. 3 цвітня 1847 р.¹⁾ — які одначе на разі не будуть називати ся східньою й західньою Галичиною, має бути запропонованим аж по повнім закінченню всіх потрібних до сього приготовань“.

Рівночасно зажадав гр. Inzaghy від тодішнього губерніяльного президента Галичини бр. Кріга цілого ряду реляцій про різні справи, звязані з наміреним поділом краю, отже: чи можливий поділ катастральних і ґрунтово-податкових оператив, дальше — поділ різних публичних фондів, галицького Кредитового Товариства, церковних дієцезій і т. д.²⁾

У відповідь на сі запитання бр. Кріг заявив центральному віденському урядови: 1) що поділ катастральних і ґрунтово-податкових оператив не справить ніякої трудности; 2) за те деякі публичні фонди з причини певних трудностей треба буде лишити неподільними під львівською управою; 3) що тикаєть ся поділу гал. Кредитового Товариства, то він вважає конечним віднести ся в сій справі до загальних зборів членів згаданого Товариства, а також до гал. Станів; 4) ніякої трудности не буде також з поділом гал. Станів, — через що сконсолідований табір польської шляхти був би розбитий і запобігло-б ся її небезпечним з'їздам у Львові; вправді й по поділі в обох станових зібраннях лишили-б ся ті самі елементи, що й в нинішнім, одначе ліпше мати до діла з двома малими інституціями, чим з одною — великою. Вкінці — 5) справу поділу дієцезій відповідно до проєктованого поділу краю треба-б на разі лишити в завішенню з причини скоплікованих відносин краківської дієцезії, до розвязки яких з огляду на Росію не можна приступати (між ин. тому, щоби російський уряд не вискав поділу в некористь інтересів католицької церкви в закордонній частині давньої краківської дієцезії). Що тикаєть ся перемиських — гр. кат. і рим. кат. — дієцезій, то вже самі церковно-адміністраційні причини промовляють за затриманнем

¹⁾ *ibid.*

²⁾ *ibid.* ст. 138—139.

status quo, отже полишенням в їх границях парохій західної Галичини; бо перенесення рим.-кат. єпископської катедри з Перемишля до Ряшева вимагало-б не тільки коштовних уряджень в сім місті, але також не можна-б оправдати приділення східньо-галицьких частин перенесеної з Перемишля рим.-кат. дієцезії до широкої й без того львівської дієцезії — й утворення нового гр. кат. єпископства для нечисленних гр. кат. парохій у західній Галичині.¹⁾

Так відніс ся до справи поділу Галичини бр. Кріт.

Заки одначе у Відні запало в справі вичислених деталів поділового проєкту дефінітивне рішення, у Галичині — зайшла важна зміна. На місце Кріта галицьким губернатором став дотеперішній губернатор Побережа гр. Франц Стадіон — і йому передано до заопіювання також поділові операти бар. Кріта.

Не з'орієнтувавшись іще, як слід, у краєвих відносинах, гр. Стадіон не хотів давати на разі в справі згаданого проєкту ніяких категоричних відповідей; се зазначив він у своїй реляції до Відня з дн. 27 серпня 1847 р. З огляду одначе на проєктованих саме тоді декілька важних реформ (пр. реформа адміністрації, аграрних відносин й ин.) він уже в сій реляції подав декілька своїх (може надто вже скептичних) заміток, з яких найважнішим було застереження, що коли-б дійсно прийшло ся ділити Галичину на дві провінції, то він з огляду на згадані висше реформаційні проєкти мусів би застеречи єдність розбитої адміністрації в той спосіб, щоби обі губернії (східньо- й західньо-галицька) лишили ся під управою одного шефа для цілого краю.¹⁾

Наведена реляція гр. Ф. Стадіона викликала незабаром (дн. 13 жовтня 1847 р.) новий цісарський розпорядок, якого дословний текст такий: „Не є Моїм наміром, — каже ціс. Фердинанд, — щоби пертрактації в справі постановленого поділу Галичини на дві губернії були перервані аж до часу переведення всіх організаційних уряджень, які заініційовані в згаданій провінції. Навпаки, по думці Мосі постанови з дн. 29 марта с. р. належить приготувати все, як слід, щоби, коли признаю відповідну до сього пору,

¹⁾ *ibid.* ст. 139—140.

²⁾ *ibid.* 140—141.

можна було сей поділ перевести без ніякої проволочки. Гр. Стадіонові-ж треба визначити певний, о скільки можна — обмежений термін для предложення його опінії про будучу політичну адміністрацію краю. Одначе се не має бути перешкодою до безпроводочного видання независимих від сеї опінії приготовних заряджень, як пр. вишуканне льокалю у Кракові. Вкінці треба взяти під увагу також питанне, в яких відносинах мають стояти між собою на будуче обі губернії без кривди для їх самостійности, щоби було забезпечене згідне поступованне у загальних і важнійших краєвих справах, одначе все таки — без піддаваня їх під спільного шефа краю¹⁾

Не вважаючи одначе на таку категоричну цісарську заяву в справі повного поділу краю на дві окремі провінції з независими один від другого губернаторами на чолі — без піддаваня їх під одного спільного краєвого шефа, гр. Стадіон обстоював своє попередне застереженне в справі однастайности дотеперішньої краєвої адміністрації й дальше. Се видно з його нової реляції в сій справі, яку він вислав до Відня дн. 12 падолиста 1847 р. Зазначивши у вступі, що проти поодиноких поділових еляборатів бр. Кріга не може піднести ніяких закидів, він уважає одначе основу їх „зовсім фальшивою“, о скільки вона не числить ся з наміреними змінами в адміністраційнім устрою, — і що згідне поступованне обох губерніяльних сенатів у Львові й Кракові, про що згадує наведений висше ціс. розпорядок, можна би забезпечити тільки тоді, коли-б начальна управа над ними була віддана одному губернаторови. Без того — така згідність двох самостійних губерній не легко дасть ся досягнути. „Не бачу на се ніякої ради — закінчив гр. Стадіон свою реляцію — завсігди одначе видасть ся мені безуслівно конечним, щоби згадані висше орґанічні зміни були уложені, переведені й викінчені однастайно“²⁾

*

Дальша історія сих офіційальних поділових пертрактацій між Віднем і Львовом належить уже до рр. 1848—49 і про се будемо говорити ширше в однім із дальших розділів нашої статі. Тут зазначимо ще тільки те, що незалежно від справи поділу Галичини з'орґанізовано саме тоді окремиий т. зв. Краківський округ, якого управу обняв бр. Кріт.

¹⁾ *ibid.* ст. 141.

²⁾ *ibid.* ст. 141.

V.

Заходи „Головної Руської Ради“.

(1848—1849).

Рік 1848 і гал. Українці. — Справа поділу Галичини на славянським конгресі у Празі 1848 р. — Обіжник „Гол. Р. Ради“ до своїх філій в дн. 4 VI, 1848 р. — Перший меморіал „Гол. Р. Ради“ (до цісаря) за поділом Галичини в дн. 9 VI, 1848 р. — Другий меморіал „Гол. Р. Ради“ (до міністра вн. спр.) за поділом Галичини в дн. 17 VII, 1848 р. — Заяви солідарности в провінції. — Петиції до Державної Ради. — Депутація „Гол. Р. Ради“ до цісаря в дн. 27 X — 6 XI і новий меморіал (до міністра) в дн. 28 X, 1848 р. — Пятый меморіал „Гол. Р. Ради“ (до міністра) за поділом Галичини в дн. 29 III, 1849 р.

Між тим прийшов 1848 рік.

Під напором розбурханих народніх мас появил ся дн. 25 двітня т. р. цісарський маніфест, що вводив у жите першу австрійську конституцію зі широкими гарантіями прав усіх народів взагалі — й кожної одиниці з окрема. Загальнодержавні, між ин. також політичні справи перестали вважати ся виключним монополем цісарської династії й її центрального уряду, — на арену публичного державного життя виступили перший раз безправні до тепер поодинокі австрійські народи. Між ними не забракло також — галицьких Українців.

У Галичині починаєть ся живий український рух. Дн. 19 цвітня представники гал. Українців передають на руки львівського ціс. губернатора перший меморіал до цісаря в справі прав українського народу в Австрії, дн. 2 мая засновуєть ся перше українське політичне товариство „Головна Руська Рада“ у Львові, дн. 15 мая виходить 1-ший номер першої української політичної часописи „Галицька Зоря“ — і т. д. Серед загального піднесення проклямують ся що раз то нові українські національно-культурні й суспільно-політичні постуляти, формулюють ся пляни національно-культурної й суспільно-політичної діяльности, організуєть ся поспішно національно-культурну й суспільно-політичну роботу. По всім усюдам — горячі дискусії, ентузіязм, жите.

Між найважнішими політичними постулятами, піднесеними гал. Українцями у згаданім бурливім році, відразу перше місце заняла — непогаджена справа поділу Галичини. Заініційована в рр. 1846—47 самим урядом, справа ся набирає тепер загально-громадського значіння і стає одним із найваж-

нійших пунктів у національно-політичній програмі гал. Українців, який вони старають ся зреалізувати всіма силами й способами.

Цілу акцію в сій справі взяла в свої руки „Головна Руська Рада“. Вона — з одного боку — вияснює й популяризує її між широкими кругами українського населення в краю при помочи своїх філій, преси й ин., з другого — піднімає задля неї цілий ряд заходів поза границями краю (пр. у Відні), виказуючи конечну потребу такого поділу і зі становища державно-австрійських — і зі становища національно-українських інтересів.

*

Перший раз виступила „Гол. Руська Рада“ з домаганням поділу Галичини на дві окремі провінції на т. зв. славянським конгресі у Празі, який деякі чеські діячі скликали були в цілі взаємного порозуміння й злуки австрійських Славян на день 31 мая 1848 р.

Відозву з запрошенням на конгрес вислали його аранжери між ин. деяким із виднійших Українців у Галичині, а також львівській „Гол. Р. Раді“. — „Гол. Р. Рада“ пішла за голосом відозви організаційного комітету і вислала від себе (і в імені гал. Українців) трьох делегатів: Гр. Гинилевича, Ів. Борискевича й Ол. Заклинського¹⁾, які мали заступати на конгресі українські інтереси. Галицькі Поляки, які зразу віднесли ся до конгресу неприхильно, побачивши, що „Гол. Р. Рада“ вислала на нього своїх делегатів, а не бажаючи допустити на конгресі до ухвал дотично гал. Українців по думці „Гол. Р. Ради“, постановили вислати на згаданий конгрес другу делегацію — також в імені гал. Українців, яка параліжувала би заходи делегатів „Гол. Р. Ради“. В тій цілі вибрали на скорі шістьох представників із категорії *gente Ukraini, natione Poloni* (кн. Сапігу, кн. Любомірського, гр. Дідушицького й ин.) і, давши їм „повновасть“ від українського народу в Галичині, вислали до Праги. По приїзді обох згаданих делегацій на місце конгресу, почала ся між ними остра полеміка за те, котра з них правдива українська делегація. Аранжери конгресу й взагалі цілий конгрес знайшов ся в труднім положенню. Виратувало їх

¹⁾ Четвертий делегат Т. Вірський з невідомої причини на конгрес не поїхав (пор. Ів. Саванський, До історії участі галицьких Русинів у словянським конгресі в Празі 1848 р. — Записки Н. Т. ім. Ш. . LXXII, ст. 117—118, 121).

внесенне Заклинського, аби обі делегації злилися в одну й разом заступали український народ у Галичині. Внесенне се конгрес прийняв і відразу приступив до поділу на секції і вибору комісій з кожної заступленої на конгресі австр.-слав. народности в цілі зрадаговання великого меморіялу до цісаря, де були би виложені всі постулати поодиноких австр.-слав. народів. Всіх секцій було 3: до 1-шої належали Українці й Поляки; до 2-ої південні Словяни; до 3-тньої Чехи й Словаки. Перша секція, яка складала ся з 63 членів (між ними: 20 Українців, 1 Росіянин — а решта Поляки з Галичини, Познанщини й Шлезка), поділила ся на дві комісії: українську й польську. В склад української комісії ввійшли по взаїмнім порозумінню всі три делегати „Гол. Р. Ради“ і три делегати, прислані Поляками, так що згадана комісія складала ся зі 6 членів: Гинилевича, Борискевича, Заклинського, Сапіги, Любомірського і Стецького.¹⁾

По виборі комісій президент конгресу попросив, щоби сі комісії уконституовали ся й зачали свої роботи, а коли покінчать, щоби предложили їх на слідуючім засіданню. На тім закінчено перше засідання й відложено дальші на довшій час, щоби комісії мали час приготувати свої петиції до цісаря.

„Третього дня по першім засіданню конгресу — пише у своїх записках Заклинський²⁾ — зібрали ся українські делегати в означенім домі, щоби уконституовати ся й виготовити петицію про потреби українського народу. При виборі предсідателя сеї комісії вела ся довша етикетальна боротьба о особу предсідателя. Ми три делегати „Руської Ради“, знаючи те, що предсідатель голосує й рішає тільки при рівности голосів, не хотіли вибирати його з поміж себе. Шляхетські делегати, знаючи те саме, що й ми, також не хотіли вибирати його з поміж себе. Ми ставили на предсідателя князя Сапігу, а шля-

¹⁾ Пор. лист Гинилевича з Праги з дн. 9 VI, 1848 р. у „Дѣл-і“ 1833 ч. 61—62 (Ів. Франко, Зб 1848 року. Давні матеріали до оцѣнення новихъ заходѣвъ около польско-рускої угоды); також: Записки Алексея Заклинского приходника Старыхъ Богородчанъ. Львовъ, 1890, ст. 52—54. — В подаванню вісток про слав. конгрес у Празі 1848 р. оба згадані українські учасники конгресу дещо ріжняють ся між собою (пр. у Заклинського членом укр. комісії замість Стецького є Подглодовський і ин.); ми, розумієть ся, більшу вагу кладемо на сучасний лист Гинилевича, чим на писані значно пізнійше спомини Заклинського.

²⁾ Записки Алексея Заклинского... Львовъ, 1890. Ст. 52—54.

хетські делегати бажали мати предсідателем крп. Гинилевича. Довго стояли обі сторони вперто, мотивуючи свої пропозиції достоїнством кандидатів на предсідателя. Вкінці дав ся кн. Сапіга намовити й прийняв провід.

По виборі президії прийшло на порядок дня формулювання від імени комісії українських постулятів.

„Ми три, що знали всі жадання українського народу й вготували їх нарис, — пише дальше Заклинський — читали точка за точкою й подавали їх під розгляд комісії. Всі ті точки комісія одобрявала. Коли-ж одначе прийшла точка, яка просила цісаря о поділ Галичини на дві половини, т. є на східню й західню, або на українську й польську й о заведенне для обох половин окремої політичної адміністрації з окремими соймами — шляхетська партія наполохала ся тою точкою й не хотіла ніяким світом її прийняти, противлячи ся їй всякими можливими аргументами й представленнями.

„Одначе те спротивленне було безуспішне, бо наша більшість їх переголосувала й точка ся була вписана в протокол як прийята...

„Коли про ухвалу точки довідали ся Поляки, які були в Празі, підняли страшне ворогованне проти членів шляхецької делегації, а особливо проти предсідателя комісії — князя Сапіги, що позволив вести в комісії дискусію про розділ Галичини й проєкт того розділу навіть ухвалити. Деякі польські фанатики грозили за те кн. Сапізі вбийством. — Коли про сю погрозу довідав ся кн. Сапіга, з'явив ся другого дня рано в мене й просив дуже мене й моїх обох товаришів, аби ми сю точку в який небудь спосіб перемінили, бо в противнім разі виставимо його жите на небезпеку. Наші делегати, бажаючи удержати інші точки в петиції, перемінили ту точку в той спосіб, що комісія признає конечність розділу Галичини на дві частини, одначе порішення того питання лишає краєвому Союмови, а властиво Державній Раді...¹⁾

¹⁾ *ibid.* — Окремо від точок, назначених для генеральної петиції до цісаря, були вироблені також точки українсько-польського порозуміння в краю, між якими на останнім місці була й точка дотично поділу Галичини [§. 7. Uznanie potrzeby i czasu podziału Galicyi na dwa osobne okręgi administracyjne jest rzeczą Sejmu ustawodawczego (пор. Układy Rusinów z Polakami = акт в датую: W Pradze dnia 7 czerwca 1848. — Зъ 1848 року (додаток до листу Гинилевича): Д'яло, 1883, ч. 61)].

Під обрани одначе повного конгресу справа ся не прийшла. Власне у хвилі, коли поодинокі комісії покінчили вже були свої наради й проекти їх меморіялів мали прийти під ухвалу повного конгресу, в Празі вибухли грізні заворушення, яких наслідком було — збомбардованне кн. Віндішгрецом міста й... розігнанне славянського конгресу.

* * *

Майже рівночасно з піднесеннем постуляту поділу Галичини на славянським конгресі у Празі, виступила „Гол. Руска Рада“ за сею справою дуже енергічно також де инде — у краю й у Відні.

Вже дн. 4 червня 1848 р. розіслала вона до всіх своїх філій на провінції обіжник з-візваннем — обговорити негайно на своїх зборах і засіданнях декілька важних справ, що стояли тоді на порядку дня (в обіжнику вичислені між ин.: виборча ординація до парламенту, краєва адміністрація, контролюя урядників, українська мова в урядах, самоуправа громад, лісовий закон, краєві податки, монополь, торговля, промисл, залізниця, публичні дороги, справа жидівська, духовенство, патронат, оборона краю, конскрипція, народна івардія). На першим одначе місци між вичисленими у згаданім обіжнику справами читаємо також запитанне у справі, яка тепер для нас важна, — а власне: чи Галичина має лишити ся й на дальше в такім самім полученню, як дотепер, чи „крайну руску отъ мазовеской“ треба відділити? В тій справі жадає обіжник окремих підписів усіх людей з кожної громади з окрема.¹⁾

Не чекаючи одначе відповідий своїх провінціяльних філій на поставлене питанне — (відповідь ся була зрештою відомою наперед) — „Гол. Р. Рада“ в 5 днів пізнійше вредагувала вже в сій справі перший формальний меморіял, адресований безпосередно до цісарського престоло. Текст сього меморіялу (в перекладі) такий:

Акт сей підписали всі члени української й польської комісії: Л. Санига, Гр. Гінелевич, Ів. Борискевич, А. З. Гельцель, кс. Щ. Бухвальд, Й. Мидович, К. Малиш, Ол. Заклинський, З. Поглодовский, Л. Стецький, М. Крайньский і Ю. Любомірський.

¹⁾ Пор. обіжник „Гол. Р. Ради“ з дн. 4 червня 1848 р. до своєї рогатинської філії (рукоп. Бібл. Н. Т. ім Ш. № 205).

„Ваша Великість!

„Маючи намір по думці § 14 конституційного патенту в 25 цвітня 1848 р. забезпечити вповні українському народови в Галичині розвій національності й мови, — „Головна Руська Рада“ видить себе зневолюеною зложити спільне бажання Українців — бажання поділу Галичини — перед ступені найвишого престола Вашої Великості.

„Причиною того є окремішність українського народу в письмі, мові й словесности, в обряді і звичаях, в народнім дусі привязання до улюбленого цісарського дому і в спеціальних потребах народу. Українці втрагили немало через те, що — не зважаючи на чисельну перевагу свого народу у східній Галичині — звичайно вважали ся Поляками. Для осягнення позиточних цілій є конечним поділ Галичини на дві провінції.

„В тій цілі Українці просять:

1) щоби ся частина Галичини, яку заселює український народ, становила сама для себе окрему провінцію (край) з губернією у Львові. Ся частина займає східні округи Галичини з українським народом. І давнійше ся земля була самостійною — з початку галицьке князівство й королівство, потім червоно-руське воєводство;

2) щоби ся частина, яку заселяють Мазури, була відділена від української провінції, а займає вона західні округи Галичини з польським народом, який під богатньою зглядами ріжнить ся від українського.

„Виповніть Ваша Великість найласкавійше сю просьбу для добра Українців.

У Львові дня 9 червня 1848.¹⁾

Наведений меморіал передала „Гол. Руська Рада“ на руки тогочасного губерніяльного віцепрезидента ір. Агенора Голуховського, який провадив агенди львівської губернії в часі між уступленням ір. Ф. Стадіона й іменованнем його наслідника В. Залеского. Прочитавши згаданий меморіал, ір. А. Голуховський, який був рішучим противником такого поділу краю, додав до нього свої критичні замітки (з дн. 15 червня т. р.) і вислав його на місце призначення — до цісарської канцелярії у Відні.²⁾

¹⁾ Оригінальний німецький текст див. Додатки ч. 1.

²⁾ Dr. B. Łoziński, Agenor hr. Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich (1846—1859). We Lwowie, 1901. Ст. 142.

Сі заходи коло поділу Галичини, підняті „Головною Руською Радою“, не могли не звернути на себе уваги тогочасних польських політиків. Поляки, які саме тоді виступили були дуже енергічно зі своїми національно-автономними постулятами дотично Галичини, заняли відразу супроти сього поділового проекту вороже становище. Щоби недопустити до переведення його в жите, вони зі свого боку піднімають широку контр-акцію в краю і Відні, — йдучи раз по разу українській акції по пятах. Першим таким польським контр-актом був протест, який заложили вони зараз в компетентнім місці проти внесеного Українцями меморіалу до цісаря.¹⁾

Одначе й „Головна Руська Рада“, внісши наведений висше меморіал до цісаря, не випустила справи поділу Галичини й дальше з під своєї уваги. Не маючи — з одного боку — ніякої відповіді, ні формальної — на папері, ні реальної — через впровадження свого постуляту в жите, з другого (головно!) — бачучи противні заходи Поляків, вона виголовила незабаром у тій самій справі другий меморіал — тим разом до Міністерства вн. справ — з датою: 17 липня 1848 р., якого текст у перекладі такий:

„Високе Міністерство!

„Супроти внесеного польського протесту проти поділу королівства Галичини на дві часті „Головна Руська Рада“ приневолена проти нього як найтержественнійше застеречи ся і — покликуючи ся на свою давнійшу петицію за тим поділом, подану Його Великості через галицьку ц. к. Красву Президію — в імени цілого українського народу Галичини просити — прихилити ся до висказаного в ній бажання з отсих причин:

1) тому, що згаданий поділ Галичини на дві провінції є відголосом волі цілого українського народу, який заступає підписана „Головна Руська Рада“, а який невідступить від свої своєї невідмінної волі;

2) тому, що Вис. Урядови добре відомо, що у східній часті Галичини є 2½ мільона українського населення. Не зважаючи одначе на се, заходами Поляків починає вводити ся у всіх судах української часті Галичини урядова мова — поль-

¹⁾ Про польську контр-акцію в справі поділу Галичини говоримо в дальшій розділі.

ська. І чи може ранили що почування народу більше, як коли йому заперечують його найдорожший скарб — його мову? Така обида мала би при теперішніх обставинах впасти тільки на Українців, що мають свою власну вироблену мову, яку треба тільки впровадити до шкіл й урядів;

3) тому, що український народ може тільки тоді прийти до власної національної івардії, сього сторожа народнього конституційного житя, коли Галичина буде поділена, бо тепер, як се Вис. Урядови відомо, се право привластили собі в цілій Галичині Поляки.

4) Наведене висше є доказом, що народня кривда, якої український народ зазнавав у протязі кількох століть на своїй власній землі з боку польських зайдів через угніт, пониження, а навіть релігійне переслідування, тривають ще й тепер.

5) Українці жадають поділу Галичини не тільки із за признаної конституцією національної самостійности, але ще більше, тому щоб увільнити себе вже раз від політичного впливу з польського боку, на що є так багато доказів, починаючи від 1831 р., а який приносить тільки нещасте, — і спокійно й без перешкод вживати своїх національних прав в цілі національного розвою.

6) Бажання Українців при пробудженню їх народнього почування звертають ся до того, щоби під охороною австрійського конституційного уряду розвивати пробуджене з найглубшого сну національне жите, що одначе Поляки, добиваючи ся своїх для нас зовсїх чужих цілій, старають ся знівечити.

7) З того виміреного від декількох століть проти нашого народу ворожого систему Поляки зібрали вже плоди, знайшовши у спольонізованих Українців найподатнійші знаряди до повного підкопання української народности й підпомагання польським інтересам, — які, тому що протестують разом з Поляками проти нинішнього поділу Галичини, є для українського народу багато небезпечнішими, чим сама правдиво-польська партія.

8) Вкінці без поділу Галичини не можна й думати про запоручений конституцією самостійний національний розвій тих двох народів, що йдуть противними дорогами.

„Вже в 1846 р. з нагоди прилучення до Галичини малого кусника краківської землі вважав Вис. Уряд потрібним взяти поділ Галичини під розвагу; виконання сього наміру являєть ся тепер дуже важним для збереження української народности.

„Головна Руська Рада“, яка заступає український народ, подає сю просьбу з тим, що потрібні для сього підписи зі всіх сторін Галичини, заселеної Українцями, пришле пізнійше.

„Супроти того отже, що при теперішніх обставинах жите української народности без поділу Галичини багато потерпіло би шкоди, — Вис. ц. к. Міністерство зволить поділ сей на українську й польську провінцію високосклонно перевести; таким чином Українці, вільні й забезпечені від усіх неприхильних політичних впливів, а навіть від усіх покус, тим більше будуть старати ся — дати дальші докази свої незрушимої вірности й прихильности до Вис. Престола й сильно причиняти ся всіми народніми силами до утвордження союзу, який обіймає всі провінції конституційного австрійського цісарства.

У Львові дня 17 липня 1848.¹⁾

Разом з тим окремим обіжником до своїх провінціальних філій, в яким подані також в оригіналі і перекладі тексти обох наведених нами висше меморіялів, поручила „Головна Руська Рада“ провінціальним діячам поучити про сю справу народні маси в краю і візвати їх в цілі підпертя справи й її прискінення підписувати спеціальні заяви солідарности зі згаданими меморіялами. Заяви сі мали писати ся на окремих стемплевих аркушах по 15 кр. і по зібранню як найбільшого числа підписів звертати ся до „Гол. Р. Ради“, яка мала вислати їх разом додатково до Міністерства.²⁾

Та крім Корони і Міністерства звернула „Гол. Руська Рада“ свою увагу також третій компетентний у сій справі чинник — на молоду австрійську Державну Раду. І до неї, яка зібрала ся була на перше засідання дн. 18 липня 1848 р., вдала ся вона в справі поділу Галичини з окремою петицією, яку — так як меморіял до міністерства — мали підперти численні заяви солідарности, головно українських селян.³⁾

Одначе тепер збиранне селянських підписів під заяви солідарности не пішло вже так легко, як перше. Річ у тім, що коли Українці, а головно українське духовенство, виконуючи

¹⁾ Оригінальний німецький текст див. Додатки ч. 2.

²⁾ Взірець такої заяви див.: Додатки ч. 3; також: Акты бережанской Рады русской 1848—1849 гг. (Вѣстникъ „Нар. Дома“, 1909 ч. 5—6); короткий комунікат про се „Гол. Р. Ради“ у Зорі Галицькій, 1848 ч. 11.

³⁾ Про справу поділу Галичини в Державній Раді (1848—49) див. дальше окремий розділ.

зазив „Гол. Р. Рада“, кинули ся енергічно до збирання підписів за поділом краю, Поляки — щоби відвернути українських селян від такого підписування, кинули між селянські маси полохливу байку, що „Гол. Р. Рада“ збирає підписи не за поділом краю, а на те, щоби Галичину прилучити до Росії, або щоби вернула назад панщина.¹⁾ Не треба й згадувати, що само тільки слово „панщина“, яку знесено що йно перед кількома місяцями, вистарчило зовсім, щоби певну часть селян поставити відразу до аітації за поділом краю коли не зовсім ворожо, то що найменш недовірливо.

І маневр — бодай в части — діпняв своєї ціли. Богато селян завагало ся підписувати петиції, хоч згоджувало ся зовсім на сформулований у них постулат поділу краю. Щоби-ж як небудь зарадити сьому опорови селян і таки дістати від них підписи, „Гол. Р. Рада“ впала на досить оригінальний концепт: з тими одиницями, які вагали ся покласти свої підписи під петиціями, списувано при свідках формальні протоколи такого змісту: хочемо поділу Галичини, одначе не підпишемо ся за тим, бо боїмо ся, щоби не вернула панщина, або не була в тім яка инша зрада.²⁾ Де одначе не можна було зробити й сього, то петицію підписували принайменш: священник з родиною й службою, дяк, старші брати, паламар, арендар. Сі петиції, писані на звичайнім папери (без стемпля) з надписю: *Hoher Reichstag!*, мали висилати ся як найскорше до Відня, бо справа поділу Галичини мала вже незабаром прийти на порядок нарад Державної Ради.

В короткім часі (до кінця січня 1849 р.) усіх підписів за поділом Галичини було зібрано по верх 200.000.³⁾

* * *

Між тим у перших днях жовтня 1848 р. зайшли у Відні відомі важні випадки. Столиця держави — Відень підняв революцію, цісарський двір був зневолюний перенести ся до Олмунця. Тільки звідси звернув ся він до всіх австрійських народів в маніфестом (16 жовтня), яким завзивав їх до вірнопід-

¹⁾ Орган польського „*Rusko-go Sobor-u*“ — „*Dnewnyk Ruskij*“ написав навіть про прилученне Галичини до Німеччини (sic!), про підвищення податків і т. д. (ibid. 1848 № 3).

²⁾ Візрець протоколу див.: Додатки ч. 4.

³⁾ Див. Зоря Галицка, 1849, ч. 15, ст. 89.

данства; рівночасно одначе кн. А. Віндшіґреґ вирушив проти ворохобних Віденців военним походом і змусив місто до капітуляції.

*

Зараз по тих випадках — у відповідь на ціс. маніфест — „Гол. Руська Рада“ вислала дн. 27 X спеціальну депутацію, яка мала запевнити цісаря про вірність українського народу до його особи й предложити при сій нагоді українські бажання й просьби. Депутація, яка складала ся з обох заступників голови „Г. Р. Ради“ — М. Куземського й Ів. Борискевича, а до якої в Кромерижі прилучило ся ще декілька українських парламентарних послів з Галичини (Г. Пашкевич, І. Ломницький, Г. Левицький, В. Гарматій, А. Диваковський), була принята цісарем на спеціальній авдієнції дн. 6 падолиста т. р.

Між бажаннями, які згадана депутація предложила цісареві в імени українського народу в Галичині, на першім місци стояв постулят поділу Галичини на два окремі краї — український і польський. Крім сього представлено ще сім інших постулатів, які обіймали найважніші й найактуальніші тоді справи: сформованне української нац. івардії, введенне української мови в школах й урядах, заведенне нових громадських управ, устанавленне замість мандаторів цісарських урядників, визначенне окремої комісії для розгляду спорів між давними панамі й громадами за ірунти, ліси й пасовиска, перенесенне неприхильних Українцям урядників, переведенне церковної рівноправности.¹⁾

Одначе „Гол. Руська Рада“ не обмежила ся на предложенню вчислених постулатів тільки цісареві. Кожду з наведених висше точок обробила вона ще в окремих меморіялах і вручила їх рівночасно також поодиноким міністерствам — тим, до яких компетенції кожда справа належала. Таким чином був виготовлений новий меморіал до Міністерства вн. справ також і в справі поділу Галичини.²⁾

Меморіал сей, опублікований пізнійше в повнім текстї в офіціальній „Wiener Zeitung“³⁾, не ріжнить ся в своїй основі нічим від меморіялу, переданого „Гол. Р. Радою“ тому-ж

1) Див, Зоря Галицка, 1848, ч. 30—31, ст. 125—126.

2) *ibid.*

3) Wiener Zeitung, 1848, №№ 204—205 (Abend-Beilage); також Додатки ч. 5.

Міністерству недавно, дн. 17 липня т. р. Зредагований тільки ширше й стараннійше від попереднього, без ділення на пункти, з більшим льотичним повязанням. Кінчить ся він таким зворотом:

„Поділ Галичини є для Українців питанням життя, бо тільки таким способом можна раз на все покласти кінець польським затіям в українським краю й відняти їм всякий вигляд — повернути назад стару польську державу при помочи Українців. Тільки таким способом можна увільнити край від тероризму, під яким тепер стоїть й уможливити Українцям свободний розвій їх народности. Тому „Гол. Руська Рада“ просить: Вис. Міністерство, узглядняючи загальне бажання Українців, а також усіх добре думаючих мешканців краю, зволить перевести як найскорше поділ Галичини на дві провінції — хоч би навіть дорогою провізоричного розпорядку.¹⁾

Дата сього меморіялу: 28 жовтня 1848 р.

*

Тимчасом у краю і в державі зайшло даліше декілька нових подій, які не лишили ся без впливу на дальші заходи „Гол. Р. Ради“ коло справи поділу Галичини.

Найперш — революційний вибух у Львові дн. 1—2 листопада 1848 р. Інцидент сей, який покінчив ся збомбардуванням і капітуляцією міста, мав важні наслідки. У цілім краю проклямовано воєнний стан, позакривано товариства, здержано видавання часописий. Губернатор Залеский подав ся до димісії. Найважнішим одначе був міністерський рескрипт з дн. 25 листопада т. р., який давав широкі інструкції й повновласти львівському губернаторови й командантови війск й організував у Кракові окрему губерніяльну комісію, піддаючи під її управу шість західно-галицьких адміністраційних округів: Вадовицький, Бохенський, Сяндецький, Ясельський, Тарнівський і Рашівський²⁾

Се одно.

А дальші події, які мали значний вплив між ин. і на дальший хід справи поділу Галичини, були: розв'язання урядом першої Державної Ради дн. 9 марта 1849 й оголошення т. зв.

¹⁾ *ibid.*

²⁾ Powszechny Dziennik praw krajowych i rządowych dla kraju koronnego Galicyi i Lodomeryi... 1849. Tom dodatkowy, oddz. I. № 107, ст. 47 (оповістка Краввої Управи з дн. 12 січня 1849).

октройованої конституції з дн. 4 марта т. р. Передовсім велику вагу має для обговорюваної нами справи октройована конституція, а властиво її § 83, який постановляв: „усі конституції поодиноких коронних країв, які входять у склад держави, мають увійти в жите в протязі 1849 р. й мусять бути предложені першому загальному австрійському парламентарію, який буде скликаний зараз по їх заведенню“.¹⁾ Таким чином ще в 1849 р. мала увійти в жите також окрема конституція для Галичини, а тим самим мусіла бути полагоджена (так чи инакше) й справа її поділу на дві окремі провінції.

Мусіла бути — й була полагоджена; як? — про се говорити- мемо в однім із дальших розділів нашої статі. Тут одначе інтересне для нас инше питання: як віднесла ся до сих подій наша „Гол. Р. Рада“, а властиво: чи — й як повела вона супроти них дальшу акцію в справі поділу краю на дві провінції?

Відповідь на се питання дає нам новий меморіал, в ряду — пятий, який згадана політична організація внесла в справі поділу краю до Міністерства вн. спр. дн. 29 марта 1849 р.²⁾

Покликавши ся — з одного боку — на наведений висше § 83 октройованої конституції з дн. 4 марта 1849 р., в другого — на численні попередні меморіали й депутації, вислані в справі поділу Галичини до цісаря, міністерства і розвязаного парламенту, „Гол. Р. Рада“ жадає рішучого переведення поділу краю на дві окремі провінції. Одно тільки адміністраційне виділення 6 зах.-галицьких округів під управу краківської губерніяльної комісії сьому жаданню зовсім не вдоволяє, бо воно домагаєть ся провінційної самостійности української землі, утворення окремого коронного краю, який мав би рівні права з иншими коронними краями. „Факт, що державна конституція з дн. 4 марта 1849 р. — сказане у меморіалі — не говорить досить ясно, чи український край має під назвою „Королівства Галичини й Володимирії“ становити окремий коронний край супроти „Вел. кн. Краківського з князівствами: освенцімським і заторським“, чи він має дістати окрему краєву конституцію з окремим краєвим соймом, чи лишить ся у спільнім провінційнім союзі, — викликав між цілою українською

¹⁾ В. в. д. 1849 ч. 150.

²⁾ Dr. B. Łoziński, op. cit. ст. 144.

людності невдоволення, що певне завважали самі краєві власті“. Меморіал кінчить ся заявою, що український народ погодить ся навіть... з неприхильною найвисшою децизією в сій справі... одначе ніколи не перестане стреміти легальною дорогою до „поділу Галичини, конче потрібного для спокою й порядку провінції“.¹⁾

Був се п'ятий з ряду меморіал „Гол. Р. Ради“ за поділом Галичини, який у протязі недовгого часу (несповна року!) внесла вона до найвисших чинників у державі — цісаря, міністерства, парламенту.

П'ятий — й останній.

Бо тодішній міністер-вн. справ гр. Ф. Стадіон звернув ся дн. 26 цвітня 1849 р. до тодішнього іубернатора Галичини гр. А. Голуховского (який наступив по уступленню Залеского) просто — з просьбою, щоби довірочно сказав Куземському (який був фактичним головою „Гол. Р. Ради“), „що правні постанови в справі конституції королівства Галичини й Володимирії, а також в справі політичного поділу краю будуть видані по докладнім розгляді спеціальних відносин у краю“, і що „се некорисне для спокою краю й інтересів людности, коли такі питання, як више, стануть не в пору, передчасно, предметом публичної дискусії й через те відізвуть ся нарікання, які не мають позитивної підстави, а які підсичують пристрасти й роблять урядови колізії“. Вкінці заапелював міністер до лояльности Куземського й просив його, аби не допустив до ненаручної для нього дискусії, аби вплинув на успокоєнне української людности й скріпив її довіре до уряду...²⁾

Чому публична дискусія в порушуваний уже стільки разів публично справі поділу Галичини на два окремі краї як раз тоді була „не в пору“ й „передчасна“, які саме „колізії“ робила вона тодішньому центральному урядови й чому взагалі була для нього „ненаручною“, — про се говорити-жемо докладно в однім із дальших розділів статі. Тут зазначимо лиш тільки те, що „Гол. Р. Рада“ вволила просьбі п. міністра і від того часу сеї дразливої для нього справи справді вже більше — принайменш публично — не порушувала.

¹⁾ *ibid.*

²⁾ *ibid.* ст. 145—146.

VI.

Контр-акція Поляків.

(1848—1849).

Дві головні дороги, якими йшла польська контр-акція. — Польський протест проти поділу Галичини на славянським конгресі у Празі 1848 р. — „Brevi manu скрутили карк!“ — Протест „Rusk-ого Sobor-y“ проти поділу Галичини, внесений до Державної Ради в серпні 1848 р. — Польські: адрес (до цесаря) і меморіал (до міністерства) проти поділу Галичини з дн. 27 XI, 1848 р. — Польська агітація проти поділу Галичини в Державній Раді. — Офіційний голос про сю контр-акцію Поляків.

Польська контр-акція проти піднесеного гал. Українцями в р. 1848 жадання поділу Галичини на дві провінції йшла двома головними дорогами: офіційно-тайною — через безоглядну опозицію проти всіх поділових проєктів і плянів центрального віденського уряду, яку ставив ex officio тодішній губернатор Галичини — Поляк гр. Атенор Ґолуховський, і громадсько-публичною — через протиподілові заходи самого польського громадянства.

Про відносини до справи поділу Галичини гр. А. Ґолуховського, про його змагання — убити сю справу відразу раз на все в компетентних віденських кругах, його арґументи і т. д. будемо говорити в однім із дальших розділів нашої праці — при обговорюванні становища, яке заняв супроти сього питання центральний уряд в рр. 1848—49. В сім розділі оглянемо акцію проти згаданого проєкту самого тільки польського загалу, його заходи тут у краю коло виготовлювання протестів у формі контр-адресів, контр-меморіалів і т. д., його старання у Відні — настроїти до українського жадання неприхильно австрійські парламентарні круги, його взагалі змагання — за ніяку ціну недопустити до розбитя дотогочасної одности краю.

*

Вже перший публичний виступ гал. Українців з постулатом поділу Галичини на славянським конгресі у Празі в червні 1848 р. зустрів ся зі сторони присутних там Поляків з рішучим протестом. Коли-ж одначе, не зважаючи на се, українська більшість у одній із конгресових комісій перевела таки резолюцію, яка заявляла ся за згаданим поділом, польські опозиціоністи загрозили президентови комісії кн. Сапізі — смертю, коли противна їм ухвала не буде змінена... Погроза, як знаємо,

досягла в часті своєї цілі — і українська революція була змодифікована.

Та український виступ у Празі був тільки початком української акції за поділом краю. Зараз безпосередно по тім звертають ся Українці в сій справі до найвисших у державі чинників: корони, міністерства, Державної Ради, акцентуючи чим раз рівкійше потребу скорого її полагодження. Починаєть ся також агітація на провінції.

Супроти сеї акції за поділом Галичини Поляки, розумієть ся, не могли сидіти безчинно. Щоби не допустити до такого поділу, почали зі свого боку енергічну контр-акцію, стараючи ся паралізувати українські заходи в краю і — головно! — у Відні. Головним мотором у сій протиподіловій акції була польська делегація до першого загально-державного парламенту у Відні, а передовсім — один із її провідників — Ф. Смолька, що був якийсь час навіть президентом згаданого парламенту.

Інтересні дані про се находимо в монографії про Смольку, виданій у рр. 1884—86 К. Відманом — на підставі сучасних листів і записок самого-ж Смольки:

„Читають власне — пише він дн. 8 серпня 1848 р. в однім із своїх листів¹⁾ — що внесено петицію: „ruthenischer Unterthanen wegen Theilung Galiziens in zwei Gubernien“ (руських підданих в справі поділу Галичини на дві губернії). Вам відомо, що ми наміреному поділові Галичини, підписаному цісарем дня 19 червня 1848 р., brevi manu скрутили карк, — одначе з приводу поданої петиції се питання могло би бути відновленим й експльоатованим на нашу шкоду. Тому треба, щоби нам прислали петицію Українців, з як найбільше підписами, аби Галичини не ділити на дві губернії. Мені здаєть ся, що в сій справі вже щось робить ся; — прошу Кабата, щоби вдав ся до „Rad-и Narodow-oї“, аби сю петицію прислали як найскорше.

І в краю — справді — в сій справі вже робило ся. Поляки, а згл. з'організований ними для параліжовання української роботи т. зв. „Ruskij Sobor“ — політична організація gente Ukrain-iv natione Polon-iv, довідавши ся про внесенне українського адресу до цісаря за поділом Галичини, зложив на

¹⁾ K. Widmann, Franciszek Smolka, jego życie i zawód publiczny. Od roku 1810 do 1849. Cz. I. Lwów 1884. Ст. 242—243.

скорі в імені також „гал. Українців“ проти сього жадання рішучий протест до Державної Ради, якого текст, оголошений пізнійше в органі „Sobor-a“ — „Dnewnyk-y Rusk-im“, такий¹⁾: „Високий Зборє!

„Від кількох днів розійшла ся вістка, що т. зв. „Руська Рада“ у Львові подала в імені цілого українського народу просьбу до Престола Його Цісарської Великості з богатьома тисячами підписів — в тій цілі, щоби Галичину поділити на два окремі політичні відділи. Вже те, що приготовання до внесення згаданої просьби робили ся тайно, коли в нашім краю про се ніхто нічого не знав, а тим менше був візваний до її підписування і що цілу сю роботу закриває якась таємна мрака, каже — з одної сторони — з огляду на велике число поміщених там підписів сумнівати ся про їх правдивість, а з другої — кожного сильно переконує, що ся просьба не була подана за відомістю і волею цілого українського населення у Львові. Ми Українці вважаємо потрібним проти сеї просьби, внесеної згаданим товариством, яке складаєть ся з деяких священників і урядників й яке заснувала і проводить у нім неприхильна до нас бюрократія, внести загальну острогоу, при чім по думці поданої нами дн. 11 мая до Його Цісарської Великості адреси заявляємо, що поділ Галичини на польську й українську провінцію противить ся бажанням галицьких Українців. Згадану просьбу відкидаємо тим більш рішучо, що такий поділ Галичини, який на підставі §§ 3 і 45 конституційного уставу з 25 цвітня 1848 р. може постановити тільки законодатне тіло, не дасть нам ніякої користи, а навпаки — мусів би принести багато особливо матеріальних страт; бо нічим не причинить ся до зменшення коштів адміністрації, а збільшить тільки непотрібні і в теперішніх обставинах неможливі видатки.

„Такий поділ — по нашій думці радше політичний, чим адміністраційний — загрожує також розвоєви нашої народности, бо при неможливості географічного розділу між польською й українською галузю, Українці, які мешкають у значнім числі в західніх округах Галичини, мусіли-б бути виставлені на нехобну небезпеку повної затрати своєї народности.

„Тому ми протестуємо проти сього, хоч на погляд адміністраційного тільки поділу й надіємо ся на сильну поміч Високого Збору в сій справі.

¹⁾ Dnewnyk Ruskij, 1848. Cz. 3.

Наведену просьбу-протест із 577 підписами Львовян вніс „Sobor Ruskiј“ у перших днях серпня до віденського парламенту на руки посла Маріяна Дилевського з обіцянкою — зібрати незабаром під нього ще більше число підписів на провінції.¹⁾

Та на протесті проти поділу краю, внесеним до парламенту, польська контр-акція не скінчила. Подібно, як перед тим Українці, звернули також і Поляки свою увагу на два інші компетентні в сій справі чинники — на корону і на міністерство. Анальоґічно до Українців подали і вони в справі поділу Галичини спеціальний контр-адрес до цісаря, підпирючи його величезним контр-меморіялом до міністерства вн. справ. Для нас найбільший інтерес представляє передовсім сей останній акт, — контр-меморіал до міністерства, в яким побіч полеміки з попередніми меморіялами українськими виведені також широко всі аргументи, які промовляли би проти поділу Галичини на дві провінції.²⁾

„Мусимо передовсім в нашім і наших комітентів імени як найторжественнійше запевнити, — починаєть ся згаданий меморіал, — що коли-б намірений поділ Галичини був справді бажанням більшости українського населення, або коли-б справді був потрібним для охорони його народности й мови, як се говорять його речники в своїх численних адресах, коли-б вкінці сього поділу вимагала справдішня яка потреба Українців, чи національна, чи політична, чи громадська, — то ані ми, ні наші співгорожани не тільки йому не противили-б ся, але навпаки — підпирали-б його всіми нашими силами“. — „Одначе ми найсильнійше переконані, що жаданне поділу Галичини не є усправедливлене ані бажанням більшости згаданого населення, в якого наче-б то імени воно внесене, ані віякою політичною потребою, — а підсунула його тільки пристрасть, яка не в силі оцінити наслідків, які з того вийшли би...“

Дальше йде полеміка з деякими твердженнями українських меморіалів (пр. що давна Польща угнетала Українців, що українська мова на стільки вироблена, що може бути введена до шкіл, урядів і судів і т. д.), характеристика тогочасного українського руху й ролі у нім укр. духовенства, вичислюванне трудностей і перешкод, які промовляють проти поділу (ріжні спільні фонди, інституції, фундації, інтереси Львова і т. д.).

1) Dnewnyk Ruskyj, ibid.

2) Пор. Polska, 1849 №№ 31—33; також Додатки ч. 6.

Кінчить ся згаданий меморіал таким зворотом: „Повні довіря піддаємо Вис. Міністерству під розвагу всі вичислені висше згляди і причини, які кажуть нам спротивити ся наміреному поділові Галичини. І хоч як важними могли-б вони бути в безсторонних очах, то ми одначе не жадаємо, щоби хто небудь вважав їх рішучими й абсолютно правдивими. Під тим оглядом відкликуємо ся охотно до думки цілого краю й піддамо ся безуслівно його вирокови; тут тільки повтаряємо найнизшу просьбу, поміщену в нашім адресі до трону, щоби Вис. Міністерство сього житевого для нашого краю питання не зводило рішати перед вислуханнем в сій справі опінії нашого провінціяльного сойму...

Дата сього меморіялу: 27 падолиста 1848.

Між тим ціла вага справи перехилила ся чим раз більше до віденського парламенту. Незабаром під обради повної палати мав прийти проєкт державної конституції, який переводив між ин. новий адміністраціно-політичний поділ австрійської монархії. При сім мала порішити ся доля Галичини.

І чим більше зближала ся хвиля обрад парламенту над згаданим проєктом конституції, тим енергічнішими ставали заходи гал. Поляків коло підготовлення прихильного в сій справі для себе настрою посольської палати. Се можна бачити дуже виразно між ин. із записок і листів згадуваного вже Ф. Смольки.

„Власне читають, — пише він дн. 29 серпня¹⁾, — що Українці подали другу петицію в справі поділу Галичини з 15.000 підписами. Чули ми, що збирають підписи протв поділу — нехай би сю петицію прислали як найскорше з найбільшим числом підписів. Було-б добре, щоби хтось у краю написав виясненне української справи, яку можна би роздати між послів. Мусіло-б воно бути написане добре, основно і в поєднавчім дусі.²⁾ Ми ніяким чином не можемо знайти стільки часу, щоби щось подібне написати. Могло-б воно бути знаменитою темою до промови в палаті, коли-б нас Українці (як можна надіяти ся) в палаті публично зачіпили. Тому прошу Роберта, щоби оглянув ся, хто міг би щось подібне написати (може в Rad-i Narodow-ій: Василевські, Держковський, Рібенбауер, Пілят, Шедлер і т. д.) — просив би я одначе задержати в тайні, що щось таке приготовляеть ся; — коли-б

¹⁾ К. Widmann, op. cit. ст. 243.

²⁾ Розстрілення оригіналу.

Роберт уже виїхав, або сею справою не міг зайняти ся, то просив би я Тебе, щоби Ти поговорила в сій справі зі Сенковским або Шедлером, — справа дуже важна, незвичайно важна й конечно треба, щоби тим хтось щиро заняв ся.

Заохота Смольки не лишила ся без наслідків. Вже незабаром — дн. 3 вересня — пише він у сій справі таке¹⁾:

„Дуже врадував ся я, коли побачив у „Dziennik-u Narodow-im“ відповідь (себто — початок) Ценілевича на соромний меморіал Святоюрців проти Поляків; — отже наступило вже те, про що писав я перед декількома днями.

Крім статі Ценілевича²⁾, яку заходом Смольки видано також у німецьким перекладі³⁾, появило ся тоді ще подібне „вясненне української справи“ А. Домбчанського⁴⁾, яке також перекладено на німецьку мову.⁵⁾

В половині січня 1849 р. польські послы роздавали вже обі брошури в парламенті.

*

У звязи з розданням Поляками згаданих антиукраїнських брошур у парламенті й наче у відповідь на них і на внесені перед тим польські: адрес і меморіал — до цїсаря і міністерства появила ся в офіціальному органі міністерства вн. спр. — Wiener Zeitung интересна статя, яка дуже характеристична для становища тодішнього центрального австрійського уряду в польсько-українським спорі. Подасмо її в повнім тексті:

„В тих днях роздали польські депутати між членів тутешнього Сойму декілька писем полемічного змісту против Українців, а то: Ruthenische Frage — Домбчанського, Die roth-reussischen Angelegenheiten im Jahre 1848 — Ценілевича, а крім того адрес до його Ціс. Вел. й меморіал до міністерства в справі недопущення до подїлу Галичини на дві про-

¹⁾ K. Widmann, op. cit. ст. 243.

²⁾ Rzecz czerwono-ruska w r. 1848 (Dziennik Narodowy, 1848) — відповідь на брошуру, видану „Гол. Р. Радюю“ п. в. Denkschrift der ruthenischen Nation in Galizien zur Aufklärung ihrer Verhältnisse (Lemberg 31 Juli 1848, Ст. 8, 4°). Статя ся вийшла також окремою відбиткою (Lwów, 1848. Ст. 7, 4°).

³⁾ Die roth-reussischen Angelegenheiten im Jahre 1848. Eine Berichtung der Denkschrift der Ruthenen in Galizien zur Aufklärung ihrer Verhältnisse (Wien, 1848, ст. 14, 4°).

⁴⁾ Wyjaśnienie sprawy ruskiej. Lwów, 1848. Ст. 40, 8°.

⁵⁾ Die ruthenische Frage in Galizien. Lemberg, 1848. Ст. IV+39, 8°.

вінції, який має наступити. Всі ті письма є наглядним доказом того, що Поляки не хочуть зречи ся своєї супремації над гнетеними від віків Українцями. Всіми можливими софізмами намагають ся доказати, що у Галичині є тільки оден народ, а Українців уважають тільки неіацією. Право де рівноуправлення, яке в рівній мірі прислугує Українцям так само як Полякам, Поляки хочуть прикласти тільки виключно до себе. Польський національний еґоїзм бореть ся під прапором історичного права й під фірмою демократичної свободи за перевагу, одначе невіпсоване почуте українського народу опираєть ся всіми силами тому, щоби не попасти у вічну неволю спорідненого з ним племені. Розумінне Поляками демократизму, який визнають перед світом, є дуже дивне. Поляки кажуть, що тиранію може виконувати тільки один деспот, на наш погляд одначе найбільшим тиранством є панованне одного народу над другим. Гельоти й Мессенці стогнали у соромнім ярмі виславлюваних Спартан так само, як Наріяс у ярмі Інду. Клевети й підозріння, яких повно у згаданих письмах, зовсім не є відповідним способом поєднати два племена, що стоять ворожо проти себе. Нема нічого більш болючого над те сумне переконанне, якого набираєть ся при читанню згаданих письм, що брат хоче топтати ногами брата. Що українське духовенство стає в обороні своєї народности, — поява природна, бо наслідком довгого утиску народ упав так низько, що по відірванню шляхти, скаптованої матеріяльними користями, властивою українською інтеліґенцією є майже тільки саме духовенство. Хто хоче заперечувати Українцям права народу з причини браку інтеліґенції, той похваляє й увіковічне неслухність. Зрештою кожний священник є заравом горожанином держави, а як такий має повне право брати участь у публичних справах. В інтересі загального добра у краю треба дуже бажати, щоби польська пропаганда пробудила ся зі сну й щоби утопісти пізнали, що супроти безперечної правди мусять замовкнути навіть найголоснійший крик — тим більше, що Українці в нічім не займають польського народу, а тільки хочуть здобути належне признание з боку права і власти для власного народу.¹⁾ (Дальше буде.)

¹⁾ Wiener Zeitung, 1849 з дн. 26 січня.

Відносини Вартоломея Копітара до галицько-українського письменства.¹⁾

Подав *Михайло Тершаковець*.

1.

Копітар — се один із рідких умів в Славянщині, які своїми інтересами та симпатіями обнимали цілу Славянщину. Його заслуги для сербської літератури, зглядно для інтелектуального розвою Вука Караджіча загально звісні. Коли Серб-Хорвати нині тим, чим вони є, то се завдячують вони в значній частині реформаторській діяльності Вука; коли однак Вук став реформатором, то се, хто зна, чи не виключна заслуга Копітара. (Пор. мою статю, п. з. „Kopitar und Vuk“, печатану в ювілейному збірнику в честь проф. Ягіча. Берлін, 1908, ст. 463—480.) З огляду на се, як і з огляду на інтерес Копітара для всіх славянських справ, цікаво пізнати, як сей учений Словінець відносив ся до українського письменства в Галичині, цікаво також пізнати, чи в історії літературно-національного відродження галицьких Українців не відіграв він якої ролі. Се питанє заслугує на можливо повне обробленє, тим більше, що до тепер воно було трактоване лиш загально, принагідно, а не подрібно, вичерпуючо. Які саме учені брались за питанє, про се буде мова в своєму місці.

Коли підносимо питанє про відносини Копітара до галицько-українського письменства, то мусимо пізнати жерело його знаня українських справ. Йомуж, Словінцеви, уродженому

¹⁾ Первісний вид сеї праці, в якому вона була читана в літнім семестрі 1905/6 на славянськїм семінари проф. В. Ягіча у Відни, далеко відбігав від теперішнього, доповненого та справленого по вказівкам мойого віденського Учителя. В сїм новім виді була вона читана в літнім семестрі 1908/9 на семінари проф. К. Студинського, якого заміткам вона також дещо завдячує.

в південно-західному куті Австрії, хіба не легко приходило ся мати інформації про Русинів, що жили в зовсім противному, північно-східному куті Австрії. Він ніколи не мав нагоди придивляти ся з близька українському життю, і в сеї причини його самотнім жерелом знання українських справ були статі та книжки других авторів. Так було зразу, в самих початках научної діяльності Копітара, так було і в перших літах його побуту у Відни, де він приїхав з початком жовтня 1808 р. і де він лишив ся до самої смерти. Та на віденському ґрунті справа стала значно поправляти ся; ту мав Копітар нагоду стрічати ся з самими Галичанами, мав нагоду набирати відомостей безпосередно від них. До сего прилучила ся ще й ся обставина, що він як цензор перечитував твори галицьких письменників, які — се побачимо низше — в неодному поучили його.

Жерелом нашого знання про відносини Копітара до галицького письменства є: 1) його твори, 2) згадки других людей, 3) опінії, видавані ним про цензуровані ним твори, 4) його кореспонденція з Галичанами. Що до його творів, то вони були кождому доступні, бо були печатані. Вправді його дрібніші статі, в яких головню він і дотикає українських справ, були ровкинені по різних, неприступних часописях та журналах, однак завдяки його рівню великому землякови, дрови Францови Мікльосічу, вони майже всі зібрані в одній книжці, п. з. „Kopitars Kleinere Schriften“, I. ч., Відень, 1857. — Знані і приступні були також, нечисленні вправді, згадки других людей про Копітара. — Про оцінки цензурованих ним творів інформують нас матеріали, які опубліковані в книжці дра Осипа Маковея, п. з. „Три галицькі граматики“, та в III т. „Українського Руського Архіва“. На них ми й головню можемо опирати ся, говорячи про відносини Копітара до галицько-української літератури. — Натомісьць з його кореспонденцією Галичанами має ся річ дуже сумно. Вона припадала на 1830 і 1840 рр. та була ведена з Йосифом Левицьким, Іваном Снігурьським, Михайлом Малиновським, Іваном Лаврівським, Йосифом Лозинським. На жаль з отсеї кореспонденції нам не лишило ся нічого; як би не дневник Копітара, опублікований проф. Ягічем, то ми не знали би навіть про її істнуванє, а так знаємо бодай про число листів висланих до поодиноких людей та їх дату. Як вносити із числа листів та з їх дат, то ся кореспонденція мусіла бути оживлена; так прим. до Йосифа Левицького вислав Копітар 12

листів протягом 1831—1835 р., до Снігурського 12 протягом 1834—1841 р., до Малиновського 12 протягом 1839—1843 р., до Лаврівського 2 листи в 1840 р., до Лозинського 1 лист 1841 р. Відступи між поодинокими листами є дуже малі; прим. до Левицького писав він 1831 р. 4 рази (29/3, 22/10, 9/11, 7/12), 1832 р. писав 6 разів (25/1, 15/2, 11/4, 28/8, 3/11, 21/12). За втратою сеї кореспонденції мусимо тим більше жалувати, бо, судячи із сих цінних останків, які не запропастилися, можемо припускати, що вона була дуже інтересна. Сі останки — се листи Копітара до Зубрицького разом з відповідями останнього та один лист до Якова Головацького, знайдені та опубліковані проф. Студинським. — Всеж таки матеріал, яким розпоряджаємо, є достаточний, аби на його підставі виробити собі понятє про відносини Копітара до українського письменства.

Сі відносини обявляли ся в двоякій формі, як відносини ученого і як цензора. Як учений міг Копітар впливати на судьбу літератури словом, даючи приватні ради поодиноким письменникам, чи то висказуючи свої погляди публічно, — як цензор міг він впливати на судьбу літератури ділом. Однак, аби відповісти на се, як саме він впливав, мусимо пізнати його погляди про Русинів-Українців, про їх літературу та про їх відношенє до інших славянських племен, особливо Поляків та Великоросів. Прослідженє сих поглядів почнемо від самих початків його научної діяльності.

Учителем Копітара в славистиці був знаний Йосиф Добровський, який — як відомо — до кінця життя не признавав Українцям національної окремішности. Звісно, і Копітар, не маючи на разі інших даних, йшов сліпо за своїм учителем. В своїм першій науцій фільольогічній творі, п. з. „Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark“, що вийшов 1808 р., не знає він нічого про українську мову, а се тому, що йде за вказівкою Добровського, який в своїй творі: „Geschichte der böhmischen Sprache und Litteratur“, на 21 і 22 ст., при вчислюваню славянських мов не згадує про українську.

Першою книжкою Добровського, з якої Копітар міг дещо більше довідати ся про українські справи, була „Slavin“ з 1808 р. В сій книжці були наведені про російських Українців деякі дати, в яких сам „патріярх славистів“ не міг добре визнати ся. Харківський кореспондент, А(таназій) Ст(о)йков(ич), Серб, родом з Угорщини, в листі з 1/3 1806 р. доносить вправді

Добровському про малоруську травестію Енеїди, про намірене видаване журналу „Sobesjednik iz Ukrainy“, — однак Добровський не прив'язує жадної ваги до сих вісток (пор. „Slavin“, 417—418 ст.); його інтересують лиш деякі незрозумілі слова в біблійного церковно-славянського тексту, який він бачив під час свого побуту в Росії. Від харківського кореспондента одержує він дійсно вияснення деяких ц.-сл. слів, між ними двох з українським значінням (ibid., 421 ст.). Добровський вдоволяє ся сим виясненем, не додаючи до него жадних уваг. Так само дві інші вістки, що відносили ся до Українців та їх літератури, лишає він без жадних заміток зі своєї сторони. Одна вістка — се лаяконічна нотатка про „tabella de orthographia Rutenica et Moskovitica“, вята із перекладу съвятого письма Япеля і Кумердея (Japel, Kumerdey), (пор. ibid., 21 ст.), — друга, се довша статя, п. з. „Kosaken-Ukrainer“, витяг із Енїля (Engel): „Geschichte der Ukraine“, 16 ст. і д. (пор. „Slavin“, 89—195 ст.). Інтересно пізнати погляди Енїля, а тим самим і Добровського про етнічно-антропологічне походжене сих „Kosaken-Ukrainer“. „Man könnte schon im Voraus schliessen“, стоїть там на 189 ст., „dass sich in den Ukrainern alles jenes finden müsse, was die Vermischung der Nordischen Russischen Tapferkeit mit dem Geiste des Südlichen Klima, und mit dem raschen polnischen Blut, des nordischen Russischen Phlegma mit der Freygebigkeit der Ukrainer Natur und der Unstätigkeit der Lebensart hervorbringen müsse, und dass wir es demnach mit einem tapferen, unternehmenden, fröhlichen, selbst leichtsinnigen, aber gerade und schlicht denkenden Volke zu thun haben“. В продовженю статї говорить ся про сих „Kosaken-Ukrainer“ вже не як про нарід (Volk), а як про військову касту, якій признає ся виспість навіть перед мальтанськими лицарями і т. д. і т. д. Абат Добровський, який позбирав всі ті вістки до своєї „Slavin“, не мав однак жадного понятя, що всі вони стоять в певній генетичній звязи з собою, а саме, що автор перелицьованої Енеїди є прямим потомком сих „Kosaken-Ukrainer“, які йому й Енїлеви видають ся такими симпатичними та лицарськими, і що він, сей автор, належить до нації, яка після термінології Япеля — Кумердея має свою власну „ортографію“, яку він називає „rutenica“ в протиставленю до „moskovitica“.

Генетичної звязи між наведеними у „Slavin-і“ даними не находив і „des grossen Meisters kleiner Schüler“, Копитар. По

крайній мірі в своїй рецензії на „Slavin“, яку він помістив в „Annalen der Literatur und Kunst“ з 1840 р. I 424—440, II 237—256 (пор. „Kopitars Kleinere Schriften“, 16—34 ст.), не находив він сеї звязи.

Деяким поступом у здобуванню вістий про українські справи належить вважати статю Копітара, п. з. „Patriotische Phantasien eines Slaven“, поміщену у „Vaterländische Blätter“, III річнику, 87—93 ст. (пор. „Kl. Schr.“ 61—70 ст.), в якій він зрадив ся, що знає про істнованє „Russen [Russnjaken] in Galizien und Ost-Ungern“ (ibid., 70 ст.). Хто сказав йому про сих „Russen-Russnjaken“, не знати. В кождім разі від Добровського не довідав ся він сього.

Як сказано, українська справа була для останнього „темною водою во облаціх“ до кінця його життя; такою була вона у него і 1814 та 1815 р., коли то вийшла його „Slovanka“. Вістка про перелицьовану Енеїду фігурує у него в рубриці „Russica“ (пор. „Slovanka“, 1814 р., 209—210 ст.). Добровському впадає вправді в очі одна особлива поява „малоруського наріччя“ („kleinrussischen Dialektes“), себто: і замість: о (*бик* замість: *бок*, *він* замість: *он*), однак він з сеї причини не ломить собі голови. Мову перелицьованої „Енеїди“ називає він по просту: russisch. „Die vom Russischen abweichenden Wörter sind gewöhnlich aus dem Polnischen entlehnt“, каже він зовсім спокійно (ibid., 209 ст.) та лишає ся вірним своїйому давнійшому поглядові про великорусько-польське походженє „Kosaken-Ukrainer“. Подібно висловлює ся Добровський і в другім місці „Slovank-и“ (104—109 ст.), в статі п. з. „Russniaken in Marmarosch“, яку він взяв із „Vaterländische Blätter“ з 1812 р., N. 27, та доповнив своїми замітками. В супереч твердженю автора статі в „Vat. Bl.“ Добровський заявляє, що мова сих „Russniaken“ не є словацкою, лиш що вона є найбільше подібна до московської (пор. „Slovanka“ з 1814 р., 103 ст.). Всеж таки Добровському лишає ся багато неясного. „Wie viele mögen wohl unter dem gemeinen Volke lesen können? Sollte man in ihren Häusern nicht die slavonischen Evangelien oder wenigstens den Psalter und einen Bukvar hie und da finden? Wer gibt uns einst Proben von ihrer Redesprache?“ Автор статі в „Vat. Blätt.“ представив угорських Русинів як вповні опущений та крайно здеморалізований нарід. І в сій справі Добровський не міг сказати нічого рішучого, він і що до неї жадає виясненя від яко-

гоєь чоловіка, свідомого справи. (Пор. Kopitars „Kl. Schr.“ 282 ст.).

Про таке вияснене неясних для Добровського питань постарався Копитар в своїй рецензії на „Slovank-y“, поміщену в „Wiener Allgemeine Literaturzeitung“, II, 1814 р., 756—767, III, 1815 р., 346—410 ст. (пор. „Kopit. Kl. Schr.“, 272—303 ст.). Замітки, що відносять ся до статі Добровського про Русинів подані тамже на 282—283 ст. Заки вазнакомимо ся однак зі змістом сих заміток, мусимо поладнати справу їх авторства.

Що автором названої щойно рецензії на „Slovank-y“, зглядно частини сеї рецензії, є Копитар, се не улягає сумнівови. Що однак ся частина, в якій говорить ся про Русинів, не походить з під пера Копітара, се так само не улягає сумнівови. Автор заміток про Русинів говорить про себе, що він „zwei Jahre lang in der Heimat dieses Volkes (розум. угорських Русинів) wohnte“, що підчас сего дволітнього побуту мав нагоду пізнати їх мову „aus der Vergleichung des russnjakischen mit dem russischen, aus den Gesprächen russischer Offiziere mit den Gemeinen Russnjaken und aus den Predigten alter russnjakischen Popen, die in der Redesprache des Volkes gehalten werden“. Всіх тих подробиць не можемо примінити до Копітара, раз тому, що в жадній його біографії не находимо вказівок про його побут серед угорських Русинів, по друге — сам Копитар дав доказ, що не знав української мови так, як сего можна би надіяти ся по дволітнім побуті серед Русинів. Се виявило ся в його статі, яку він написав всього рік після рецензії на „Slovank-y“, себто 1816 р., і про яку буде мова зараз низше.

Якже розуміти заяву про дволітний побут серед угорських Русинів? Чи Копитар розминув ся з правдою і надув своїх читачів? Певно, що так трагічно не будемо брати сеї річи та пояснимо собі її так, як се пояснив д. Петровський, в своїй праці, п. в. „Первые годы дѣятельности В. Копитара“, поміщеній в „Ученыхъ Запискахъ Императорскаго Казанскаго Университета“ за 1906 р., — де він догадує ся, „что въ написанный имъ (Копитаром) разборъ „Слованки“ вошли замѣчания на статью о мармарошскихъ русскихъ, принадлежащія какому либо другому рецензенту“ (пор. і. с., V—VI кн., 291 ст.). Такий здогад стане тим більше правдоподібним, коли додати до нього ось які слова Копітара в листі до Добровського з 24/12

1814 р.: „Recensionem Slovankae spero te legisse, consultam ex duabus“ (зшити з двох) (пор. „Письма Добровскаго и Копитара“, видані проф. Ягічем в „Сборникѣ отдѣленія русскаго языка и словесности императорской академіи наукъ“, 1885 р., XXXIX т., 393 ст.). Виходить, що автором заміток про угорських Русинів в Копітаровій рецензії на „Slovank-y“, не був Копітар, лиш якась друга, на разі невісна нам особа. Прислані йому уваги Копітар приймив за свої, змінивши їх хиба стилістично. З сеї причини ми оправдані, коли погляди висказані в рецензії приймаємо за Копітарові, хоч йому самому відмовляємо авторства сих заміток.

Рецензент „Slovank-и“ відповідає на оба питання, піднесені Добровским. Він не годить ся з гадкою, ніби угорські Русини були крайно здеморалізовані. Ся гадка основана на дуже поверховній обсервації. Факти говорять що иншого. Угре-русський єпископ Бачинський, що вмер 1811 р. в 82 р. життя, положив великі заслуги около розвою свого народа. Заложеном семінара в Уніварі причинив ся до піднесеня образованя духовенства. Він поправив стан народного шкільництва; своїм коштом друкував катехізм, букварі, читанки та розділював їх між нарід. Подибати між Русинами хлопців та молодих мушин, що вмють читати, — вже не рідкість. — Що до мови угорських Русинів, то вона є „plattrussisch und verhält sich zu der russischen Umgangsprache wie etwa das mährische zum böhmischen“. Із помічань, які рецензент поробив на місці підчас свого дволітного побуту, показує ся, що „russnjakische Volkssprache sei eine Varietät der russischen, nicht aber der polnischen oder gar der slovakischen“. (Пор. „Kopitars Kl. Schr.“, 282—283 ст.).

Коли зберемо все до тепер сказане про погляди Копітара на українське питанє, то виявить ся осьщо: Російські Українці (Kosaken-Ukrainer) — се тип перехідний між Великорусами і Поляками, і таким самим перехідним явищем між великоруською і польською мовою являєть ся мова сих „Kosaken-Ukrainer“. Мова галицьких та угорських Русинів, особливо сих останніх не є підвідміною польської, ні словацької, лиш московської, до якої вона стоїть в таким самим відношеню як моравська до чеської. — Значить обі „мови“, „мова“ австрійських, точнійше: угорських та галицьких „Русняків“, та мова російських „Kosaken-Ukrainer“, на погляд Копітара мали сю спільну прикмету, що вони були підвідмінами вели-

коруської. Чи вони обі стояли на такім самім степені підвідміни супроти великоруської, чи на иншім степені, — яке взаїмне відношене заходило між сими обома „мовами“, се питане на разі не займало Копітара, а може й займало, та він не знав, як його рішити. Рішене сього питаня дав він однак незадовго, бо вже 5/11 1816 р., в статі п. в. „Russniakische Literatur“, поміщеній в „Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung“, N. 89, 1423—1424 ст. Вона вправді не підписала повним іменем Копітара, лиш буквою К., і се дало д. Петровському нагоду сумнівати ся про авторство Копітара. (Пор. його працю, п. в. „Первые годы дѣятельности В. Копитара“, „Зап. Казан. Унив.“ 1906 р., IX кн., 432 ст. і д.). Ми однак зовсім сьміло можемо вважати її автором Копітара, який від 1812 до кінця 1816 р. завідував славянським відділом часописи W. A. L.-Z. (пор. др. О. Маковей: „Три галицькі граматики“, 9 ст.).

Статя Копітара була викликана появою книжки Івана Могильницького, п. в. „Наука християнская“, що вийшла в Будапешті 1815 р. Копітар жалує, що як „Неруснак“ не може оцінити сеї книжки з боку мови, одначе про останню подає він дуже цікаві замітки. Мова австрійських „Руснаків“, разом з мовою Українців (Kleinrussen) належить до діалекту зовсім відмінного від польського; руський діалект належить до ряду південно-славянських діалектів, а польський до північних. Сей діалект є лагідніший (sanfter) від великоруського, який є гострійший (gröber); однак він не є літературною мовою і живе лиш в устах люду. Скільки мільонів Славян говорить сим діалектом, Копітар точно не знає; він догадує ся, що їх не менше як Поляків, більше як Славян т. зв. ілїрійського племені і більше як Чехів; з одними Великоросами не можуть вони рівнати ся. Руське племя з політичного боку не може імпонувати ані заслугувати на се, аби з ним числили ся; однак мова девяти мільонів людей, і без політичного значіння, сама собою інтересна і для дослідника і для чоловіколюбця. Особливо для чоловіколюбця і для австрійського патріота радісно бачити, як під батьківським скиптром Франца (тодішнього австрійського цісаря. М. Т.) розвиває ся кріпко і тривко культура всїляких народів на природній і певній основі, на матірній мові. Дальше вказує Копітар на се, що поява катехізма є вислідом ревної пастирської діяльності перемиського єпископа Михайла Левицького, результатом його роботи є і „товариство народних книг“ (розум. перемиська „Societas presby-

terorum“), про котре він чув пізнійше. Поздоровляючи єпископа і його земляків в заснованем сего товариства, Копітар замітив, що в народних книжках не повинні мати місця жадні абрєвіатури, давно вже вигнані з латинського та грецького письма. Радуючись із розвою народної мови, Копітар не звільняє однак священників від знаня ц.-сл. мови; противно, він радить, аби в кождім богословськїм заведеню була катедра сего давного язика, а поруч неї і катедра живої народної мови. Достойний священник обовязаний знати обі мови граматично, а ще ліпше, повинен володіти ними. (Зміст Копітарових уваг подав я на основі статі д. Маковея, о. с., 9 ст. і д., та після д. Петровського, який в дечім доповнює першого, о. с., 432 ст. і д.).

Погляди Копітара, з якими ми що йно познайомили ся, є величезним поступом супроти сих гадок, які він голосив несповна два літа взад. Його відомости про жите австрійських Русинів розширили ся вістками про галицьких Русинів, підчас коли до тепер він був поінформований лиш про угорських Русинів. Розділюване, зглядно недучене австрійських та російських Українців в одну цілість уступило місце новому поглядови про тожсамість обох сих частин українського народу, про відрубність української мови від польської та московської.

Які саме чинники вплинули на таку основну зміну поглядів, на се годі відповісти з цілою певністю, однак можемо попробувати се зробити. Два чинники могли відіграти ролю в сій зміні, а саме книжки та інформації від людей свідомих справи, отже в першій мірі самих Русинів. Належить дуже сумнівати ся, чи сю ролю відіграли книжки; я несвідомий сего, чи тоді або перед тим появили ся які книжки, котрі могли би довести погляди Копітара до такої зміни, зглядно чи міг він читати такі книжки. Натомісць всі позначки вказують на се, що сим чинником могли бути лиш інформації живих осіб, в першій мірі Русинів. До сего пересвідчення прийдемо, коли приглянемо ся ближше деяким місцям Копітаревої статі. Подана ним характеристика української мови, яка має бути „sanfter“ супроти московської (gröber), могла би вказувати на се, що Копітар знав українську мову. Сему противлять ся однак инші місця його статі. І так він з похвальною обережністю заявляє, що як „Неруснак“ не може оцінити катехізма І. Могилянницького з боку мови. За таку обережність належить ся Копітареві безперечно привнати. Однак друга його увага про се, що під батьківським скиптром Франца культура всіх народів в Австрії, отже й україн-

ського, може розвивати ся на природній і певній основі, себто на народній мові, — каже призадумати ся. Яку ж се культуру австрійських Українців має Копітар на думці? Народну школу в матірній мові — ні, бо саме тоді о українську мову в школах йшов досить завзятий спір між М. Левицьким і І. Могильницьким з одної, а губернією та польським духовенством з другої сторони, спір, який скінчив ся щойно 1818 р. частинними здобутками Русинів, який однак 1816 р. не подавав Русинам жадних надій на здобутки.¹⁾ Сим культурним обявом в народній мові міг бути лиш катехізм Могильницького, або переремиське товариство видавання книжок. Та паламарщини катехізма з 1815 р. ніхто не назве народною мовою, ніхто не стане твердити, що вона „sanft“, коли вона куди гірше „grob“ від великоруської. При нагоді зазначу, що отсе маємо другий, посередний доказ на се, що 1816 р. Копітар не знав ще української мови. На якій отже основі брав ся її характеризувати, не знаючи її? Се годі вяснити собі инакше, хіба так, що характеристику української мови, а може й тверджене про тожсамість галицьких та українських діалектів, їх незалежність супроти великоруської (про відрубність української мови від польської говорив Копітар ще 1814 р.) подиктував йому хтось инший; ні з лектури, ні з автопсії тим більше не виніс він таких переконань. Сею особою, що могла йому подиктувати такі погляди, міг бути Снігурський або хтось другий в Галичан, що тоді жили в Відні та стрічали ся з Копітарем. Серед яких обставин Снігурський пізнав ся з останнім, як між ними обома уложили ся відтак відносини, про се буде мова низше.

Статя з 1816 р. була завершеном так сказати-б теоретичного знання Копітара про українську мову; він знав, що ся мова є самостійною та відрубною від польської та великоруської. Однак практичне знане української мови було у него дуже слабе. В найліпшій разі він міг її чути у якого Галичанина-Віденця, Снігурського, Паславського (про него низше), то що, і то лише в ряди-годи, та й сего не знати певно, а так тільки припускає ся. За то в письмі ледви чи мав він нагоду пі-

¹⁾ Пор. Іван Ем. Левицький: „Погляд на розвій писшого і вишого шкільництва в Галичині в рр. 1772—1800 і розвій русько-народного шкільництва в рр. 1801—1820“ в V т. „Збірника історично-філософичної секції Наук. Тов. ім. Шевч.“ у Львові, 1902, 131 ст. і д.

знати українську мову. Аж 1823 р. лучила ся йому до сего нагода. До його рук прийшла тоді граматика І. Могильницького, яку він мав цензурувати. Ся граматика мала на оці подати наукове оброблене простої народньої мови; сам автор старав ся писати так само народньою мовою, звісно з поважним процентом церковщини, а крім сего подавав взірці народних приповідок в зовсім чистій народній мові. Для Копітара була радість бачити щось подібне; раз, що він сам був горячим прихильником правдивої народности в літературі, по друге, що йому лучала ся нагода пізнати нову славянську мову в граматичному обробленю. В його руках опинили ся вкінці засоби, при помочи яких він міг розрізнити правдиву народну мову від паламарщини. Він мусів стидати ся самого себе, коли пригадав собі, що мову катехізма Могильницького назвав він 1816 р. народною. Йому мусіло бути жалко, що 1820 р. він дав своє *imprimatur* на „Домоболіє проклятих“ Йосифа Левицького, коли, розуміє ся, він цензурував його. В 30 рр., коли літературна продукція Галичан змогла ся, і коли Копітар мав часто до діла з галицькими творами, в його руках був вже ключ, при помочи якого він міг розрізнити правдиву народну мову від тарабарщини; він вмів подати вповні влучні замітки до граматики Й. Левицького, який писав вправді про живу народну мову, однак все таки держав ще компроміс з ц.-сл. мовою, — за те граматика Лозинського, його ж збірник народних весільних пісень, викликають його похвалу.

В міру сего, як зростали відомости Копітара про галицько-українське жите, спеціально про українську мову та літературу, зростала у него охота здобувати собі сих відомостей чим більше, охота помочи галицьким Українцям всюди, де лиш бачив з їх сторони обяви самостійної, хосенної праці. Ми бачили, з якою радістю привітав Копітар таку незначну появу, як катехізм Могильницького в 1815 р., які надії покладав він на перемиське товариство в 1816 р. Про останне памятав він і журив ся може й довше, як самі його основателі. 1823 р., в нагоди цензуруваня книжки Немцевіча, п. з. „*Pieśni historyczne*“, в якій було чимало інвектив проти теперішньої та історичної Австрії, Копітар радить, „*um Galizien zu depolonisiren, die Cultur der Landessprache Galiziens (die nicht polnisch, sondern kleinrussisch ist) durch die Gesellschaft des Metropolitens Lewitzki zu begünstigen*“. (Із письма Копітара до Z. u. P. H.-St. в 28/2 1823 р.,

N. 1765, fasc. 929, архів мін. внутр. справ.). Ще 1/2 1839 р. питає Копітар Якова Головацького: „Quid agit Societas vestra librorum popularium? An obdormivit jam? Illius esset et idioticon et grammaticam populi quasi pro fundamento substernere vitae suae. Sed desunt et pecunia et constans animus, et scientia rei vera? haec pia mea desideria aut aequi consulite aut amice ignoscite“ (пор. про ф. Студинського „Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—1849“, „Збірник фільологічної секції Н. Тов. ім. Шевч.“ XI—XII т. У Львові 1909, 15 ст.). А тимчасом свої таки земляки давно забули, що колись у них було товариство для видавання книжок! Трехи пізнійше ми стрінемо ся ще зі сміливішими кроками, ще з яснійшими програмами, в які Копітар бажав би уняти галицько-український рух, як се буде показано нижше при спеціальному обговореню, до якого саме приступаю.

Після сих загальних заміток маю намір обговорити відносини Копітара до сих Галичан, з якими він мав до діла як учений або як цензор, — з якими він знав ся або особисто, або лиш з кореспонденції, або лиш з їх творів, — на яких він мав вплив або від яких він сам міг дечого навчити ся. В уgrupованю матеріалу буду держати ся хронологічного порядку, о скільки річеві мотиви не спонукають мене відступити від него. Рукуючись сими мотивами, я на самий початок возьму Івана Могильницького, хоть з черги випадало би взяти Івана Снігурського, з яким Копітар зазнайомив ся найранше. Висуваючи обговорене відносин до І. Могильницького на перед, роблю се з сеї причини, аби не відривати ся занадто від статі Копітара із 1816 р., яка стоїть нам ще в тямці, та яка дає нам привід до внясеня питання Могильницький — Копітар.

2.

Іван Могильницький.

Сі учені, які доторкували питання про відносини Могильницького до Копітара, стояли на сьому становищі, що останній мав вплив на першого. Маю на думці дра Маковея та д. К. Арабажина. Перший з них висказує ся про сеї вплив досить обережно, говорячи, що „сі Копітарові гадки (себто висказані в статі з 1816 р.) ми побачимо повторені в часті в рекурсі Могильницького“ (пор. „Три гал. грам.“, 11 ст.); другий називає Могильницького по просту учеником Копітара

(пор. його статю, п. з. „Галицко-русское литературно-общественное движение“, в енциклопедичнім словарі Брокгауза-Ефрона великоруського видання, XIV т., 914 ст.). Підчас коли др. Маковей старався сяк так умотивувати свій висказ, то д. Арабажін не навів нічого на поперте своєї думки. Звісно, ставити тверджене про вплив Копітара на Могильницького можна лиш тоді, коли порівналося твори чи вискази одного з творами чи висказами другого. Ми се й зробимо.

Першим літературним продуктом Могильницького, в якому др. Маковей добачує вплив Копітаревої статі з 1816 р., був, як се щойно сказано, рекурс Могильницького з 1822 р. Статя Копітара нам знана вже, а тепер познайомимося з рекурсом, який був викликаний правительственною забороною друкувати в „кирилській“, себто в ц.-сл. мові. Могильницький в імені митрополита протестує проти сеї заборони, мотивуючи свій протест ось як: Посланіє яло ся писати в ц.-сл. мові, бо сего вимагає традиція й повага церкви. Що до сего, чи простий нарід розуміє ц.-сл. мову, то Могильницький заявляє, що так, бо руський діалект своєю етимологією, відміною іменників, заіменників і дієслів далеко подібніший до славянського діалекту в церковних книгах, чим до польського або до великоруського; він не стоїть низше від жадного славянського діалекту ані що до віку, ані що до вироблення, ані що до історичного значіння. На доказ сего Могильницький покликуює ся на історичні грамоти, писані руською мовою за часів руських князів та польських королів. Коли б руська мова не ріжнилася від польської або була простою та невиробленою, то польське правительство не було би признало її урядовою та не уживало би її через три століття. Так само не можна мішати руського діалекту з великоруським. Ріжницю, що заходить між ними, бачить кожний свідомий справи чоловік; її вбачали впрочім вже давно, як прим. Богоріч в 16 стол. або Копітар (якого однак Могильницький не називає виразно; бо він не підписаний під статю в W. A. Z. з 5/11 1816 р.). (Пор. Маковей, о. с., 11 ст. і д.). Такий менше більше зміст рекурсу Могильницького з 1822 р.

Що гадки Копітара про відрубність української мови від польської та великоруської висказані 1816 р., покривають ся з гадками Могильницького, які ми щойно пізнали, — се правда. Що Могильницький покликуює ся в своїому рефераті на Копітара, се також правда. Одначе се не може хіба становити про вплив. Не забуваймо, що письмо Могильницького було урядовим документом, який при помочи всіх можливих способів і аргу-

ментів мав на цілі здобути від правительства уступки для Русинів. В таких разях ми будемо покликувати ся саме на гадки чужих учених, аби вони заговорили про *domo nostra*; Могильницький так і робить, покликуючись на Еніля, Шлєцера, Лінде, Бандтке, не згадуючи вже про Копітара. Де як де, але в питаню про становище української мови супроти інших славянських Могильницький не потребував на нікого покликувати ся. На Богоріча ні, бо він не займав ся сим питанням, а тільки пбрушив його принагідно. На Копітара ні, бо ми бачили, що гадки в його статі з 1816 р. не були вислідом студій ні теоретичних, ні практичних, а були подиктовані йому якоюсь людиною свідомою справи (правдоподібно Снігурським). Говорячи про самостійність української мови, він не голосить самих загальних фраз, як се робить Копітар; своє тверджене аргументує він основно, о скільки, розуміє ся, на основність давали місце вузкі рами офіціального рекурса, який прецінь не міг бути науковим трактатом. Дані з обсягу історії та культури, на які він покликуює ся, свідчать про основні студії, на основі яких він і доходить до звісного висновку. Не кінець на сїм; говорити такі речі про українську мову, які говорив Могильницький, був покликаний лиш він, бо саме в сїм часі, як він писав рекурс, працював він, або вже й викінчував граматику української мови, розпочату ще 1816 р. Приступаючи до писання сеї граматики, вже передше поробив він відповідні студії і спостереження¹⁾ та мав уже готовий плян, якого він дійсно держав ся при писаню своєї праці, — значить вплив звісної Копітаревої статі з 1816 р. рішучо виключений.

¹⁾ Про се довідуємо ся понад усякий сумнів із письма митрополита Михайла Левицького з 18/9 1823 р. до львівської губернії, де говорить ся про Могильницького, що він „die gegenwärtige Grammatik der ruthenischen Sprache, nachdem er die Natur, die Eigenheiten und den gewöhnlichen Gebrauch dieser Sprache durch mehrere Jahre sorgfältig beobachtet, geprüft und mit den in verschiedenen in älteren theils gedruckten, theils geschriebenen ruthenischen Werken und Urkunden vorkommenden Redensarten verglichen hatte, mit Zuhilfenahme der Grammatiken sowohl der slavischen Ursprache, als anderer Schwestersprachen, der böhmischen, pohlnischen, russischen etc., welche sämtlich nebst der ruthenischen von der slavischen abstammen, zu Stande gebracht“ (пор. М. Возняк: „Студії над галицько-українськими граmaticами XIX в.“, „Записки Наук. Тов. ім. Шевч. у Львові“, LXXXIX т., 118 ст.). З під пера сього ж автора походить і докладний опис та аналіза граmaticчних поглядів Могильниць-

Навпаки ми можемо говорити про вплив Могильницького на Копітара, а се на осьякій підставі. Ізза браку українського цензора у Львові вислано рукопись Могильницького до Відня та 7/12 1823 р. віддано її „dem H. Zensor Kopitar zur Zensur über die Zulässigkeit zum Drucke“.¹⁾ Копітар рішив admittitur, про що автор був повідомлений 18/2 1824 р. Як саме Копітар висловив ся про граматику, сего не знаємо і відай не будемо знати, бо дотичний документ вийнято в архіві міністерства внутрішніх справ, чого ми мусимо дуже жалувати. Що граматика Могильницького — яка не цурала ся „просторічя“, а навпаки цілими пригорщами черпала із нього, — мусіла подобати ся Копітареві, се не підлягає найменшому сумнівови; та не тільки подобала ся, він мусів бути нею одушевлений. Щойно з неї та доданих до неї приповідок і словара навчив ся він розріжнювати живу народну мову від паламарщини. Супроти сього, у питаню пре становище української мови, говорити про вплив Копітара на Могильницького, або останнього називати учеником першого, — зовсім ніяково, а скорше можна говорити навпаки, що Могильницький був для Копітара учителем української мови.²⁾ В дальшій перебігу сеї праці ми найдемо ще інші, посередні докази на се, що з кінцем 1810 та з самим початком 1820 рр. у Копітара не було ще таких відомостей про українську мову, аби він міг уділити їх сим Галичанам, що приставали з ним, зглядно справити їх, Галичан, хибні погляди про українську мову. Для того ми оглянемо відносини Копітара до сих галицьких Українців, які мали нагоду стрічати ся з ним на віденському ґрунті, — до Снігурського, Паславського, Йосифа Левицького. Про Антона Добрянського, якого знайомість з Копітарем припадає вже на 1830 рр., буде мова зараз після сього.

кого (пор. I. с., 115—143, ХС т., 33—79 ст.), він же і видав сю граматику разом зі вступом до неї самого Могильницького. Сюди я й відсилаю цікавих довідати ся дещо більше про сего першого знаменитого на свій час граматика.

¹⁾ Пор. замітку на рукописи, яка переходує ся у „Національнім Музею“, бувшим „Церковнім М.“ у Львові.

²⁾ Про рівнобіжність деяких зовсім другорядних питань у граматиці Могильницького та у словінській граматиці Копітара, гл. М. Возняк, о. с., „Зап.“ ХС т., 75 ст.

3.

Іван Снігурський.

Із даних, якими тепер розпоряджаємо, виходить, що першим Галичанином, який з Копітарем знав ся особисто, був Снігурський. Він учив ся в Відні на теології від 1804 р., там і лишив ся на сотрудництві (1808—1813) при церкві св. Варвари, там він і парохував (1813—1818 р.). З Копітаром познайомив ся він 1810 р., значить несповна два роки після його приїзду до Відня (початок падолиста 1808 р. пор. д р. Фр. Мікльосіч: „Kopitars Kleinere Schriften“, 11 ст., автобіографія). Вони муіли досить зблизити ся до себе, коли Снігурський став заходити до Копітара. (Пор. Петровський, о. с., „Зап. Имп. Каз. Унив.“, IX т., 438 ст.). Їх знайомість пішла здасть ся відси, що Копітар разом з иншими визначними Славянами заходив до церкви св. Варвари прислухувати ся славянському богослуженю. Певні докази на відвідуване церкви св. Варвари Славянами маємо справді шойно із часів наслідника Снігурського, Паславського, значить після 1818 р., але що їх можна покласти вже на час побуту Снігурського, се певне. Своїх зносин з Копітарем не переривав Снігурський і після 1818 р., коли став перемиським єпископом, як се показують листи Копітара писані до нього в літах 1834—1841 р. Сих листів було 12, на жаль ми знаємо про них лиш се, коли вони були написані, бо їх зміст нам незнаний. (Пор. проф. Студинський: „Із кореспонденції Дениса Зубрицького“, „Зап. Н. Т. ім. Ш.“, 43 т., 8 ст., 1 зам.). Значить, безпосереднє свідощтво, яке освітлило би відносини сих обох мужів, відпадає, і ми приневолені обернути ся до посередних даних, на основі яких можемо поставити більше або менше певні здогади.

Знакомість Снігурського і Копітара була хосенною для них обох. Для Копітара була пожадана знакомість з галицьким Українцем, а від нього міг він довідати ся про справи, що до тепер були для нього темною водою во облацях. Від Снігурського довідує ся він отже про заснованє перемиського товариства, бо саме тоді (5/10 1816) напіло до Відня письмо, в яким іменовано його членом сього товариства (пор. Лозинський Йосиф: „Жите І. Снігурського“, 13 ст.). Інтересно, що ще 1823 р. Копітар говорить про се товариство як про існуюче; се й зрозуміле, бо від Паславського, який не був членом товариства, не міг він довідати ся про його сумну долю. — Вже

висше поставлено здогад, що на скристалізоване поглядів Копітара про українську мову, які знайшли свій вираз в статі в 1816 р., вплинув Снігурський. Річева аналіза сеї статі показала, що до таких поглядів Копітар не дійшов дорогою студій, — ще 1814 р. стоїть він на основно відміннім становищі!, — лиш що вони були подиктовані йому другою особою. Що сею особою міг бути лиш Снігурський, в се мусимо вірити так довго, доки хтось не викаже безосновности сього твердження. — Се річи, про які знаємо, що Копітар міг довідати ся їх лиш від Снігурського; про инші, до розслідження яких не стає даних, не беру ся говорити.

Одначе і Копітар не лишив ся по заді; своєму інформаторови віддячив ся він чим иншим. І так, коли порівнати діяльність Снігурського на становищі єпископа в діяльностию митрополита Михайла Левицького, то побачимо, що світла й тіни, які ілюструють їх роботу, розділені дуже нерівномірно. Підчас коли Михайло Левицький супроти всіх проявів культурного життя галицьких Українців ставив ся байдужно, а то й ворожо, то у Снігурського ми стрічаємо завсіди живий інтерес для сих проявів. Пригадаю кілька фактів загальнійшої натури, поминаючи діяльність Снігурського на чисто церковному полі. 1829 р. купив він за власні гроші друкарню, яка в історії відродження відіграла свою ролю. Всі важнійші літературні появи сього часу були печатані в Перемишлі, в єпископській друкарні; при тодішнім друкарнянім шлендріяні значило чимало мати гарну друкарню. (Пор. Йос. Лозинський: „Житє Іоанна Снігурського“, Львів 1851, 26 ст.). Єпископ купував книжки, що відносили ся до життя рідного народа, а відтак подарував їх крилошанській бібліотеці та установив платню 100 зол. для сьвященника, що мав завідувати сею бібліотекою; установив фонд на закупно книжок для сеї бібліотеки; на перемиській семінар записав 100 зол., аби з відсотків купувати богословські часописи (пор. *ibidem*, 25—26 ст.). Зі своєї бібліотеки позволяв користати Йос. Левицькому та Йос. Лозинському, які без сеї помочи були би мало вдіяли при своїх літературних занятях. — Коли Лозинський задумав виступити зі звісним абецадловим проєктом, то питав у єпископа ради, чи має оголосити його, чи ні. Сей порадив оголосити, аби довідати ся, що люди скажуть на се. Коли ж галицька суспільність висказала ся проти проєкту, тоді і єпископ став по стороні опозиції, нагородивши Левицького за написане брошури проти абецадлового проєкту. — Сні-

гурський попірав задумане Йос. Левицьким видавництво, п. з. „Бібліотека бесід духовних“, хоч митрополит всіми силами протинив ся сьому виданю. Єпископ бажав через се дати літературне занятя підвластним священникам, а дальше — відвернути їх від масової дезерції в ряди польських конспіраторів та звернути їх очі на рідний ґрунт. — При теологічнім інституті в Перемишлі завів єпископ науку ц.-сл. мови, а своїм завіщанем установив удержане для учителя граматики, історії та літератури сеї мови та для учителя пастирського богословія в руській мові. Ц.-сл. мови учили Іван Лаврівський та Антін Добрянський, якому єпископ поручив навіть написати граматику сеї мови.

Безперечно, що пружиною всеї тої діяльності, яку súčasні і півнійші покоління згадували завсіди з належною вдячністю, — була добра воля та патріотизм самого владики, одначе і се мусимо признати, що особа Копітара відіграла в сїм також деяку роль. Його горяча любов, з якою він зустрічав відроджене кожного славянського народу взагалі, його щира симпатія для українських справ спеціально, уділяли ся і Снігурському та товаришили йому і тоді, коли він 1818 р., ставши перемильським єпископом, покинув Відень і Копітара. Дух Копітара був при нїм у його кождім почині, чи то тоді, коли він, Снігурський, вводив в жите катедру ц.-сл. мови, — між памятаємо, як то ще 1816 р. Копітар наказував галицьких священників попри рідну мову вичувати і церковно-славянську!, — чи то тоді, коли він поручав Добрянському писати граматику ц.-сл. мови, чи то тоді, коли він у капеляни вибирав собі як раз учеників Копітара, Йосифа Левицького та Антона Добрянського, про яких він висказував ся з любовню як про „достойное чадо Копітарево“ (пор. Б. Дідицький: „Антоній Добрянський, его жизнь и дѣятельность въ галицкой Руси“, Львів, 1881 р., 23 ст.).

Копітар мусів знати, що Снігурський — се людина віддана щиро народним справам, коли 14/2 1838 р. пропонував австрійському правительству, аби воно звернуло ся до перемильського владики за кандидатом на цензора для московських книжок (пор. про ф. Студинський: „Кореспонденція Я. Головацького в літах 1835—1849“, XLII—XLIII ст., у мене мова про се низше).

Сказати щонебудь більше про відносини Снігурського і Копітара годі, бо — як сказано — листів їх з 1830 та 1840 рр. не маємо.

4.

Петро Паславський.

Наступником Снігурського при церкві св. Варвари був о. Паславський. Він показав ся гідним свого попередника. За його парохування заходили до церкви визначні Славяни, що тоді переживали у Відні. Бували: Копітар, Караджіч, Гай; заходив і не-Славянин, князь Люки, кандидат на грецький престол, зі своїм капеляном, Угрорусом, Михайлом Лучкаєм. Князь Люки робив Паславському замітки задля його — хибної на його думку — вимови ц.-сл. тексту. „*Principes Lucae hic ad S. Barbaram semper corrigit Paslauium, ne canat v viki vikov, sed vjeki vjekov*“, говорить Копітар (пор. Маковей, о. с., 53). Такі й інші граматичні питання зацікавили Паславського, тим більше, що між знайомими із кружка при св. Варварі був не лиш такий граматик-ділстант як князь, але й такий славіст як Копітар. Підбадьорений сим Паславський взяв ся до граматичних студій, а їх вислідом була „скорочена руска граматика“, виготовлена ще перед 1820 р. Треба додати, що Паславський вже тоді проповідував „по руськи“ та списував свої проповіді. Рукописи обох творів, граматики та проповідий, бачив Б. Дідицький ще 1848 р., та вони згоріли при великім пожарі в Раві. (Пор. Дідицький: „М. Качковскій и современная галицко-русская литература“, 86 ст., зам.). Чи до сих „руських“ проповідий взяв ся Паславський добровільно, чи може за намовою Копітара, як виглядала мова його проповідий і його граматики, чи була вона правдивою народною мовою, чи може паламарщиною, про се й годі говорити, коли не маємо ні рукописий Паславського ні інших даних, при помочи яких ми могли би се означити. Що вона була скорше церковною паламарщиною, чим правдивою народною, за сим промовляли би два моменти: 1) Також паламарщина „Домоболія проклятих“ Йосифа Левицького, 2) незнане української мови у Копітара. Коли б мова писань Паславського була народною, то Йосиф Левицький, потягнений добрим приміром, не був би зайшов на такі бездорожжя і не плодив би таких „Домоболій проклятих“. А про якісь реальні вказівки, поради зі сторони Копітара не було мови, бо ж він сам мусів ще учити ся української мови, про яку набрав понятя доперва в кінцем 1823 р.

5.

Йосиф Левицький.

В шк. р. 1819/1820 приїхав до Відня на теологічні студії молодий Галичанин. Звісно, першим його знайомим був парох при св. Варварі, о. П. Паславський, та цілий съвятоварварський кружок. Молодий Левицький, опинивши ся в такім поважнім товаристві, споважнів і сам та віддав ся літературним занятям, як і його старший земляк, Паславський. Тим приємнійше було брати ся до роботи, що між членами кружка був і кустос цісарської бібліотеки, Копитар, який ввів Левицького до сеї бібліотеки та який „руководыль былъ“ його, як каже Дідицький (пор. „А. Добрянскій“, 17 ст.). В чім полягало се керівченє, сього Дідицький не сказав, та нам не важко відгадати се, коли саме з сих часів маємо таке монументальне свідощтво, як „Домоболіе проклятих“ з 1822 р. Ся птиця доволі знана дослідникам, тому вистане навести малий зразок, аби її пригадати :

Въ мукахъ глубоко
Гдѣ платятъ высоко,
Злаго работники,
Черныя грѣшники,
Сѣдятъ бѣсноватый,
Разъ кутьва богатый,
Слезы му капають
И конца не знаютъ,
А его руки

Борють безъ скуки ;
А его бесѣда
Вѣчна, бѣда, бѣда!
Пекло какъ ся отворить,
Внимай, какъ онъ говоритъ :
„Тамъ при неба краю
Я отчизну маю.
Но ахъ! я изгнанъ и плачу,
Отчизны не обачу“.

(Пор. „Зоря“, 1886 р., 291—292 ст.).

Се дивоглядна мішанина церковного та московського елементу, мішанина, якої Левицький не вєспів ніколи збути ся зовсім, а якої жерела треба шукати ще в його віденських часах.

Та до пізнання поглядів Левицького на мову літературну є у нас не тільки „Домоболіє“. Перед нами ціла кузня, всі знаряди та складові елементи, з яких вийшло „Домоболіє“. Маю на думці рукописні матеріали по Й. Левицьким, що в бібліотеці „Народного Дома“, які вповні гармонізують з „Домоболієм“. Є там один зшиток, п. з. „Опытъ русскої бібліографіи, часть 2“, в яким находимо заголовки книжок з обсягу ц.-сл. літератури, старославянської мітології, великоруської літератури, етнографії, є і заголовок „Енеїди“ з 1809 р. Інтересно, що всі ті

книжки, які інтересували Левицького, і яких заголовки він вписав собі, походять з 18 в., а найранша з них з 1817 р. В тім самім зшитку переписаний стих Тарковича з 1805 р., п. з. „Русскія Музы“. В иншім знов зшитку, п. з. „Adnotationes ex linguis Slavica et russica“, виписано деякі ц.-сл. слова та їх значіне (все — gratis — vergebens, мзда — praemium, сан dignitas, і т. д.), із „Der Pilger von Lemberg“ з 1823 р. переписано „Не ходи Грицю“ та початок пісні „Козак коня напував“, виписано т. зв. „Слова рѣдкія“ (алмазъ — diament, артель — warsztat, бархатной — ахамитну, благополучіе — szczęście, і т. д.), значить, по просту чисто великоруські слова, яким подібних Левицький не находив в українській мові; всі прочі, хоч і великоруські слова, але етимологічно зближені до українських, були в понятю Левицького „нерідкі“, звичайні, отже такі, якими він міг послугувати ся як своїми. — Сі записки Левицького („Опытъ библиографіи“ та „Adnotaciones“) могли повстати не ранійше як 1817 р. і не пізнійше як 1823 р., значить в часі повстаня „Домоболія“, в часі майбутнього Копітаревого руководженя. (Пор. мое „Відроджене“, 152—153 ст.). Такі то мали бути твори, які Копітар підсував Левицькому і які витворили у нього такий явковий світогляд. Коли схочемо коротко означити сей світогляд, то він є „обединительним“ в розуміню старої московської школи Шішкова, для якої великоруська і ц.-сл. мова були одно і те саме; погляд Левицького ріжнив ся хиба тим, що до шішківської двійки прилучила ся українська мова, яка з великоруською та ц.-сл. зливалася в одно. Такий був результат Копітаревого руководженя. Правда, ми знаємо, що сам Копітар вже 1816 р. не стояв на обединительнім становищі, але лиш в теорії, бо в практиці у нього не було критерія, аби українську народну мову відрізнити від ріжних чужих елементів; чого одначе він сам не мав, сього розуміє ся не міг уділити й другому, і так, він лишав Левицькому свободну руку.

В блуднім колесі „обединеня“ лишив ся Левицький ще 1830 р., коли видав „Руку Дамаскина“ та „Приручний словарь“; в його понятю існує лиш один „руський“ нарід, одна „русска“ мова (пор. *ibid.*, 86—87 ст.). Та зворот на ліпше довершив ся у нього дуже скоро: 1831 р. пише він „граматику языка русского въ Галиціи“ („Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien“), якою заскакує нас

дуже мило, змінивши свої давні погляди. Я не стану подрібно характеризувати сих поглядів, бо я зробив се вже на іншій місці (пор. „Відроджене“, 87 ст. і д.) Зазначу лише, що становище Левицького заняте в граматиці, можна назвати дуалістичним. Він признає відрубність української мови від великоруської, однак з ц.-сл. мовою держить він ще компроміс. Мова і склад давних пам'ятників, на яких було взороване „Домоболів“, йому вже не подобають ся, разять його ухо, за те народна поезія промовляє йому більше до чуття; — але при тім усім як вірці поезії подає він похвальну віршу на щит міста Львова з 1591 р., виїмок з опери „Володимир кн. Новгородський“, оду в честь гр. Сечені з 1805 р., „Чувства чад галицьких“ і т. д. І такий дуалізм всюди. Все таки від об'єднательного світогляду зайти до дуалістичного — був великий поступ. Та в сій еволюції Копітар не відіграв жадної ролі; вона була вислідом інших чинників (пор. *ibid.*).

На такий спосіб написану граматику одержав 1832^{р.} Копітар, який в браку спеціального цензора для українських книжок мав цензурувати і граматику Левицького. Як би вона була написана так ще перед 1823 р., Левицький був би видрукував її в спокою духа, пустив між люди, та ще може й здобув би славу „першого язикослова“, як його величає Дідицький, — а так, — не ті часи вже настали, Копітар не дав себе одурити, бо вже й сам знав, що народна мова, а що паламарщина, — він і зілляв Левицького такою зимною водою, що другий не встиг би отямити ся. Дуалістичне становище заняте Левицьким в граматиці Копітара не то що не вдоволило, а то й розлютило його. Своїм невдоволеню дав він вираз такими крепкими словами, на які його пристрашна вдача була дуже богата. Він кілька разів дорікає Левицькому за його службу двом богам: ц.-сл. та живій народній мові, за надмірний респект Левицького перед Великоросами, а раз таки, говорячи ніби про Русинів та дорікаючи їм нерозумом („per stultitiam vestram“), посилає сей комплімент властиво на адрес самого Левицького. Зате хвалить він його, коли у нього слідний хоч і як незначний зворот до народної мови; він вбиває його в амбіцію стати першим реформатором української літературної мови. Та всі вкавічки, наказування Копітара, пішли майже вповні на вітер; Левицький мало в чім послухав його рад та в друкованій граматиці лишив ся при своїх давніших твердженнях, за що Ко-

пітар дорікав йому ще 1/2 1839 р. в листі до Я. Головацького.¹⁾

1830 рр. минали, прийшли 1840 рр., які у Левицького зазначили ся дальшою еволюцією поглядів на українську літературну мову. З давного приклонника ц.-сл. мови в літературі став він завзятим ворогом її, а за те здецидованим прихильником народної мови. Ся еволюція довершувала ся поволи, а найвиразніше вона заманіфестувала ся 1843 р. (пор. „Відродженє“, 89 ст. і д.). Сам Копітар ще перед своєю смертю мав нагоду сконстатувати сю зміну Левицького. Було се 1844 р. До його рук прийшла рукопись Левицького, п. з. „Listy ty-szące się piśmiennictwa ruskiego w Galicyi“, II ч., де автор займав ся критикою мови митрополичих посланій. Самої рукописи Копітар не допустив до друку, кажучи, що повага митрополита була би через се нарушена; він боронить одначе Левицького перед закидом русофільства, зробленим йому митрополитом, і то боронить самого тексту, в яким Левицький виступав проти ц.-сл. та московських елементів перекладів митрополичих посланій (пор. мое „Відродженє“, 103—104 ст.).

Коли зберемо сказане до тепер про Левицького, то пере-свідчимо ся, що в еволюції його поглядів на українську літературну мову, еволюції, що довершували ся протягом 1830 і 1840 рр., Копітар не відіграв жадної ролі; вона відбула ся незалежно від Копітара. За часів віденського побуту Левицького ся роля могла бути навіть відемна, коли зважимо, що його „обединительні“ погляди зложили ся як раз у Відни, і коли приймемо за правду, що се стало ся під впливом книжок підсуваних йому Копітарем. Звісно, такий світогляд Левицького зложив ся не за волею Копітара, лиш против його волі, але сам зарадити сьому він не міг, бо й сам не мав реальних відомостей про українську мову. (Кінець слідує.)

¹⁾ „Nobis quidem extraneis vestrae dialecti studiosis nec Levitskii sat macaronica, ut veremur, grammatica facit satis“ (пор. проф. Студинський: „Кор. Я. Голов.“, 15 ст.).

Студії

над галицько-українськими граматиками XIX в.

Написав *Михайло Возняк*.

XII. Рукописні граматики Луки Слугоцького, Івана Малицького, Гаврила Паславського та Миколи Щербановського. Друкована граматика Піхлера.

1848 р. приніс поширення прав української мови в Австрії. На петицію „Головної Ради Руської“, вислану до цісаря Фердинанда, прийшло з міністерства рішення, аби в народніх школах у Галичині там, де народність цілком або переважно є українська, відбувала ся наука в українській мові. Що тикаєть ся гімназій, виготовила губернія просьбу „до здольних і отечестволюбних мужей“ учительського стану й інших, аби вчили української мови „тимчасово яко вольний предмет і безплатно“. До часу, доки не буде учителів, здібних учити в українській мові, мала бути в гімназіях німецька мова виеладною, а науку української мови признано обовязковим предметом для всіх учеників східньої Галичини. Приобіцяно, а в грудни дійсно навіть засновано катедру української мови й літератури на львівськїм університетї. Обіцянки будили надії.

Урадуваний, що „по 500 лѣтахъ подобало ся Богу повернути русскую нарѣднѣсть“, постановив і вчитель головної школи в Золочеві зложити „вдячний поклѣнъ“ і принести „на отечества ѳлтарь своей можности офѣру“. Се чувство заставило його написати малу граматику для початкових шкіл у Галичині „конечне потребную“, яку прислав до львівської консисторії „до осужденіа и постановленіа“ з просьбою виробити йому довірїл учення української мови в головних школах Золочівських за річним додатком 100 зр. до його платні 300 зр.¹⁾. Куземський переслав рукопись до розпорядимости „Ма-

¹⁾ Просьба походить з 21 липня 1848 р.

тиці“, а нині зберігаєть ся вона в бібліотеці „Народного Дому“ у Львові під ч. 181.

Ся книжечка малої 8⁰ має 6+93 записаних сторін. Її заголовок: „Мала граматика галицко-русского языка до потребности школъ народныхъ zastosowana, не только для дѣтей, але для всѣхъ въ Галиччинѣ жителѣвъ хотящихъ въ короткости освѣдомити ся зъ рускѣмъ языкомъ и письмомъ обѣмъ польского письма въ рускѣмъ нарѣчу, дуже позитечна“. Перед самим текстом граматики находить ся передмова, писана в Золочеві 20 липня 1848 р.: „Рускый языкъ, котрымъ не только Русины, але всѣ жители по селахъ и мѣстечкахъ въ Галиччинѣ (в рѣвнобѣжнім українськѣм текстѣ латинкою стоить: *Halucszyni*) говорятъ, або го добре розумѣють, а котрымъ кирилица не приступна, потребуе (*potrebuje*) общо приступной грамматики, для того прислужую ся народови мому маленьковъ граматичковъ, котра и для ума дѣтей стосѣвна и для тихъ, котри не мають часу або охоти мучити ся выликими и грубыми граматиками, а хотять прецѣ освѣдомити ся зъ рускѣмъ нарѣчѣмъ и письмомъ обѣмъ лацѣньского всѣмъ славяномъ знаного письма, дуже позитечна. Дѣти родымого краю приносять зо собою до школы материну мову, котрой не потребують ся учити, только ю управлати и въ граматичнѣ заключати выди; для того сея мала граматичка только найпотребнѣйшы замикае въ собѣ правила.

Бжели добра хуть моа буде прыймена, вже совершенно нагородженъ есмъ“.

Як при передмові, так і при цілім текстѣ граматики в рѣвнорядний текст українськый латинкою, интересний хочби з того огляду, що краще віддає народню вимову (жители — *żyтели*, и для ума дѣтей — *i dla uma дітей*, найпотребнѣйшы — *najpotrebnijszii*, есмъ — *jeśm*). Де виступає *ö*, там заховане воно також у латинці (*tölko*).

„Часть I“ граматике вчить „о буквахъ“. Перша „увага“ за примічує, що „*ö*, *o* мающе надъ собовъ двоеточіє, або лучокъ вимовле ся въ середынѣ слова якъ *i*, а на почяту (*rozsetku*) якъ в“ (*könь* — *kinь*, *ödъ* — *wid*). Друга увага про вимову л каже вимовляти його „некогда якъ в.“ (*volкь* — *вовѣъ*, *писалъ* — *писавъ*). В третій увазі говорить, що букви мають також значіння „чисель“ або „лѣвчбъ“.

„Часть 2.“ „о частяхъ мови“ розріжнює в українськѣй мові „девятъ подѣлѣвъ слѣвъ, котры части рѣчи, то есть части мови ся называють“. З них „перемѣннѣйші“: „*имя существительное* або рѣчовникъ, *прилагательное* або якѣсь рѣчовника, мѣстоименіє, чи-

слительное, глаголь, а „неперемѣннїи“: предлѣгъ, нарѣчіе, союзъ, междометїе“. Глави I—IX займають ся поодинокими частинами мови. Рїд троякий, число подвійне, „падежѣвъ сѣмь“. Є „три способи падежованїя рѣчовникѣвъ, котрїи назвемо залогамї, то єсть падежованїя формамї“. Отже три деклінації, одна на кождий рїд. Мужеські іменники „людей и живущихъ рѣчей зъ малымы гденекуда ѡдмѣнами“ відміняють ся після „сватъ“: а, у (ови), а, е, омъ, ѣ, мн. сваты, ѡвъ, амъ, ѡвъ, ы, ами, ахъ. З поодиноких відмінків зазначає автор: отче, сину. „Неживущїи рѣчовныкы“ відміняють ся після взірця „капелюхъ“: а, ови, хъ, у, омъ, ху і сѣ, мн. капелюхы, ѡвъ, амъ, ы, ы, ами, ахъ. Деклінація жіночих іменників має тїлько один взорець „сестра“ (6 відм. одн. сестроу (овъ)). Вкінці взірцем відміни іменників середнього роду є „дерево“, але „око“ має у множинї „очи“, „имя“ має 2 і 3 відм. „имини“, мн. „имена“, а „тела“ має 2 і 3 відм. „теляти“, мн. „телята“.

„Имя прилагательное“ „красный“ творить 1 відм. мн. „красныи“. Після сього взірця велить автор відміняти всі прикметники, яві мають „три стѣпнѣ порѣвнанїя: положительный, сравнительный, превосходительный“. Так називають їх „грамматикви рускі“, але автор при подаванню прикладів степенування називає їх просто: „першый, другый, третй“. „Мѣстоименъ єсть сѣмь іатункѣвъ“: „лицныя, притяжательныя, указательная, вопросительная, возносительная, возвратительная, неопредѣтельная“. Відміна заіменників особових народня; увага до неї зазначає, що коли форми: „его (jeho), ему, емъ, ю, ей (jej), евъ, ею“ стоять по приіменниках: „въ, къ, съ, для, за, на, о, по, про, у“ — прибирають н (для него). При деклінованню присвоюючих заіменників подані крім довгих також коротші форми: „моего, мого, моему, мому“ і т. д. (7 відм. одн. моимъ, моимъ). Хоч у відміні сих заіменників виступає у множинї и, воно рівнаєть ся і, як свідчить про се транскрипція латинною (moi), яка в цілій граматиці краще віддає народню вимову, ніж українська правопись Слугоцького. З відміни вказуючого заіменника: „той, тая, та, то, тое“ зазначає такі види, як 3 відм. одн. жін. р. „тѣй“, 7 відм. одн. „тѣмъ, тѣй“, 1 відм. мн. „тіи, тѣ“, 2 відм. „тихъ“, 3 відм. „тимъ“ і т. д. Питайний заіменник: „чїй (чый), чїя, чїе“ має в 2 відм. „чїєго (szijoho), чїей“, в 3 відм. „чїєму“, хоч у транскрипції латинкою стоїть „szijomu“, в 7 відм. „чїємъ (ѣмъ)“. Питайним є дальше заіменник: „ето (хто)? що? что?“ „Возносительный“ заіменник: „котрый, котра (ая), котре (ое)“ має в 7 відм. одн. „котрѣмъ“, 2 відм. одн. жін. р. „котрей“, 3 і 7 відм. „котрѣ“, 6 відм. „котровъ“, як „чїєвъ“ побіч „чїей“,

„товъ“ побіч „тою“, „моёвъ“ поб. „моею“, „нею“ поб. „невъ“, „мною, тобою“ поб. „мновъ, тобовъ“. Множина на всі три роди: „котрыи, котрихъ, котрымъ“ і т. д. Вкінці зворотний заіменник відмінюється ось як: „себе, собѣ, си (себѣ), себе, ся, собою, собовъ, собѣ“.

Числівники ділять ся на „основательны“ або „количественны“ та „порядочны“. Тут і знаходить ся побіч „одинъ, одна, одно“ — „едень“, поб. „чтыри — штыри“, поб. „шѣсть — шѣсть, вѣсьмъ, одинадцать“, поб. „чтыриста — чотыриста“. — „Едень“ має в 7 відм. одн. „еднѣмъ, едной“, в множині „еднѣ, еднихъ“ і т. д. Після „два“ відмінюється ся „три“: „трохъ, тромъ, трома“, й „чтыре“. Що до прочих числівників, зазначає, що відмінюють ся, як іменники, отож: „пять, пѣти, пяти або пѣтѣомъ, пѣть, пѣтьма, пѣтьохъ“. „Сто“ має в 2 відм. „ста“, в 3 відм. „сту“, в 6 відм. „стома“, в 7 відм. „ств“, а мн.: „ста, стохъ (сотъ), стамъ, ста, стами або стома, стахъ“. „Тысяча“ відмінюється ось як: „тысячи, тысячъ, тысячу, тысячію, тысячъ“, а множина: „тысячи, тысячъ, тысячамъ“ і т. д. Межи порядковими числівниками стоять поруч: „першый, а, е і первый, ая, ое, другый і вторый“.

Правда, на дієслово мають граматики термін „глаголь“, але його годило би ся назвати „часовникомъ“. При дієслові треба вважати на: „число (лѣчу), лице (особу), время (часъ), наклоненіє і видъ (залогъ)“. „Время“ є „настоящее“ себто „теперѣшное“, „прошедшее“ і „будущее“. „Наклоненіє“ є „(трыбъ) способъ“, яким лучить ся дієслово з иншими частинами мови. Коли говорить ся про що „просто“, се „наклоненіє изъясительное“, коли „зъ яковъ непевностейъ либо пѣдъ якимъ варункомъ“, се „наклоненіє сослагательное или получное“, просьба, наказ, заказ стоїть у способі „повелительнѣомъ“; як що не виражаєть ся ні особи ні числа, приходить „наклоненіє неокончателное, неопредѣлительное“, вкінці, коли дієслово прибирає закінченне прикметника (пышущый), називаєть ся такий вид „причастіє“, а як що кінчить ся на -учи, -вши та не належить до жадного іменника (лѣтаючи, лѣтавши), се є „дѣепричастіє“.

Що до свого значіння ділять ся дієслова на: „дѣйствительны переходящыи (хваля), средні непереходящыи (ходжу, спю), возвратні“, що мають при собі „слово ся, съ“ (чешусь, чешуся) і „безлицні“ (треба, можно). Що до свого складу можуть бути дієслова: „поединчі неукѣнчового дѣланія (пышу), зложеніи укѣнчового дѣланія (напышу), однократніи (свыснути) і „многократніи

чили чыстотливій* (свытати). „Маемо въ рускѣмъ нарѣчу глаголь помѣчній“, се „бути (бувати)*“.

Теп. час: „я есмь (емь), ты есь (еси), ѡнъ, она, оно (win, wopa, wopo) есть (е); мы есмы (смо), вы есте (сте), они суть“.

Мин. час: „я булъ або булемъ, буламъ, булесь, булась, булось, булъ, була, було; булисьмо, булисьте, була“.

Буд. час: „буду“; приказ. сп. „най, нехай, нехъ буду“.

Дієприм. теп. ч. не уживається: „суцій -ая -ее“; мин. ч. „бывшій“, буд. ч. „будущій“.

Дієприслівники: „будучи, бувши“.

Наступає відміна дієслова „буваю“: мин. ч. „бувалѣемъ, буваламъ, буваломъ“; буд. ч. „буду або стану бувати“; прик. сп. „най буваю“, дієпр. теп. ч. „бувающій“, мин. ч. „бувавши(й)“; дієприслівники — „буваючи (буваа), бувавши“.

Страдальний рід повстає з помічного дієслова „бути, бувати“ та з дієприкметника минушого часу: теп. ч. „писавъ емъ, писанамъ, писаномъ, писанесь, писанась, писанось, писанъ, писана, писано е“, мн. „писанѣсьмо, писанѣсьте, писанѣ суть“; мин. ч. „булемъ, амъ, омъ писаный, булисьмо писанѣ“; буд. ч. „буду писаный“, дієприм. „писаный“; дієприсл. теп. ч. „будучи писаный“; мин. ч. „бувши писаный“; дієміснник — „бути писаный і бути писанимъ“.

Взірцем „спряжені -я зложеного“ дієслова є „написати“: мин. ч. „я написалъ, ла, ло або написалъ емъ, написаламъ, написаломъ“ і т. д.; буд. ч. „напишу“; прим. сп. має у мн. „напишѣмо, напишѣте“. Зворотні дієслова мають при собі „ся або съ“, прим. прик. сп. „хвались або хвался“; дієприм. „хвалящій ся“ — дієприсл. „хвалячи ся“.

Першою з невідмінних частий мови є „предлогъ“; його назва відси, що „предлоги рѣдять падежами и сказуютъ стосунокъ одной рѣчи до другой“. З 2 відм. лучать ся: „у, до, зъ, зо, изъ, (ѡтъ), вѣдъ, безъ, для, пѡдлѣ, противъ, мимо“; з 3 відм. „къ, ко, ку“; з 4 відм. „про, черезъ, скрѡзь“, а з 7 відм. „при“. З ріжними відмінками стоять: „о, объ, въ, во, на, за, пѡдъ, надъ, предъ, передъ, по, межи, съ, со“. Отож „о, объ“ стоять з 4 і 7 відм.; так само „въ, во, на, за, пѡдъ, надъ, предъ, передъ, по (і з 3 відм.), межи (межъ), съ, со“, „котре рѣдко въ нащѣмъ нарѣчу ся уживає“ (і з 2 відм.).

До докладного означення дієслова, прикметника й прислівника служать „нарѣчія“, які ділять ся на дві групи: прислівники першої є неперемінні — се „нарѣчія околчності“, друга група має три степені (высоко, выжше, найвыжше). „Союзъ“ лучить поодинокі слова або цілі думки (хоть разъ а гараздъ). Ось злучники: „и, а, або, хоть, але, бы, дабы, ежели, если, же, кобы, щобы, тай“. За-

кінчує першу часть граматики „междометіє“, що виражає внутрішнє зворушення і чувство душі. Такими є: „а! ахъ! ага! ой! ей! гей! гой! голля! гопъ! ну! о! охъ! ха, ха! хи, хи, хи! ого!“ Зачислюють ся ту також наслідування голосів.

Друга часть граматики Слугоцького „складніє або словосочиненіє“ показує дорогу, як маєть ся лучити та вязати слова в зрозумілу мову. Виражену словами думку зовемо „предложеніємъ або сенсомъ“. Його дві головні часті — „головникъ або подлежащее“ тай „оповѣдачъ“. Коли взяти реченнє: „Господь сотворивъ свѣтъ“, „свѣтъ“ се „предмѣтъ оповѣдача“. „Сенсъ“ є „поединчый“ або „зложеный“. В автора граматики одні й другі є „або голіи, або ослоненіи або розширеніи“. Крім того є ще „головніи, побѣчніи, попередніи и наступніи“ речення. Розуміннє побічного речення дуже загальнє, а останні два терміни служать на означеннє складових частий умовної періоди. Дальше подані головні правила складні: 1) „головникъ“ стоить усе в 1 відм., 2) дієсловний „оповѣдачъ“ згоджуєть ся в підметом в особі і числі, 3) прикметник, заіменник і „число“ повинно лучити ся з іменником в роді, числі і відмінку. Книжечку закінчує „собраніє“ себто зміст.

Граматиці Луки Слугоцького далеко уступає граматика Івана Малицького, з якої саме взято цитат на початку статі. Се зшиток 4^о з 37 картками і 4 таблицями, де зібрані самі початкові граматичні відомости методомъ питань і поясень. Автор передав рукопись „Головній Руській Раді“, а ся „Матиці“, яка на другім засіданню віддала її трьом членам дру Ільницькому, Кульчицькому та Слимковському до розгляду та справленнє¹⁾. Мимо того, що граматику Малицького признано догідною²⁾, на зїзді „руських учених“ 1848 р. вибрано комісію, що мала переглянути буквар Добрянського та граматики Паславського, Малицького й Хомина (се також буквар)³⁾. А хоч як автор увевинняв ся, що його „дѣло безъ блудовъ быти не можетъ“, „поневажъ жадного такъ совершенного нема автора, въ которымъ бы якого небудь найменшого блуда не было“, хоч швільна секція зїзду 1848 р. домагала ся, „абы особливо граматика языка русконародного якъ найскорше была издана“⁴⁾, видно, не простили похибкам Малицького, бо його граматика не вийшла

¹⁾ Я. Головацький: Ист. оч. осн. г. р. Матиць, стор. XXV. Від сих референтів, здаєть ся, і походять поправки в передмові і текстї граматики.

²⁾ *ibidem*, стор. XCI. ³⁾ *ibidem*, стор. CXI.

⁴⁾ *ibidem*, стор. XCI.

друком. Тому й не прислужився „сочинитель“ українському вчительству „второю частею практичною и теорычною(!) граматики о сочиненіи словъ“, яку приобіцяв у передмові до „Всполпрацовниковъ“, як що граматику його приймуть радо¹⁾.

Другою грамати́кою української мови, яку розглядали на зїзді „руських учених“ 1848 р., була грамати́ка Гаврила Паславського. Цікаво, що оба брати, Петро й його вихованок Гаврило, віддавалися тим самим занятям, а саме грамати́чним і спасуванню проповідий. Здавало би ся, що Гаврило Паславський придержувався пра писанню своєї грамати́чки таких самих поглядів на народню мову, як колись перед мало що не трицять літами його брат Петро, й за тим промовляла би за велика скількість грамати́чних анахронїзмів як на 1848 р., але твердити се можна о стільки, о скільки се лежить поза впливами грамати́ки Вагилевича.

Рукопись грамати́ки Гаврила Паславського переховується у бібліотеці „Народного Дому“ у Львові і має сигнатуру LXXII. Се зшиток 33 аркушевих чверток білого паперу оправлений в м'яккі окладинки. Має вона заголовок: „Гали́цко-ру́ская Граммáтика для легча́йшого выученія Гали́цко-ру́ского Юно́шества сочиненна Гаври́ломъ Пасла́вскимъ“. Перед текстом самої грамати́ки находить ся „Предислoвіе до Гали́цкой Молoдѣжи“: „Учи́ся милая молoдѣжи твоѣго языка, абысь умѣла мѣсли своѣ добре на свѣтъ видати, и такъ красными слoвами и добрыми дѣлами розширати щастя мѣжи людомъ своимъ. Бо чере́з мoву чи́стую причинишь ся силно до поднесенія народности ру́ской, тамъ бо быти не мoже народoвость, где не ма охoты до пра́цѣ, до наученіяся языка своѣго —

¹⁾ Передмова в серпня 1848 р. У бібліотеці „Народного Дому“ у Львові зберігається під ч. 214 вільний переклад з німецької мови Малицького в 1849 р. п. з. „Искусъ или Опытъ нѣкоторой части стило руского“ (der schnellbelehrende Taschen-Sekräter). Непідготованність Малицького до написання української грамати́ки хочби для найперших початків зраджують його погляди на правопись. Тому, що „писовня руская не есть еще всегда аж до своихъ наименшихъ уединенный или щегуловъ правилами опредѣленна“, подає автор для оминення сумніву ось які правила: „1. Есть то почти все едно, когда: сидѣти или сѣдѣти, скородитъ или скрадетъ, полотно или платно, копаеть или коплетъ; молодыхъ или младыхъ, дерева или древа или древеса, поправити или исправити, стережемъ или стрежемъ, робити или работати и пр. пишемo. 2. Не пиши: ходивъ, писавъ, читавъ и пр. въ мѣсто: ходилъ, читалъ; писалъ — или спасенъе, збавленъе, пліонтавъ, бузюкъ, цютка въ мѣсто: спасеніе, збавленіе, плетль, бузько, тетка и пр. 3. Не пиши также: вѣзь, нѣжь, кѣвь(,) шіепка, телье, мѣтъ, лѣдь, въ мѣсто: возъ, ножъ, конь, шапка, теля, медъ, ледъ и проч.“

словомъ, где нема охóты до познánія свбей гóдности людскои, склónностей свбихъ, и своéго нарóду дóбрыхъ яко и злыхъ, до злыхъ отдавленія, а дóбрыхъ розширénія. Тамъ бо тилько свобода(,) где челоу́къ научи́гся: любити Бóга, шанова́ти себе, шанова́ти и други́хъ. Для то́го уложивъ — я малую́ тую Граммáтику, котра́я подае праві́ла до праві́тельного и чі́стого читáнія и писанія, для тебе, о молóдѣжи моя!! не переставáй ся учи́ти твóей мóвы, и доскона́лити, бо она пёршый естѣ щéбель до щаслі́вости твóей дочéснои, а бóдешъ не тилько свобóдна, но и той свобóды гóдна!! — Рава руска 19 Септемврія 1848. Издатель“.

Грамматика розпадаеть ся на чотири виді́ли: про звуки, виді́глив, складню і правопись. В першім розді́лі подані 42 букви кирилицею, гражданкою, скорописею, їх назви та значіння латинкою, дальше їх поділ на „гласныя, двугласныя, согласныя та безгласныя (ъ і ь)“^а. З букв повстають „слоги“ себто „рв́чénія, при котрыхъ вымовлénію собѣ нѣчóго не выобража́емъ“; зі складів творять ся слова, які дїлить автор на первісні, похідні і зложені, уживаючи скрізь давньої термінологі́ї, яку подала йому в більшій часті грамматика Вагилевича, в меншій якась грамматика церковно-славянської мови.

Друга часть грамматки дїлить ся на девять частий одвітно до девятьох частий мови. Іменик (есть то, котрбе лице (особу) или рв́чъ якую показуе) має три „склонénій“, одно на кождий рід. Взірцями відміни імеників, мужеського роду є: брáтъ, отецъ, учитель, орель, конь, левъ, крестъ і плугъ. Тут і подибують ся численно такі види, як: отецъ, отца, отцу, 3 відм. мн. учителемъ, орломъ, лвомъ і т. д. З відміни імеників мужеського роду робить автор між иншим отсей висновок, що „всѣ имена рб́да мўжеского въ втбрóмъ падѣжи т. е. родителномъ числа единствénного коньчáтсѧ на а или я“.

Другу деклїнацію творять іменики жіночого роду. Приклади відміни отсі: сестра (2 відм. мн. сестрѣ), душа, корова, мышъ, нитка та ноцъ, ноцы, ноци, ноцѣ, ноше, ношею, ноци, мн. ноци, ей, емъ, в, и, ми й ами, ахъ. У множині 2 відм. „имень одушевлénныхъ по бол'шой части еденъ слóгъ ма́ють' (но не всѣ) а неживотныи на — емъ (но тáкже не всѣ)“^а. У третій деклїнаці́ї тилько два взірці: сердце, а, у і т. д. і слово.

При деклїнаці́ї завважуе автор, що іменики, закінчені на: „окъ, ецъ, енъ, ель, ерѣ і ерь“, — „викида́ють въ свбихъ падѣжахъ числа единственного, и во всѣхъ числа множественного о или е“ (вѣнокъ, вѣнка). Знае автор також про „имена уменшїтел-

ни, и увеличітельни": перші кінчать ся на — „окъ, ачокъ“, (дóшокъ, хлопáчокъ), а другі на — „ище“ (ножіще, хлопáще, бабáще, дѣвйище, волище). Взірці: „хлопáчокъ, мѣстéчко, волище, дѣвище“ показують відміну тих іменників.

Взірцями відміни прикметників на мужеській рід: „лѣвивый, добрый, на жіночий і середній: „добра(я), красна(я)“ зглядно „доброе, красное“. Не степенують ся прикметники: 1) „при котрýchъ болше или мѣньше влáсностей помыслити собѣ не мѡжна, н. пр. умѣрлый“. 2) „котрýchъ означають матерію: деревлѣнный, желѣз-ный“. 3) „котрýchъ время (часъ) означають: н. пр.: вчерáйшый, нынѣшный“. Так само, як прикметники, відмінюють ся „существітельны собственны, кончáщися на: цѣй, скій, ньскій и рскій“ (Левѣцкій, Комарнѣцкій, Волошынскій, Добрескій). Відміну числівників: „сорокъ і тысячъ“ запозичив Паславський з граматики Вагилевича. Народні і ненародні види змішані в партії про заіменники: 3 відм. від я — мнѣ, від ты — тебѣ (тобѣ), 3 відм. від она — ей, 7 відм. ней. При відміні присвоюючого заіменника: „моій, мѡя, мѡе“ подані довші і коротші форма: 2 відм. моѣго (мого), моѣи, моего; 3 відм. моѣму (мому), моѣй, моему, 6 відм. моймѣ (мѣймѣ), моѣю (мѣю), моймѣ; 7 відм. моѣмѣ, моѣй (мѣй), моѣмѣ, мн. мой, мойхѣ“ і т. д. „Нáшъ, нáша, нáше“ має в 2 відм. „нáшего, нáшей, нáшего“. Вказуючі заіменники зазначає отсі: „тѡй, тáя, тѡе; сѣй, сія, сѣе; онѣй, онáя, онѡе; такій, такáя, такѡе; овѣй, овáя, овѡе; чѣй, чія, чѣе“. „Сей“ має 1 відм. мн. „сѣѣ“. Відносними заіменниками є в Паславського: „котрýchъ -áя -ѡе; що, гдѣ“. „Пѣрвое то есть, котрýchъ склоняется, якѣ имя прилагáтельное; два послѣдны не склоняются, тѣлько пѣрвое т. е. що въ именітельнымъ и винітельнымъ падежѣ употребляется (уживáется)“. Питайні заіменники звучать: „кто, что (що), 7 відм. комѣ, чемѣ“.

Для відміни дієслів служать: „спряженіє, наклоненіє, время, число, лицѣ“. „Наклоненіє“ є: „изъявительное, повелительное, неокончателное“. Час потрійний: „время настоящее, прошедшее, будущее“. При минувшім часі відмічує іще й „время давнопрошедшее“, при будучім три відтінки: „будущее неопредѣленное, однократное та прошедшее“. Під будучим „однократнымъ“ розуміє доконані дієслова: „заспѣваю, выложу“. „Если означити хочемъ время будущее, якобы уже прошедшее, есть оно: будущее время прошедшее: н. пр. якѣ напишу, уговорю“. Виходить, що сей будучий час тотожний з попереднім.

„Конюгацію починає дієсловами: „бѣти і яти“. Теп. ч. від першого виглядає ось як: „я емѣ (есмѣ), ты еси (еси), онѣ е (естѣ), мы есѣмо (сьмо), вы есѣте (сьте), они суть“. Мин. ч. „я былѣ, ла,

ло; мы быдѣ“. Відміна дівслова „яти“; теп. ч. „яну, янѣшь, янетъ, янемъ (мо), янете, янутъ“. Мин. ч. „ялъ, ла, ло, яли“; буд. ч. „иму, имѣшь“ і т. д. Сю останню відміну, як і багато инших ненароднїх елментів своєї граматики, та польонїзми в партїї про заїменники запозичив Паславський з граматики Вагилевича.

Парадігмами для конюгації є: „починаю, двигаю, вижу (видишь)“; 1 ос. мн. „починаемъ (мо)“; мин. ч. „почалъ, двигалъ, видѣлъ“, а мн. „почалисьмо, почалисьте, почали“. Давно мин. ч. „починалъ, двигнулъ, видалъ“, мн. „починалисьмо, починалисьте, починали“. „Будущее еднократное“ почну, двигну, движу, мн. почнемо (мъ)“; „будущее слѣжное“: „бѣду починати або починалъ“. Приказовий спосіб від „видѣти“: „виждъ“. „Наклонѣніе неопредѣленное“ — „настоящее“: „починати, двигати, видѣти“; „прошедшее“: „началши, двигалши, видѣвши“; „будущее“: „начнемо“, „двигнемо, видѣмо“. (При останнім запримічує, що се є також „причастіемъ“). Дієприкметники такі: „видѣючи, видѣвши, видѣмый, видѣщїй -ая -ое“. Дієприкметники є: „количественныи або дѣепричастїя“; перші се такі дієприкметники, як „любѣщїй — любѣмый“, другї „дѣепричастїя“: „двигая — двигаючи, двигавши, двигуввши, двигивавши“.

В першій увазі до конюгації говорить про опускаєне помагаючого дівслова есьм-в теперїшнім часі: „я здоровъ“, про опускаєне заїменників при помічнім дівслові, але „тогда кладѣся емъ, есь, есьмо пр. при концї слова выражающаго состояніе (предметъ мовы), еслися оноє слово коньчатъ на букву согласную или двогласную; н. пр. здоровъ -емъ, хорїй -емъ и пр.(.) еслися зась кон'чатъ на букву гласную, тогда опускаѣтъся е и додаѣтъся мъ, съ, н. пр. мѣдремъ, глѣпась, бѣглась, адорѣвы-мъ и пр.“ Що до того покликуює ся на Добровського: *Institutiones linguae Slavicae veteris dialecti* pag. 369 §. 90. З другої уваги довідуємо ся, що: „емъ, есь (сь), сьмо, сьте“ додаєть ся часто до минушого часу й такі додатки заступають особові заїменники (бѣлемъ, бѣли-сьмо, бѣгали-сьте і т. д.). „Также мъ, съ, сьмо, сьте, случѣни съ мѣстовнѣніемъ личномъ означаѣтъ нѣтисъ, бо тогда мѣстоимѣніе якобы два крѣты стояло, н. пр. ямъ наказалъ, ты-сь зробилъ, мы-сьмо забыли, вы-сьте слѣхали и прочя“. Вкінці в третїй увазі відсилає тих, що хочуть довідати ся, „якобымъ спосѣбомъ временѣ производѣтся“, до граматики: Вагилевича, Добрянського, Лозинського та Левицького, отже ще один зайвий раз мішає народню мову з церковно-славянською, бо автором граматики сеї мови був саме Добрянський.

Чотири глави присвячені чотиром невідмінним частям мови. „Нарѣчїе“ означає: „врѣмя, мѣсто, утверждѣніе, число и порядѣкъ,

удобленіє, сомнѣніє и вопрошеніє, напряженіє“. Деякі з них на 0 тай 0 степенують ся. В короткій главї про приїменникъ зазначає, який „предлогъ“ стоїть з яким відмінком, хоч 0 приїменники, які „вѣгды раздѣлно неупотребляются, и называются: нераздѣльными, и дѣчатъ съ глаголомъ: воз, вз, вы, наз, роз“ (возвѣжу). „Союзы“ дѣчатъ межи собою „рѣчи и цѣлыя періоды“ та дѣлять ся на: „соединительны, противительны, сравнительны, причинны, заключительны, условны, предположительны, уступительны“. „Междометіе“ служить до означення: „завидленія, радости, смѣху, страху, гнѣву, грѣзбы, завѣау, жалю“.

Третій відділ — „словосочиненіє“ вчить про „предложеніє“ та його части: „подлежащее, сказуемое, связку“. Поділом речення на „прѣстое“ та „слѣжное“ й їх дефініціями кінчить ся синтакса. Останній розділ говорить „о правописаніи“, але сього вчить велика грамати́ка, „якотежъ гдѣ прѣтнескъ кла́сти належитъ“. Всетаки автор говорить дещо також про наголос: при відмінї іменників, менше прикметників, перескакує наголос на инший склад (панъ-панѣ, вода-во́ды, во́йна-воѣны, ры́ба-ры́бы, ко́лесо-ко́лесá, мо́ре-мо́ря); в дієсловах на „ти и: чи“ в теперішнім часі в прямім способі перескакує наголос на останній склад (бра́ти-беру́, цвѣсти-цвѣту́). А коли дієслово кінчить ся на — „ну́ти“, задержує наголос на тімже складі (двѣгнути-двѣгну). Так само дієслова на — áти, я́ти. Деколи зі зміною наголосу змінюють дієслова також значінне: жа́денъ (žadeti), жаде́нь (žadny); никѣли (nigdy), никѣли (niema czasu)¹⁾.

Хоч у грамати́ці 0 незаперечені сліди познайомлення із грамати́кою Лозинського, вона полишила незначний вплив на грамати́ку Паславського, а вже цілком зникаючим 0 сей вплив в порівнанню із впливом грамати́ки Вагилевича. Так само змішав народню мову з церковно-славянщиною і Микола Щербановський у своїй грамати́ці. Коли автор „випрацовавъ зъ своего власного свѣдѣнія грамати́ку мало-рускаго языка, ведлъ методи и способу школьнаго, для молодѣжи училищной нормальныхъ, головныхъ и тривіальныхъ школъ“, переслав її через щирецький швейльний надзір львівській консисторії, „щобы Его Преподобна и духовна сувершность(!), тую грамати́ку переглянути, видруковати зезволили, и до школъ для

¹⁾ При подаванню виривків з тексту грамати́ки Паславського уживаю замість подвійного наголосу тільки одного й то в словах, що найменше двоскладових, і деяких гражданських букв замість кириличних, а опускаю цілком зайві надстрічні знаки.

употребленія учениковъ впровадити рачили^а. Заразом просив консисторію, аби вона „причинающому ся для общего добра въ школьныхъ вещехъ и просвѣщеня руско-народного“ визначила день „на пописъ зъ рускаго языка, понеже свѣдоцтва и доводу консисторіального зъ методи всюда того языка теперъ вимагають“. Просьбу помічника тривіальної школи відіслав тимчасовий надзорець шкіль Йосиф Серваткевич до консисторії 26 мая 1849 р. й поручав його на опорожене місце в головній школі Городецькій як „пильного, морального“ й дуже „здатного“. Консисторія віддала рукопись до рецензії професорови української мови на львівським університеті Якови Головацькому, що й закинув виробови попри правописні і граматичні похибки передусім недокладне відрізнєнне української мови від інших славянських, а дальше непотрібну домішку церковно-славянських, велико-руських і польських видів і слів¹). Тому 8 червня 1850 р. звернено рукописъ авторови з заміткою, що його праця найшла в консисторії „полное узнаніе и при способности до заслугъ ему почитана буде“.

Від повищих граматик своїх авторів відбиваєть ся корисно граматика Чеха Карла Володимира Піхлера п. з. „Kurzgefaßte Russinische Sprachlehre“ (Львів, 1849, 36 стор.). Зродило її вимагання з 1848 р. знання української мови від урядників. Що ся граматика має в своїй основі народню мову, не макаронічну, нічо дивного, бо з виїмкою молитви „отче наш“ як вправи до читання і поданих при кінці книжечки пословиць, малого словарця і кількох фраз, наведених паралельно по українськи та по німецьки, зміст граматики представляє витяг граматики Лозинського. З виїмкою вірців відміни іменників „рыба та лице“ всі прочі: „голубъ, гробъ, дерево, имя, теля, дыня, гусь“ запозичені з граматики Лозинського, як і табличка деклінаційних окінчень. Граматика Лозинського доставила Піхлерови всіх заміток до деклінації іменників, виїмок з правильної відміни та навіть усіх прикладів. Табличка закінчень прикметникової деклінації зладжена на підставі вірців граматики Лозинського, хоч самі вірці інші: „святый (святы), святое, святая (святая) мн. святини (святн); рыбѣй, рыбое, рыбае, мн. рыбаи“, але уваги до своєї деклінації і степенування прикметників походять також із граматики Лозинського. Глави про числівник і заїменник (навіть взорець „сой“), дієслово, якого конюгація починаєть ся помічним дієсловом есьм і розпадаєть ся на правильну з вірцями:

¹) Додатки 21. Рецензія Якова Головацького на граматику Миколи Щербановського.

сконьчу і лапаю“ та неправильну: „дамъ, возму, вду, йѣмъ, йѣду, хочу, полю“, дальше розділи про при́менинь, прислѣвникъ, злучникъ і оклик витягнув Піхлер також зі свого першовзору.

XIII. Граматики Осипа Левицького з 1849 та 1850 р.

Грамматика Лозинського се остання граматика української мови для своїх країв у чужій мові, але zarazом найвдатніший і найвірнійший образ живої української мови в усіх граматичних підручниках до появи граматики Якова Головацького. За то його вічний суперник Осип Левицький стояв ціле жите на розпути межі народньою мовою і великоруси́ною та церковно-славянщи́ною. Будучи за життя правдивим диктатором у справах граматики та правопису, здобув собі Осип Левицький і по смерті славу великого граматичного авторитета, передусім у прихильників „историческихъ началъ“ і винаходців одної мови з двома вимовами, що під їх впливом і на думку Кочубинського підручник Левицького (1834 р.) се „лучшая грамматика для мѣстнаго языка“¹⁾. Значно вільнійшою від великорусизмів мови вчить Левицький у грамати́ках з 1849 та 1850 р. Їх заголовок: „Грамматика языка русскаго Въ Галиціи. Розбѣженна на пѣтаня и ѳтъповѣди“.

Якуж еволюцію думок виявив протягом півтора десятиліття Левицький? Зіллявши в одно „языкъ славенскій или церковный русскій“ в передмові до „Приручного Словаря“ з 1830 р., а українську з білоруською, великоруською і церковно-славянською мовою у грамати́ці з 1834 р., хоч у теорії начислив навіть 8 мільонів Українців як самостійного народу, Левицький ніколи не висвободив ся з хаосу своїх поглядів, зазначаючи раз бодай правописею, як не позичками, близькість живої і церковно-славянської мови, то знову протестуючи иншим разом проти ідентичности народньої мови та церковщини. У згаданій передмові підмітив, що деякі слова в церковно-славянській мові не мають ніякої подібности з мовою галицьких Українців, але причину того побачив в „презиранію власнаго языка“ та в недостатчі шкѣл, де можна би сі ріжниці виявити молодежи. Згодом доказував, що треба писати л в минувшній,

¹⁾ Отчетъ о занятіяхъ славянскими нарѣчіями командированнаго за границу доцента Императорскаго Новороссійскаго университета А. Кочубинскаго за время отъ 1-го августа 1874 г. по 1-е февр. 1875 г. Одеса, 1876, ст. 50.

бо „писаль“ — писав, а „писавъ“ — писавши¹⁾, доказував потребу ь²⁾ і ы, бо й найпростіший дяк не підпишеть ся на се, щоби в нашій азбуці не було ы, тим більше, що внакше вимовляеть ся и, а внакше ы³⁾. За потребу ь і лъ в минувшій часі звів велику боротьбу на зїзді „руських учених“ в 1848 р., а 1849 р. не міг „безъ возраженія“ пустити въ в граматиці Якова Головацького, бо „коли орель, стѣль — пише ся черезъ лъ = то и вошелъ, еъль также такъ писатися повинны(,) бо тотъ самъ звукъ. Чижь Вы не видите, питає дальше Головацького, якъ языкъ Церковный заколотить ся Вашимъ = въ = а котрый и такъ трудно розумѣти. — Смертію смерть поправъ — и сущимъ во гробѣхъ животь даровавъ — що то буде зъ того?“⁴⁾. А в рік пізнійше він поважив ся на слова, що богословія не можна писати „жаргономъ рускимъ“, бо „умѣгнѣсть вченого языка домагає ся; простимъ же языкомъ вченому Русинowi пристойть лишъ на единѣ съ простолюдиномъ говорити“. За прикладом Поляків не зважав Левицький на „простаків“. Аби церковно-славянську мову розуміли священника більше, ніж до тепер, чи може бути ліпший спосіб, питає Левицький, чим замість польських уживати церковно-славянських слів?⁵⁾.

Та були в Левицького хвилі навіть одушевлення для народної мови. В задуманій „Бібліотеці духовних бесід“ хотів допустити всі українські говори Галичини. При оснoвуванні окружної „руської ради“ в Дрогобичі заявив у своїй промові, не вільній від впливу поглядів Могильницького, що не тільки в низших і вищих школах повинні вчити українською мовою, але Українці повинні вести по українськи й діловодство та домагати ся зього по урядах⁶⁾. „Солодкість і плавність“ нашої мови порівнав з італійською⁷⁾, а число народу вносить тут уже 15 мільонів⁸⁾, о два більше, чим в другім листі в літературних справах. На пам'ятнім зїзді в 1848 р. признає нашій мові „гладкість, гибкість, солодкість, плавність і музикальність“ так далеко, що жадна славянська мова в значно щасливіших

¹⁾ Ос. Левицький: Listy tyczące się pismienictwa ruskiego w Galicyi. Перемишль, 1843, ст. 6.

²⁾ ibidem, ст. 13. ³⁾ ibidem, ст. 7.

⁴⁾ Др. К. Студинський: Кор. Як. Гол. в літах 1835—1849, ст. 397.

⁵⁾ Ос. Левицький: Отъповѣдь на мнѣнія о языкѣ рускомъ „едного вменемъ многихъ“ (Зоря Галицка, 1850, ч. 29, ст. 173).

⁶⁾ Бесѣда говорена дня 22 Мая 1848 року въ Дрогобичи при оснoваніи Комитета Русского, Перемишль, 1848, ст. 9.

⁷⁾ ibidem, ст. 11. ⁸⁾ ibidem, ст. 10.

обставинах не випередила нашої мови. Тому тільки невіжі можуть закидати, що є нездібною до навчання у вищих школах¹⁾. Радив навіть порозуміти ся по братньому, яким способом освободити нашу мову від впливу чужих мов²⁾. Та таке одушевлення було звичайно впливом хвилі, бо йому треба протиставити вище згадані згідні вислови про народню мову. Після таких висловів дуже блідими слова Левицького: „Трудно намъ со всемъ и всюды за бабусею лѣзти, тра о своихъ свойственныхъ силахъ двигатися; тому прилѣжно и неутомимо испитовати загальную живу форму языка галицко-русского“³⁾.

Се роздвоєння у поглядах на народню мову слідне також в обох грамати́ках Левицького кінця 40 рр. Оба видання у дечім відмінні, друге трохи твердше від першого. Говори Перемищани беруть верх. У проводі вчить і віршоробства; поміж вірцями віршових складань находять ся побіч Могильницького: Державін, Ломоносов і Сумароков. Деклінаційна система поплутана; першу деклінацію утворив Левицький з мужеських іменників на ъ, ѣ, ъ і середніх на е, о, є, другу з жіночих на а, я, ія, третю з жіночих на співзвук, а четверту з середніх на я. Мова грамати́ки — мішанина, де побіч себе стоять форми дуже далекі від себе; отож з одного боку: вѣсьльє, колѣсь, синѣму, трѣхъ, его (нѣго), а з другого: 1 відм. мн. мудры (ыѣ) на муж. р., мудрыя на жін. і сер., вчерашнь, відміна пѣлѣтора, пѣлѣторы, полуторы тай инші подібні цвітки.

Вийшовши з заложення, що „Рѣскаѣ Граммѣтика есть — то наѣка, котра вчить, мѣѣ Рѣсинъ и кождый ѣнчій въ Галиціи замѣш-валый по рѣски мѣѣ говорѣти та писѣти“⁴⁾, помістив Левицький в грамати́ці, призначеній для народніх шкіл і низшої гімназії⁵⁾, цілий екскурс проти писання в у минувшім часі. Наведу його (гражданкою), щоби ним схарактеризувати й мову й спосіб викладу Левицького. „Новѣйшіи писательи русскіи, починає свою тираду Левицький, немаючи правилъ грамматическихъ на взглядѣ, логіки

¹⁾ Як Головацький. Истор. оч. осн. Гал. р. Мат. Слово гово-рене Іосифомъ Левицкимъ въ общемъ засѣданію на сѣздѣ уче-ныхъ рускихъ, ст. 84.

²⁾ *ibidem*, ст. 86.

³⁾ Ос. Левицький: О Галицко-Русскомъ языкѣ. (Вѣстникъ для Русиновъ Австрійской державы, 1851, ст. 263).

⁴⁾ *ibidem*.

⁵⁾ Ос. Левицький: Грамматика языка русского въ Галиціи, Перемишль, 1849, ст. 3.

та собственного выговора буквъ русскихъ, стали писати время прошедшее изъявительного наклоненія черезъ — въ; зъ того видно, же не — лъ али — въ, есть характеромъ времени прошедшого. Принятіе того характера во времени прошедшомъ, колотить грамматику русскую и вымову буквъ, и противитъ общинѣ, до котрой намъ Русинамъ стремитъ подобае. Бо сли пріймемо — въ за характеръ времени прошедшого наклоненія изъявительного(.) то:

1. невытолкуемо зъ вѣтки — л — береса во женьскѣмъ и среднѣмъ родѣ, та множественнѣмъ числѣ.

2. Фалшомъ есть, якобы во прошедшѣмъ времени мужеского рода единственного числа, наклоненія изъявительного нарѣдъ рускій выразне вымовлялъ — въ якъ на пр.: въ словахъ: ставъ, der Teich, ставъ наклоненіе повелительное отъ ставити — али вымовляютъ — лъ, якъ Мазуры, грубо, оунило, о чѣмъ каждый переконати ся може, сли Русинамъ зъ села добрѣ прислухаеся; для того мовитъ ся: щобысь многа лѣта жилъ, али не: живъ; бо живъ, есть имя прилагательное съ оусвѣченіемъ, отъ живый; тому во женьскѣмъ родѣ, жила, во среднѣмъ жыло, а во множест. числѣ, жили.

3. нарѣдъ рускій особливо въ горахъ, выразне вымовляе во времени прошедшѣмъ — лъ; жылъ такъ якъ Поляки або Русины въ церкви вымовляютъ.

4. щобы можна книги церковныи добре порозумѣти, и знати рѣзницю, котра заходитъ межи временемъ прошедшимъ изъявительного наклоненія и дѣспричастіемъ прошедшого времени, де есть — в — характеромъ, на пр. смертію смерть поправъ, такъ же порозумѣти словеснѣсть русскую загальную, неналежитъ вѣгъступати, вѣтъ правила граматического, для фалшивой вымовы декотрыхъ самоукѣвъ русскихъ, котрыи всю грамматику русскую заколотили, и много не срозумѣлого и собѣ противного вводятъ. Ктожъ теперь може быти мудрымъ сли кажу: ставъ на службу божу — ставъ Церковь; чи вымова тихъ двоухъ слѣвъ що до — в — со всѣмъ однакова? подобне: правъ полотно — правъ полотно, перше значить прати, — друге правити; отже для рѣжниці пишесе: праль полотно, правъ полотно“.

В пятій точці боронитъ свойого погляду тодішніми граматиками та деякими письменниками, а висновок з усього робить отсей: „Зъ того слѣдуе, же кто хоче що писати, най — же навчитъ ся перше, якъ ся рускїи буквы вымовляютъ: якїи буквы становлятъ ладежи и лица, якая рѣжница заходитъ межи буквами — і — и — ы, якая межи е — ѣ — ê такъ же — ѳ — а втогда аїї

бере за п'єро и пише во хосенъ и славу народа русского¹⁾. Коло отсих питань і вертіли ся наче в зачарованім колесі всі правописні і граматичні статі Левицького.

За основу своєї граматики взяв Левицький граматику з 1834 р. й рукописну граматику Могильницького та, здасть ся, тільки на основі сих видань з кінця 40 рр. робив Антін Могильницький згадуваний при обговорюванні граматики з 1834 р. закид Левицькому що до „присвоєних перелицьованих спадщин, славою і іменем давно вже упокоївших ся писателей“²⁾. Як Могильницький, так і Левицький розрізняє 8 частий мови, до іменників зачисляє прикметники й числівники, а дієприкметник вважає осібною частию мови. В обох однакові дефініції „руської“ граматики, орфографії, „слога“, частий мови, поділ заіменників на іменникові і прикметникові, дефініції дієслів дійсних, страдальних, зворотних, середніх і взаїмних. Що правда, в Левицького дефініції часто розводнені. В Левицького бо-гацько таких самих взірців, як і в граматиці Могильницького.

Свої „Оуваги критичны надъ грамматиковъ рѣсковъ Іос. Львицького року 1849“ видав у Львові Осип Лозинський під псевдонімом Гриць Самоука³⁾. Критик замітив, що нові граматики повинні бути ліпші від давних і він надіяв ся того по новій граматиці. Тимчасом надія завела його. В граматиці для малих дітей глядасть ясности та докладности, а в граматиці Левицького находять ся і дефініції недокладні й темні і „назвы розмаитія зо старыхъ грамматикъ живцемъ бранны, котрыхъ дитина совѣмъ розумѣти не може н. пр. падежъ, строчный, притяжательный, залогъ, сослагательный, спряженіе и ин., а котрін зрозумѣлыми и на естествомъ рѣчи оуґрунтоваными заступити належало; ба видимо навѣтъ формы въ народній бесѣдѣ неуживаны, якъ н. п. законченъ — я — въ множ. числѣ женського и ніякого роду именъ прилагательныхъ н. пр. бѣлыя стѣны и дерева, такжеи дѣепричастія: спѣвая, говоря“. Деякі важніші річи проопускані, а повтручувані менше важні. Та Лозинський не тратить часу на дрібніші похибки, яких безліч, а переходить тільки 30 більших похибок, поправляючи декуди гра-

¹⁾ *ibidem*, ст. 74—76.

²⁾ Ан. Могильницький: Скитъ Манявскій, ст. XXI.

³⁾ Їх дата 20. червня 1849 р. Що під „Грицем Самоукою“ треба видіти Лозинського, говорить про се він сам у цитованій автобіографії (Литер. Сбор. 1886, ст. 122). Знав і Левицький, хто його критик, коли закидав Самоуці, що не говорить нічого в своїй радикальній граматиці з 1846 р. „о слогаударенію и Поезії“. (Зор. Гал. 1849, ст. 171).

матичну термінологію Левицького: рід середній на ніякий, слово просте на поєдинче, сложене на сложене, поізвище на поізвище, глагол взаїмний на возвратний.

Окрім „Критичних уваг“ виступив Лозинський проти граматик Левицького з 1849 р. ще з невеличкою брошурою „О образованю языка руского“. Що ся брошура вимірена дійсно проти граматик Левицького та витвореної ним мови, промовляє за тим се, що Лозинський подав на 16—18 ст. прогріхи проти народньої мови, занесені з церковно-славянщини та великорущини, які майже в цілости подібуємо в граматиці Левицького.

Найліпшою і необхідною нагодою образования мови вважає Лозинський введення її у школи таї уряди. „Самообразование потребує більши часу и тоє не дастся вѣдразу здѣлати, бо натура не терпит скоку. Кто вѣдразу з нашего языка радбы образованый мати, той подѣбный тому, чтобы хотѣв овоци перед цвѣтом щибати. И щож такіи нетерпливы дѣлают? Єдны чипаються російского языка, но тим прислуги своему народови не дѣлают. Наша лѣтература протое зубожила, же русвіи таланта в польским, російским або нѣмецкимъ писали и пишут языцѣ, а не в своем власным. Другіи берут и слова и формы будь з церковного, будь з російского нарѣчія и без всякого примѣреня творят якійсь язык новыи, которым еще никто не говорил и мабуть никто говорить не буде. Така мѣшанина не приймется в народѣ, ѥ не поможет до образования языка(,) ено затамує поступ его“¹⁾.

Тільки є на світі живих мов і наречій, а тут творять „якусь амаліама до ничого не придатну, народови не зрозумѣлу и баламутячу слабшіи таланта, що других наслѣдовати звыкли“²⁾. Коли читати таку мішанину, здаєть ся нам, що чуємо рекрута, якого недавно взяли до війська й він поломав собі там так мову, що говорить якоюсь новою, якої ніколи не було й не буде. Чи може справді наша мова до нічого непридатна? — питає Лозинський. Відповідь виходить заперечена, бо наша мова красна та здатна до всіх наук, але двох річий недостає їй т. є одностійности в уживанню деяких слів і в правописи та богатої літератури. Одначе на одно й друге треба більше часу та праці. Тому кождей, що пише, най памятає, „же для народа пише, найжеся держит его бесѣды и правописом до неи найся зближит“³⁾.

¹⁾ (О с. Лозинський): О образованю языка руского, Перемишль, 1849, ст. 5.

²⁾ *ibidem*, ст. 6. ³⁾ *ibidem*.

Умови образования мови на думку Лозинського такі: богатство чистоти слів і форми і краса в вираженню думок. А на закид противників народньої мови: „Но, то хочете коньче той язык хлопскій до ступеня образованих языкивъ пѣднести?“ відповідає Лозинський цілком рішучо: „Так! хочемо и того за помочев Бога доважемо, и не цураємося ни того языка хлопского, ани народа хлопского“¹⁾. Висказує такі гадки, бо вірить, що правдиве відродженне нашого народа залежне від талантів споміж того погорджуваного народа. „О кобысьмося всѣ тов мислев переяли, кінчить бажаннем Лозинський, для того народа простого працювали, его языка невѣдступноса держали; а з того народа выйдут таланта, котри хотѣ клясу вижшу своими дарами становити будут, еднако вѣд простого народа не вѣдступят, але его проводом, покровом и красотою будут!“²⁾.

До другої рецензії пера Якова Головацького дав нагоду Левицький своєю просьбою до консисторії о затвердження його граматики на підручник у народніх школах. Консисторія поручила зреферувати сю справу Головацькому, який радив опустити в підручнику четверту³⁾ частину граматики про наголос і віршоробленне, один уступ на вправу до читання, а дальше звівши екскурсе проти тих, що писали в минувшині в замість л, сформувані докладнійше деякі дефініції, замінити деякі неуживані слова уживаними та розширити перемиські говори иншими галицькими. В той спосіб перероблений підручник видати вдруге та признати його шкільним в двох найнижших клясах народніх шкіл, бо вже для третьої „eine umfaßlichere mehr detailirte Grammatik von Nöthen ist“⁴⁾.

Упертий Левицький не послухав вказівок рецензії Головацького, що до виступу проти прихильників в в минувшині ограничив

1) *ibidem*, ст. 21. 2) *ibidem*, ст. 22.

3) Проти віршороблення Левицького виступив рішучо Антін Могильницький. Він закинув Левицькому, що спутав „чужи гадки и чувства, словами зъ словарѣвъ малорускихъ выгребаными, народови цілкомъ незнакомыми, выголошени, — твердыми дыбами Проводіи польскои, нѣмецкои або высокоросійскои“ і не стидаєть ся „той плодъ рабского наслѣдованія, дѣтиною свободного и чувствительного ума малорусского именовати“. Приклад того видимо „въ якійсь тамъ Грамматыцѣ, недавно Русинамъ накинениѣй, где правила Проводіи зъ латиньского и нѣмецкого Стиля живцемъ присвоени, и уламки стіхотвореній Поетовъ штатскихъ и салоновыхъ заграничныхъ, Вѣтіямъ малорусскимъ яко единственный наслѣдованія достоинъ образецъ натручаютъ ся“. (Скитъ Маняв., ст. XXIV).

4) Додатки. 22. Рецензія Як. Головацького на граматику Левицького в 1849 р.

ся на відьєлику до першого видання граматики та деяких своїх газетних статей¹⁾, а крім того позаправлював сторінки другого видання ще иншими виступами проти нетолерованих поглядів²⁾, одним словом замість поправити погіршив підручник і випустив його другим накладом в 1850 р.³⁾ Вже в 1851 р. тішив ся Левицький, що слідний вплив його граматичних правил в „Зорі“ і „Вістнику“⁴⁾, але факт, що й своїми граматаками й звертаннем уваги при вькладі пастирського богословія на нічо більше, тільки на граматику, й своїми непереривними виступами в сучасній пресі проти прогріхів проти етимології, словом своїми граматичними дивоглядами робив Левицький медвежу прислугу нашій мові, яку нібито хотів образувати. Як мало могли обезсилити його всемогучий шкідний вплив протести сторонників народньої мови та фонетики, прим. Леонтовича проти ідентичности „Галицко-рускої граматики“ і генія української мови⁵⁾ та головнo Лозинського.

З початком 50 рр. протинародня струя навязала до давньої української літератури та мови. Мішанина народньої мови з церковно-славянщиною у одних, з польською у других, з великорусською у третїх, а з усіма сими мовами разом у четвертих запанувала загально в тодішній публіцистиці і quasi літературних творах. Бороли ся з тим напрямом остро та безуспішно Лозинський і Глинський з нечисленною горсткою прихильників народньої мови. Та тяжка боротьба з вітряками. Коли Лозинський побачив, що ніхто не задає собі труду, щоби застановити ся над його увагами, з другого боку, що все успокоюєть ся і вертає назад до правил давніших граматиє церковно-славянської мови, хоть над усе любив свою

1) О с. Левицький: Грамматика, Перемишль, 1850, ст. 114.

2) *ibidem*, ст. 19, ст. 81 і 82 і ин.

3) На другій стороні заголовної картки містить ся така віршована квінтесенція поглядів Левицького на нашу мову п. в. „До молодїжи русскої:“

Учись Отець твоихъ языка,
Онъ гладкій, милый та коренный;
Всегда прославить челоуѣка,
Що въ нѣмъ тожь буде выученный,
И правда та пребуде въ вѣкъ,
Що сильный русскій нашъ языкъ.

У бібліотеці Наук. Тов. ім. Шевч. у Львові зберігаєть ся примірник сеї граматики в посвятою єпископови Григорієви Яхимовичеви, яку друкую в додатках під ч. 23.

4) Вістникъ для Рус. Ав. дер. 1851, ст. 263.

5) Зоря Галицка, 1852, ст. 735.

мову, мимо того постановив не виступати більше зі своїми гадками, „щоб не колотити той дивної одностайности“. Мовляв, „якъ пишуть такъ пишуть, прець лѣпше, якбы ничого не писали“. Тим робом хотів зробити зі себе жертву для нашого письменства й кинув перо від себе. Зачав прививати до тих граматичних дибів, в які стали письменники заковувати мову нашого народу, зачав терпіти без протесту разом з народом, який щойно висвободився із одної неволі, а вже попав в иншу. Колиж побачив реакцію проти того напряду, до того нечисленну, постановив іще раз забрати голос у справі народньої мови.

Такий мотив виступу Лозинського 1852 р. зі статтю „Вытягъ зъ рукопису „Критика“¹⁾. Що треба держати ся народньої мови в літературі, пише тут Лозинський, сього не буде вже й доказувати, бо се признають і ті, що палать свічки перед грамати́кою Смотрицького; він хоче тільки вивести дальші консеквенції з такої згоди. На його правило: писати, як говорить загал або більшість, виїхали противники з грамати́кою. Але задачею граматики є „вказати правила, в яких находить ся мова, але не приписувати їй правил, яких вона не знає; граматика має винаходити загальний виговор, а очищувати мову з виїмок, місцевих відмін, чужих слів і форм; граматика має свої правила уосновати, щоби ми не тільки знали, як говорить ся і пишеть ся, але й чому. Але то було би помилкою, як ми сказали би, що тому, що граматика церковно-славянської мови має: отъ, маемъ, глаголя, рожду і пр. й ми повинні так писати й, розуміеть ся, так говорити. Боже борони наш нарід від таких грамати́к; їх автори не розуміють того, що „в поединчимъ письмі“ простого чоловіка находить ся більше граматики, ніж в учених творах; бо там є засада, жива бесѣда, а ту воздушні правила“²⁾. Образовані мови: латинська та грецька мали наперед письменників і класичні твори, ніж граматику? А в нас мову підчиняють грамати́ці.

Далі виступив проти вживання чужих слів та викпив таку недосяжність висоти стилю тих, що дають насильно приметникам у жіночим і середнім роді множини инші закінчення, про які не знає нарід: красныя невѣсты, высокія дерева (Грамати́ка Левиць-

¹⁾ Дѣрвакъ зъ надъ Сяна. Перемишль, 1852, ст. 61—69. Инші статі Лозинського в сучасній пресі обговорені в передмові дра Студинського до цитованої вище кореспонденції Головацького в літах 1850—62.

²⁾ *ibidem*, ст. 63—64.

кого). Такою дивною мовою і такими невиданими формами хіба можна пояснити собі помішанне мов при будові вавилонської вежі. Стремління не відступати від давнішої літератури порівнав з біганням по воду до саджавки, а не черпанням її з жерела. На дві річи не звертають наші письменники уваги, не заховують точно того, що є характеристикою мови, а потім не очищують її з тих слів і форм, які є чужі для неї (*character et puritas linguae*).

На викрути редакторів, які противлять ся думкам прихильників народньої мови та заявляють, що для загально приймленої граматики справляють ся і змінюють ся надсилані статі до газет, питаєть ся Лозинський, котру граматику загально приймили. Нема ні загально накиненої граматики ні загально приймленої. Йому звісно тільки, що тепер на Русі по всіх школах учать української мови, але не всі учителі держать ся одного автора, до того ще кождий після своєї думки поправляє автора або зміняє. Говоренне про „обще приняту“ граматику се звичайний викрут, а на ділі, до чого люди навикли, від того не відступлять скоро. Інші роблять се з лінивства, бо легше подивити ся до церковно-славянського чи великоруського словаря, ніж прислухувати ся народній бесіді, тому невичерпаному, живому словареви. Треті кують таку мішанину з дурноти, бо хто пізнав би по простій бесіді нашу мудрість? Але як попричіплюємо до неї чужі слова та види, як полатаємо різнобарвими кусниками просту одіж, тоді кождий здійме шапку та пересвідчить ся, що аби писати про українську мову, треба мішати до рідної мови слова та види иншого наріччя, треба уживати безпотрібно етимології. Тимчасом треба знати коли і як ужити етимології, бо необмежене уживанне етимології затре характер нашої мови та запровадить нас на поле иншої.

Як видно з тих слів і з попередньої статі, Лозинський попустив дуже зі свого етимологічного становища. Він побачив, як небезпечною була етимологічна правопись серед тодішнього хаосу поглядів на народню мову та на відносини її до мови сусідів. Замість л, де чути в, пише тепер таки в. Про систематичне збереженне зазначення переходу е й о в і нема й мови.

Вірно зазначена також Лозинським та обставина, що в школах, передусім середніх, не держали ся і не держуть ся приписаних грамастик. Бо й не було можна. З виїмкою граматики Омеляна Огоновського, яка одинока могла в своїм часі відповісти потребам учителів і учеників у середній школі, всі инші граматики як підручники для середніх шкіл були далекими до того. Й тому Іван Жуєвський викладав на становищі учителя української мови в ака-

демічній гімназії граматику зі своїх скриптів¹⁾, хоч була граматика Головацького. Осадця, коли став 1859 р. учителем при другій гімназії у Львові, був приневолений уже в першім півроці диктувати ученикам „звукословіє, словообразованье и словосочиненье“ тому, що граматика Головацького обіймала тільки „видословіє“²⁾. Павлин Свенціцький, обіймивши 1869 р. місце учителя української мови при львівській українській гімназії, викладав граматику зі свого рукописного підручника, хоч було друге поправлене видання граматики Осадці з 1864 р. Се число можна, певно, дуже значно побільшити випадками, які застрягли в тісних шкільних мурах. Сеї аномалії при науці української мови не усунуло навіть друге видання граматики Гартнера й Стоцького, тим більше могло віддати таку услугу перше видання (властиво граматика Огоновського й нині шкільним підручником) тає, що потреба доброї граматики, яка задоволити би вимогам сучасної науки, а разом із тим і педагогічної доктрини, є і нині одною із пекучих, як було се в 80 рр. і 60 рр. і тим більше з початком конституційного життя Австрії.

XIV. Розвій поглядів на українську мову в Якова Головацького до появи „Розправи о южноруськім язиці“.

Потребі поширених прав української мови в середніх школах Галичини мав тоді обовязок вдоволити професор університу для української мови Яків Головацький³⁾. Широке заінтересованне граматичними питаннями виявив Головацький уже на філософії (нині 7 й 8 гімн. кл.) і потім на теології. А нагод мав багато. Коли весною 1832 р. вибрали ся Головацький і Вагилевич до гр. Тарновського в Дякові, щоби розглянути й описати кириличні славянські рукописи, користали з усякої нагоди для свого етнографічно-лінгвістичного інтересу. Вагилевича зрушувало незвичайне ополаченне погранича східньої Галичини з західньою і він був готов признати місцевий говір трохи не польським нарічієм. Противно Головацький, признаючи також сильний вплив польщини в лексичнім згляді,

1) Гл. мою статю: Проект правописи Івана Жуківського на візді „руських учених“ (Записки Н. Т. ім. Ш. т. 82. ст. 62).

2) Слово, 1863, ч. 48, ст. 192.

3) Біографія Якова Головацького в „Исторі-ї литературы рускои“ Ом. Огоновського, т. IV. ст. 60—119, де подана инша література. З новійших видань багато житєписних даних приносять оба томи „Кореспонденції Як. Головацького“, видані проф. Студинським.

бачив у видах: х цу, х цешь, ході, носі аналогію зі сербським: тью, тьешь, ходи, носи, а в вимові ходіть, робіть, бивь, была, были шукав початкової старо-славянської вимови, а саме ріжниці самозвуків и й ы, яка затерла ся в українській і південно-славянських мовах¹⁾. Прислухати ся українським говорам Галичини тай Угорщини мав Головацький добру нагоду підчас своїх широких подорожий²⁾. Не диво, що Головацький почував ся компетентним забирати рішачий голос при постановлюванню правопису для „Зорі“, а тим самим і пізнійшої „Дністрової Русалки“. „Я, оповідає про сі спори Головацький, дораджував правопису Максимовича; мої товариші домагали ся приложення сербської правописи Вука Стефановича Караджича (на думку Копітара й Грімма найбільше льогічної). Я боронив руської азбуки й не допускав латинського j; вкінці постановили викнути т і ы, писати, як говорять, замінюючи ђ, ё буквою і, ы буквою и. Вагилевич, указуючи на аналогію сербської мови, бажав увести до своїх статей є зам. я і писати чєсть (чась), тежко=чєст, тежко³⁾; та ми не згодили ся і чась, тяжко позістали для усіх одностійно; тільки в народніх піснях полишили є“⁴⁾.

Які питання дотично мови й правопису ворухили „трійцю“ при укладанню альманахів, покажуть ся з отсього рефератчика, найденого, як і дальші виписки, меж паперами Головацького в бібліотеці „Народного Дому“ у Львові. „Кожномґ славльанскомґ нарїчївґ, стоїть тут, питома йака-сь самоголосна, котройґ соголосні звйазґїє — Рґсин вльґбїуґ-сьа в голос і, а теїє і йє чистойє, остройє; Рґсин наш нїколи не чґвауґ о францґскїм и (ї нїмецькїм) ави йєго дасть в свій храм втрґнґти Г. Левицкїм(,) рад своїм сторонам⁵⁾; за дльа того в книжці, шчо дльа него написана(,) рад би так читауґ, йак з маленька чґвауґ. Не бґде також рґсинови вґжда в тїм, шчо бїк род. бока; рїд, рода

¹⁾ Воспоминаніє о Маркіанѣ Шашкевичѣ и Иванѣ Вагилевичѣ. (Изъ записокъ Якова Ѡ. Головацкаго). (Литературный Сборникъ, Львів, 1885, ст. 16).

²⁾ Описані вони в 2, 3 і 4 зошитах з 1841 р. й 1 зош. з 1842 р. Часописи чеського Музею п. в. „Cesta pro halické a uherské Rusi. Sdělení w listech od J. F. H.“ Також: Литературный Сборникъ за 1885 р. ст. 15—20 й 28—31, за 1886 р. ст. 88—100.

³⁾ Тут треба читати е по великоруськи як є, бо спомини Головацького писані нїби в великоруській мові.

⁴⁾ Литературный Сборникъ, 1885, ст. 12—13.

⁵⁾ Дальше реченє перечеркнене олівцем: бо в своїй простотї не гадаїє вибирати сьа в Париж на запґсти.

— ненаським же словарь примірательний, або йако́їе письмо розбирайшче закоры́нки слів добре прислужит. — При тім на́рид наш прост мѣдровати не вмѣйе, а лѣтше и красче бѣлоби(,) шчо́би кѣлькох мѣдрівників уволили во́льш не йедній и не двом тѣмам шран. Голос Рѣскій означений бѣво́йш и трошички грѣбший над і, однакож не такий грѣбий йак Москов(е)кѣ ы або польск. у, и всѣди(,) де придаст сѣа Рѣсинови в церковній книжцѣ чятати и(,) читайе тѣйш бѣквѣ вижше описаним голосом, а в старих рѣкописах рѣских, де лиш нагодиў-сѣа голос той, хотѣай не всѣди, однакож торонко и стрычайем.

И, љ, ю, љ, є и и на почьатѣш; кожна из тих бѣкв сѣть слова и склади с титлами, так йак Бѣ, нѣ и проч. Но, коли свороченіяа вынѣшними часи застѣпайштсѣа, фалабо, цѣлостійш (Бог, наш), по-гоже би бѣло, довершити се́йе гѣсновитойе дѣло. Кожна из тих бѣкв самостойашча на почьатѣш два голоси держит й (j), короткойе зливаемойе і и а, і, ѣ, є, и, ци не лѣтше роспрѣагчи йіх(,) шчо́б змалыло (зменчыло) число азбѣчных знаків? бо мѣсто пѣати стане лиш на однім. — На короткѣ зливаемойе, соголосо́не і майемо бѣквѣ й, н. примѣр, май, най, твѣй и йенчі. — Такѣйш силѣ(,) йак при кѣнци(,) матимѣт всѣди и на почьатѣш и в серединѣ(,) бо йе сого-лосна, так йак дрѣгі бѣкѣви соголосні, б, в, г, д, т, с, и. е. — тво | йа, мо | йі, спѣвайе, не читати проте твоей-а, мой-і, спѣвай-е(,) бо таким свѣитом нѣжноби читати, крас-а, мат-и, слав-а, лиш каѣт кра-са, ма-ти, сла-ва. Таким способом минаем сѣа також з лихойш нѣж-дойш(,) йак писати склад йо, чьасто гѣсто встрѣчайемого в нашѣм нары́чійш. П. Левицкій клаў двѣ точочы над е (ё), но такі точки клаў над ъ(,) коли майе йак ѣ голосити, над а (ä)(,) коли йак ѣе, а так дісне не знати нам, йака тим двѣ(ь)ом точкам сила, а коли прийшло-сѣа назначити е(,) шчо́ сѣа так йак ѣ йего вимовляйе, то й незначыў.

П. љ, ю, љ, в серединѣ, передидѣшчѣ соголоснѣ вельат казати з легоньѣа, а то дрѣга йе сих бѣкв слѣжба, котрѣ дѣже добре робит бѣва ѣ, на те́йе лиш постановлена. Но й тѣ сих бѣкв непо-стойанна слѣжба, бо йедні соголосні змѣагчайштсѣа ним(,) дрѣгіж не змѣагчайштсѣа н. пр. лѣти (льати(,) льети), а мѣ(а)со (мѣасо)(,) нѣй (нѣай), а пѣть (пѣать) — нюхати (нѣхати) а бю (бѣйш), тѣт легонь-ке́йе і (й) приста́йе, то до передидѣшчого, то до послѣдного голоса; знова нѣжно значѣв; а так би сѣа йіх намножило так много(,) йак трави на степах Укра́йинских.

Свѣйством рѣского йазика йе також(,) шчо́ л перемѣна́йе-сѣа в короткѣ ѣ легонько зливаемойе с передидѣшчойш самоголоснойш, по та́кій мѣры́ йак голос бѣкѣи й с передидѣшчойш самоголоснойш.

Тейє § спливає сьа зо своей§ самоголосной§ так легонько, шчо не чинит б§кви в т. j. г§би не стискайт сьа до к§пи; воно голосит саме так йак в нїмецьким Au, Bau, Pfau. — Йак сьа такоїє § відличає від в(,) добре доводитьь право вимовленї слова ввиў (водити(— воўк, воўна, воўня (die Welle) — саме такє § ч§ти також и в творительнім падежи самооднім, мїсто й§, н. п. р§кой§ мойей§ — р§коў мойеу; ч§вати той голос також значьатє§ лиш тогди(,) коли послїд§їє самоголоснїй.

Так чьасто §потребляемий цїло з в несходний голос § нашїм йазик§ допоминає-сь окрімого значка¹⁾. К том§ придастьсьа найл§тше у (v)(,) которойє и в греческим по самоголосних вимовляє сьа голосом с питомим р§ським(,) шчо о нїм (о котрїм) бесїда(,) цїло сходне (av, ευχην)(,) но шчоби тайа б§ква не б§ла однознакома з Московской§ и Сербской§ у (§) по примыр§ й зо слитной§, бо сьа також легко зливає с самогласной§(,) матимє також слитн§й§.

Кожна соголосна або с притиска або з легонька сьа вимовляє, мати йїй про те або ъ, або ь. С§ть они проте просто проты себе стойачїї, и де одно йє, др§гом§ там не стойати, а де йєдно не стойт(,) конче там др§гом§ б§ти, не чым одно з них лишити дасть сьа без вїйми довершенїа правописанїа. К тому найлїпше придасть сьа ъ(,) бо й перед самоголосной§ нзїколи не ставало при соголоснїй н. пр. тако ане тьако, а коли го меж двома соголосними § старих стрычайем р§кописех и книгах, то заст§пало мьїстце пїўголоснойї.

Ми посполу зо Сербамн майємо голос(,) которого нїт § др§гих славльанских нарyчїях (ч§ти в ним нїбито д и ж (дж), но оба тотї голоси в оден й тойже час, в однім протязї, не выбїгайтшч§ нїжадном§ в перед ани лишайшч§ сьа на задї голосьат, йє то про те оден голос, и йєдного нам задля него конче тра значка; Сербове го здавна маййт в б§квї ц — пристаньмо й ми к ним“.

Вїдповїдно до таких поглядїв Головацького на правопись входить і в нього дефїнїцїа граматики, тотожна з дефїнїцїєю граматики в Пашкевича. Ось яка задача граматики. „Письменицѣ (Грамматика) не бути законодательницею языка(,) лише лицем (образом) цѣло удалим до языка; хочемо знати, який стрїй переймав покотом часу, и який досє придержай, в чїм відличен від других(,) а в чїм сходний з ними, з чого доведетсьа(,) якїи окрестности и як

¹⁾ Перечеркненє такє реченнє: Коби тогданими часами, коли Кирило становїў письмо Славльанам послаь Греческого, в сїх сторонах Славльаншчини(,) де б§кви вид§маў(,) находїў-сьа голос сей(,) буўби йом§ и значок даў.

много и сильно дѣлали на язык(,) не чѣм и на нарі́д; потом пишучи, не ним им а но нам писати кра(с)но (погоже) для малон чясточки народа, свѣтом вченим званнои, щоб ся нашим гадкам и строіови их чудовали та их розбирали, лише щоб цѣлий нарі́д з нашого письма и з того(,) що вмѣмо(,) хосновав, про те не лъза нам викидати слова питомо народні, а пріймати чужіи, або творити нечуваніи межи народом хіба в найбільшій нуждѣ“.

Українська мова не все була „в таким понеханю, йак нинішними часами; мала Рѣсь своє письмо, мала Рѣсь свойѣ словесность, а слава из ней доси гуде свѣто(м) Славѣанским“. Такими словами відзиваєть ся Головацький у передмові, здаєть ся, до задумуваного збірника народніх пісень, а початок сеї передмови се пеан в честь народньої мови. „Йе то природно всякомѣ народѣ и кожномѣ чоловікѣ, відзиваєть ся Головацький „до читателя“, що найраднѣйший чѣше бесѣдѣ, которойѣ йемѣ ще маленькомѣ дельйальнѣ спывала мати пісонькѣ, и солодкій лъбови проливала слова. — Лиш не тойе само надѣльає нас ко возвиженію йазыка и движенію народной словесности; языкѣ йе то найчестнѣйшим даром природи, „йазыкѣ способствѣет (по словам великого Шишкова, сего неумомимого розискивателя Славѣанских языкѣв во обще, пред всѣми рѣского) къ возвиженію и славы царств: имѣ гремит слово божіе, имѣ дышут законы, имѣ цвѣтѣт науки, им живут художества, им украшаєтья просвѣщеніе, имѣ питаєтья честольѣбіе и гордость народнаѣ“; — в ним йавляєть ся душа народа, степень его просвѣченѣ, глубина або мѣль его мыслей, его присмотруванѣ ся природѣ и ея дѣйствій, йе то величественний из много голосѣв зложений красноручний голос народа сих великих и николи нетерайемих гусель природи; — а сли йазык прозовемо великойѣ, многосложнойѣ согласнойѣ музыкойѣ народа(,) то словесность буде прекрасним и вѣрним его образом“.

Хоч Шишкова вважає Головацький великим і одушевляєть ся цитатом із його твору, одначе загалом відносить ся до лінгвістичних праць Шишкова критично. У своїх замітках до статі Шишкова „О превосходныхъ свойствахъ нашего языка и средствахъ, какими словесность наша обогащаются можетъ“, пише Головацький: Шашков дивуєть ся, „як нагло возник сей язык, до часу христіянства не знаємый, як появились в томъ языкѣ (нашемъ російскимъ?)“ псалтир, евангеліе, Йов, премудрієть Соломона, апостольскі дѣяннѣ, ірмоси, канони, молитви й ин., дальше дивуєть ся остротѣ та глубині думки, чистотѣ, згоді, важности й блеску, а вкінці „притомъ каже, що вѣн являєся нам мужем(,) не молодцем — що нашъ языкъ вели-

кою загадкою — и не знати(,) яким був до введенія вѣры Х. в Росію — бо жаднои книжки нема?“ На се замічує Головацький: „Тут розглянути треба, що розумієм через язык наш Ш-ва, чи Словенскій в загалѣ 80 миліонѣв Словен, чи церковный, чи рускій народный. — Ш. розминувся с правдою в том“, що каже, начеби в нашій мові переложено святі книги, бо „Слов. церк. а руск. не в одно“, але заходить тут така ріжниця, як межі польською а хорватською мовою. Євангеліє „в болгарск. нарѣчю переведено(,) у нас принято, зрущено выговор — почасти и слова — але через то не в вѣн наш язык“.

Признавши названі Шишковом прикмети церковно-славянської мови, полямізує далі Головацький: „Яким наш язык був(,) не знаєм точно — и по введенію вѣры Христ. — але що в Несторѣ, Правдѣ руск. вѣдличася вѣд старого церк. Болгарского — то приналежить нашому — и то показує(,) що вѣн мав весь почерк(,) всю статью вынѣшнього(,) хотя в другѣм выдѣ — був в одношеню к другим Слов. як вынѣшний наш до оных прочих — сробняймо Кор(оледворську) рук(опись) — Нест(ора) — Суд Лоб(ушин) — Прав(ду) руск(у) — Краинскіи — Сербскіи и Хорв(атскіи) грамоты — знайдем повно одностайных форм, котри нынѣ загинули и всѣ нарѣчія нынѣ приняи на то мѣсце обновленни формы собѣ взаѣмно вѣдповѣдніи“. Можна черпати з богатства корінїв славянських мов, але „толки о розности Слов. а руск. языка правдивѣ — и теперка ще лутче изясняются“.

Як що Шишков бере слово „язык“ не в змислі нарічія, таким робом і польська й чеська мова в славянськими так само, як староболгарська, та з них можна черпати, бо найдеть ся богацько корінїв. У Шишкова Слово о полку Ігоря, біблія, четі мінеі, Нестор, проповіді Тесфана, сатири Кантеміра, оди Ломоносова, твори Богдановича написані „разными слогами“, але одною мовою „Славенск(ою) или руск(ою)(?)“. Під мовою розуміє Шишков корінї слів і галузи, що виходять від них; на думку Головацького се мова в ширшій значінню 80 міліонів. У тім значінню бере Шишков мову, коли говорить, що біблія „высоким слогом важным писана, длятого и слова иншіи“.

Коли є мова про біблію, літописи, народні казки та пісні, на думку Головацького „мают бути три нарѣчія або слога“ й то тільки в казках і піснях чиста народня мова, в літописях по части, а в біблїї вже цілком не наша. „Для то(го) нема слов: благовонія, воздаянія, добледушія, древодѣлія(,) бо то не народній, але учеными укованї на лице греческе“. Коли Шишков жалуєть

ся, що на „мнимом роздѣленіи основуют нашу словесность и роздѣляют в каждѣм словѣ (не в составѣ рѣчи) то Славенское слово. — то руское“, мішає слово з його видом, бо „тіи слова руск(иѣ)(,) котріи в звичайній бесѣдѣ уживаются, декотри могут бути приняты(,) але в формѣ зрученій. — И не треба всѣх слав(янських) слов (як думают) выкинути(,) али дати им форму руск(у). Тай „не розличеніе древного и нового“ є назвою славянської мови біблійної і руської, але руська мова є так давньою, як і біблійна.

„Питанє(,) чи обогатили поѣтове нашъ языкъ словами є библии, чи може не заперли му дѣятельность свою питому, чи поповали го(,) як всяке макаронизованє є(,) чи не лутче булобы для него(,) щобы в своѣй силѣ пѣдносився(,) як має опиратися на старій кулѣ — бы молодец не буйнѣйшим(,) красчим бы зрѣс(,) кобы старики не придержовали, и на поводѣ своем не водили. Не треба гонитися за чужими словами, и наслѣдовати их слог, можна бо обогатитися своими з народа возникшими“. Справедливий, на думку Головацького, закид Шишкова своїм країнам, „що цураются русины и перетворюют язык на чужосторонный лад — але завсѣгди лутше шукати в своем народѣ так широко розширенным всего богатства — бо запевне знайдєся только, що и без славенщины обійтися можно. Обрахуймо ся сами из собою — перечислѣм себе, пересмотрѣм наш язык во всѣх кутках нашего отечества(,) в горах, над рѣками и морями — на пѣсах и долинах(,) по горбах и падолах, а соберєся такий язык и богатій и красний и роскошный, саморѣдный — живій(,) природный, що сами издивуємєся и возрадуємєся и возгордимєся“.

„Опроче для образованія народа доконче нужный языкъ свѣй домашный, материнскій, природный, бо инакше требабы перше учити народъ языка, выраженіе слов толковати, учити чувствовати, то що му предложити хочем — притѣм выперти з души єго давни слова, чувства(,) чим жив — якій вляв до сердца — котри высєав з молоком-материнским: мусит чужєнѣти в своѣй рѣчи“.

Славянська біблійна мова переймила „весь настрѣй“ від грецької, просякнула цілком ним і є зівсїм клясичною, як тамта. Такаж сама стара чеська мова, новгородська, квіворуська, „ба й пѣнѣ-буди такоїже природы“. „Насупротив нынѣшній народный рускій або сербскій в пѣсняхъ вольный, лєхкій — плавный(,) звучный — простый(,) зо всѣм романтичєскій — вѣдповѣдній нынѣшнимъ часам и стремленію нынѣшного свѣта“ (Основаєнко, народні пісні, Котляревський). Звісне було Головацькому також „Разсужденіе любви къ отечеству“ Шишкова.

Що до відносин української мови до інших славянських, „руський язык вдаўся“:

I. до Московського а) розпряганіємъ: порох (прах)(,) хотяі ще и давний стрій славя.. прахъ придержався, леше в дакотри словах, стер, зломав на прахъ. в) закінченіем родительного падежа на ого.. однаково московске нарѣчіе простонародне во словени більше придало ся до польского як до руського.

II. До Польського а) при усѣченію рода середнього имен прилагательных не совершаеся на о(,) леше на е, доброе — не добро, але добре, в) при спряженіи глаголов лица во веремных прешедши не означаются мѣстоименіями я, ти, он, леше, есмь (у насъ само-стоящее погиблое) довязуеся глаголу — був-емъ, буў-есь.

III. до Ческого через ħ мѣсто г.

IV. до Словацького через ŷ.

V. до Серб(ського) через у силою рїмно сербск. о — и пере-мѣненіе л на у.

VI. до Илл(ирського) у глаголах: ау, еу, мѣсто ал, ел“.

В самій українській мові найшов Головацький такі питомости: I. Наклоненіе неопредѣленное кінчит ся заедно на ти так(,) як у церковнім, сербским, ческим, ...спѣвати(,) гуляти, в страдатель-нім наклоненію також кінчится на ти-ся, або ться, а в тім послѣднім злучаю у Руснів на Побережю чути з притиска ться = цця, сподѣватися = сподѣвация(,) не так у Русинів Галицьких та й Загірских; у тамтих також и у третім лицѣ теперѣшного веремня на цця, у нас на ться н. п. молицця = наше молятся, гнецця = у нас гнется, чястѣжше гнеся, лью цця = у нас льются (льются, льются).

II. Славенское завершеніе илъ, алъ, елъ, олъ, ѣлъ, уль у третім лицѣ рода мужіевского (мужоцького) завсѣди замѣняе ся за конец ивъ, авъ, овъ або лучше сказати характеричное лѣ мѣняе ся за в, або лучше сказати на ŷ зо слитною(,) кажу зо слит-ною, бо тая голосная сливае ся з переди(ду)щою гласною а, е, о, і(,) у, во оден голос, а тое не йно в глаголах, але й в енчих словах(,) де лѣ грубое послѣдуе саму гласную — томиў, думаў, взяў, (взеў), молов, гнуў, пѣў; — вроў, ореў (орель), віў (віл).

III. На Побережю та на Запорожю третое лице принимае мѣсто славянского ъ мягенькое ь: ходить(,) стоить, шумить, у Галичу та на підгірю придержав ся грубший голос. — А коли падае притиск на послѣдний состав слова(,) ще грубше ся вимовляе. — Глаголи маючі в слав. яз. з лице ед. на ет відкидуют т, мае, спѣвае.

Умаляються не йно имена, але й глаголи и межиметія; спати, спатки, спаточки, спатоньки; ѣсти, ѣтки, ѣточки, ѣстоньки; причі, причкі — вороженьки.

В рѣзних частьох бесѣди буквы у и в одна в мѣсто другой бере ся та употребляеся(,) взяў, узяў; встань, устань, уже и вже, лише у не перемѣняе ся на остров в(,) в которім дольная (варга) губа притискаеся до горних зубів, але е то короткое ў рѣмну силу мающее з ў по самоголосній⁴. Тут треба вчислити також замѣтки Головацького до Шафариковаго „Славянського Народопису“¹).

Питомим прирѣтам нашої мови придає Головацький велику вагу. „Питомости нашего языка, говоритъ він, так названіи идіотизми, котрых маем безчисла, при кождым случаю сами ся навивають, дают ему зую родимость, вѣчноживую свѣжость, домашность и непонятную красоту, якою жаден книжный языкъ вкованый в карбы правил пофалитися негоден, длятого в лехкій повѣзи, в образовой повѣсти не зрѣванный, недосягнутый — Е то посвященный гай, заповѣдны й луг, котрым захищенный храм народного языка — народного быту. — Потому Основяненъко неопѣненный писатель всё(,) що описуе — оповѣдае — то оповѣдае своим способом(,) на свой лад — за каждым словом пѣзнаешъ свое родное(,) де несподѣшься(,) то твоѣй крайн — все брано из сердца народа, е то свѣдѣи скарб — е то цѣлты родими, выросчены на питомій земли, питомим трудом — для того тим милѣйшій своему родоу — для нас краснѣ(,) для нас пахущѣ(,) роскошнѣ(,) буйнѣ(,) а на чужинѣ не приймутся. Другій Котляревскій из своими жартами(,) посмѣшками, безконечными шутками — шо слово(,) то смѣх незрѣванный не до наслѣдованя“. — Заслуга останнього тим більша, що Котляревскій виступив „в найнеприятнѣйших часах“, коли великоруська мова загортала все в себе, „як (в) тоту земельку спрагнену потахало все в Словесність — И гадки не було розвитися окрѣмѣннѣй Словесности. Языкословіе руськое (филологія) ще було дуже благеньке — утворено язык оден книжный и годѣ було до него дещо причинати, піддавати и(з) простонародья — то не гарно було у них“.

Ясно, що такий наскрізь відданий народній справі спадкоємець ідей Марквіяна, яким був трохи не до кінця 40 рр. Головацький, здорово дивив ся на язиковий макаронізм. „О мѣшанім языцѣ“ думав він подібно, як Лозинскій і Глинскій. „Мѣшма у одно буде мѣшмою. Щож з того, що нашій писатѣлѣ позволяли присво-

¹) Пор. додатки 24. Докотрї уваги и поправки до Народопису Словенського Г-на Шафарика.

ковати слова из церковного и російського — чер(е)з тов язык их в очах чи ухах знателя русина не буде кращим(,) не буде лучшим — що народне(,) буде народним(,) сумішка — сумішкою. Нам ся тов мішанье выдає так(,) як той жовнір(,) котрый був килька років у вйську(,) вже мішає сем лем — з чєска — або из нїмеца — або як мужик(,) котрый хлебнув трохи де двірекою поливки та полцину — одно и тов саме — лиш тут заступає словєнскій язык одно нарѣчїє друге — Своя свита добра — нѣ — комуєь захотѣлося червону латку налѣпити — каже(,) так краще!“ Гарне розумінє також у Головацького причин языкової мішанини. „Писанье чужими языками або мішмою из чужим було и є завсѣгди слѣдством не-образованности народнои — слѣдством лихого понятїя о красним — або слѣдством благого умѣнья своего языка своєи народности, вѣд-чуженѣлости, або вырождства умысного або имовѣльного писателѣв — и найсильнѣйшим доказом безсилїя народного. Насупротив первым знаком любы кѣ свому народному — самопѣзнанья — и дуфанья в свои родинїи сили є словєснѣсть в народним языцѣ. — Чому лєдвѣ не всѣ народи Европєйскїи хапалися мертвого Латинского Языка — бо не знали и не чули сили в своем языцѣ(,) гнуцались (зам. перечеркн. гордили) ним — або через науку забували свѣй народный — а простый нарѣд незнавши чужого, а маючи свѣй в силѣ творив прекраснї пѣсни — чуднїи казки — умнїи приповѣдєи и дотепнїи загадки — розвивав свою рѣднує словєснѣсть устно без пїсьма“. — Що нарѣд закидає на церковно-славянське, як хоче сказати щось важнїйшого, се правда, одначе се нї конечно нї потрібне, але є вислѣдом привичаєннїя, бо нарѣд привнє чути так виклад євангелїя, але „попытвѣйше бы єму було, коби чув заєдно выложено в народн. языцѣ — потому жаден язык не взнесєся до изящных дѣл поезїи — котрый мішанини уживає — хибѣ аж тая мішма перейде через школу в житье — доки не вычистится язык народный — так було з новыми романскими языками — Так було и у нас — Дивно — исторїя не выдала ни одного поэта — коли лѣтописєй тїлько — В пѣсни Игоря вадит дуже Изяществу мішавина и неоднѣстайность языка — а народна поезїя выдала неперебраный скарб поезїи — незличєнї пѣсни“. Прєгарнї думи вводять і досє в одушевленнє нарѣд, а віршї кїївських школярїв хибѣ їх учителям і ученикам були красними.

Хоч не дасть ся заперечити, що мова „пѣд рукою мудрых ро-стропных, ученых и вольных вѣд предрозсудка грамматикѣв, богато зыськає на формах и розтворях — але пѣд рукою книжных, зарозумѣлых писарчукѣв бѣльше втратит як похѣнуєтся — тїи то

судії незваніи накладають свої ученіи кайдавы на язык устный свободный — они то выгадуют свои правила — не вглянувши добре в состав языка(,) натягают не раз до чужих правил — поправляют неправильности там(,) де их нема, тому, що сами не могут собѣ ради дати своим тѣсням обятіем — и щож из того закорысть, выйде якійсь новыи книжныи язык, котрый пѣдстави в житю не мае, лише на повѣтру хибася — таким був нашъ книжныи словенско-польско-руській язык — Не лучшеж було из уст народа природный языкъ взяти — але то були другіи часы(,) другіи гадки — не у нас лише так було(,) ба в цѣлій Европѣ“. Так Нібур жалуеть ся на свою мову, що не є народньою, але мішаниною якоїсь, так нарикає Дідеро на французьку мову. І з поезією було колись так, тому вона розвивала ся тілько в народі.

Довго гадали, що тілько „ученіи языки“, якими вважали ся грецька й латинська мова, можуть піднести науки; „предцѣ видко, що чим борше котрый нарід від сего пересуду ослободився, чим ранше науки в народнім языкѣ зачав управляти, тим лекше розрасталися, тим буйнѣйшіи выдали полон, и тим сильнѣйше впливали вжить(е) народа (ранше встанеш(,) бѣльше зробиш, ранше посѣнеш(,) звичайно лучше збереш). Наука є кормом души, чим приступнѣйшій є він для всего народа, тим бѣльше часть ним покрѣпится, и силою снм покармом набутою відслуговуеся наукам и ширит коло их спасительныхъ корыстей. Чим природнѣйша корма для народа(,) тым здоровша. Нарід и язык наш є первѣстный — грамматика языка того яко первѣстного не дасть ся самовільно уложити так(,) як в похідныхъ языках, але правдива грамматика повинна систему в природнымъ языкѣ положену, невідмѣнну выкрыти и до науки употребити — Язык не дасться в карбы довольнѣй уложити — хотя бы комуь дещо и блудом здавалося, що не може на свои вымудрованіи правила натягнути — такій мнимый блуд не є блудом(,) але правилом — за котрым тилько миліонів народа стоит, котрый тилько тысячь лѣт так говорив и утвердив. Грамматик повинен вынайти причину, по котрѣй тое правило утворилося и у народа удержує ся — Дух языка народного“. — Мова писаних творів увела грамматиків не в одну похибку. Хотяй буквы мають „голос малювати“, одначе „нѣ коли вони так докладно не віддадутъ живый голос“, як потрібно. „Областныи выговѣр“ розпізнати тяжко й саме задачею грамматика є розпізнати, „що є областно(,) а що общій народный язык“, на всякий спосіб „грамматика повинна основана бути на языкѣ народним“. Жива мова поступає і вироблюєть ся так, як поступає духове жите; тилько мертві мови не можуть поступати. Коротко кажучи

„не одних чотыре нарѣчій має бути письменны, як ученіи філологи словенскіи назначили, але все — як у Греків“, як хоче Копітар. „О прилученьях литератур нема вже гадки“ — Лужичани мають свою літературу, Болгари свою, південно-славянська розпала ся на іллїрську та сербську, а ще й „Словацька відокромитя від чеської — не в духу противности, але в духу єдности(,) взаимности слов. — лиш для більшого розширенья(,) для лѣпшого просвѣщеня и образованя свого народа“.

Всі заходи вчених Славян грецького обряду, щоби церковно-славянська мова була спільною книжно-письменною, ніколи не вдавали ся. Хотяй „нѣвуда правды дѣти, булобы то на великим хѣсном мати один письменный язык, для тѣлько миліонѣв як Нѣмцѣ, Французы, Таліане и др. — але вѣстованье Боже не довело того — видно(,) що Словенска словеснѣсть и просвѣщеніе не до того ведеса, абы замкнулася в книгах, в школѣ, в языкѣ книжним(,) вышудрованим учеными, як декотрых других народѣв, але до того наставилася, щобы все було народне, из житя взяте и для житя ужите, живущим языком выражено — и в житю розвите для цѣлого народа(,) бо ту є сила языка, не уймеш в словарь и нѣ в карбы книжніи — Є то книжка так велика як земля(,) котру нарѣд займає — а внѣй слѣв, выраженій, понятій як листа на деревѣ — як травы у степу — без кѣнця без мѣры — що край(,) то обычай, що вѣсь(,) то инша пѣснь — каже приповѣдка и правду каже, а все оніи розличніи рѣси вяжутся в одно — вѣсь дѣли и части складают один образ, котрый зовемо народность словенска“. — А коли є в нашій мові і „кілька десятѣк чужих слѣв“, що значать вони супротив „безчисленной личбѣ своих рѣдних, що в рѣзных сторонах пѣд рѣзными вліянїями творятся, розвиваются, переображуются“. Гірянни має сотні на всяке означенне скал, гір, каміння, потоків, спаду, в інших околицях множество виразів, що відносять ся до судоводства, ремесла та глины. „Як тобѣ каждый випадок(,) каждую часть, каждую одробину своим словом означає — уже не говорю при господарствѣ у хлѣбороба — той має на каждый клинчкє свое имя — и як нераз остроумно, як выразисто!“

Так розвивали ся погляди Головацького на українську мову її самостійність і призначенне та відносини до інших славянських мов. Відгомонам тих поглядів треба вважати його „Розправу о южно-руськїм языкѣ“ і перші виклади з літератури, дарма, що вже в другім з них находить ся місток до пізнійших поглядів Головацького: „Язык Словенский (церковный) є і завсїгди буде скарбницею языкословія, котрою наш язык засиляти будемо, духа старого словенского учи-

тися, види (форми) нинішнього живущого язика розвивати, пояснити не перестанемо — в то язик сили духовної, язик віри, виспий над звичайний, розговорний, а однакже народу понятний, срозумительний... язик той в язиком взаємности словесної, язик, котрий нас іс другими Словенскими язиками так тісно вязав і завсїгди вязати буде¹⁾. Одна редакція „Розправи“ п. з. „Южно-русскій языкъ, въ особенности Галицко-угорское нарѣчіе, и его видовзмѣненія“ була признана для Максимовичевих альманахів, дві українські задумував помістити в плянованих альманахах, а саме одну п. в. „Язык руській и его вѣдмѣны“ в „Галичанці — Новгоднику на рік 1843“, а другу п. з. „Росправа о языцѣ руським“ в „Галичанці — Новгоднику на рік 1845“. Тому обговоренне „Розправи“ Головацького відкладаю до статі про українські альманахи австрійської України в першій половині 19 в., для якої зібрало ся у мене досить рукописного матеріалу, й переходжу до одного з конкретних вислідів його одушевлення для української народньої мови себто граматики.

XV. Граматика Якова Головацького.

Вже в першій половині 40 рр. працював Головацький над виготовленнем граматики української мови, яка мала мати заголовок „Основа Пиemenницѣ южно-руського нарѣчія“. Однакже вкінчив, здасть ся, тільки частину звучні. До дальшої праці над заокругленим курсом української граматики привело Головацького іменованне його професором української мови й літератури на львівськїм університеті. Його друкована граматика має основу в університетських викладах, читаних у 1849 р.; перша половина се просто витяг із викладів. Здасть ся, що Головацький ладив підручник української граматики для чужинців, в першій мірі Німців. На се вказує який десяток аркушів його рукописи в бібліотеці „Народного Дому“ у Львові п. з. „Kurzgefaßte Grammatik der ruthenischen Sprache von Jacob Glowacki“. І саме, коли сказати докладнїше, українська друкована граматика Головацького — се скорочений мало де переклад сеї німецької редакції. Тому в основу моєї аналізи граматики Головацького беру його університетські виклади, тільки дієслово, повнїше оброблене в друкованій граматиці, обговорюю на основі друку. Заголовок граматики Головацького: Грамматика Русского Лзыка“ (Львів, 1849).

¹⁾ Як. Головацький: Три вступительні преподаванія о рускѣй словесности, Львів, 1849, ст. 10.

Головні рами своєї граматики взяв Головацький з граматики великоруської мови Востокова так, що все, що дасть ся з невеликими модифікаціями зачерпнути з граматики одної мови для граматики другої мови, як дефініції і всякі поділи, запозичене з граматики Востокова. На залежність Головацького від Востокова вказує уже сам вступ, а саме дефініція граматики.

Головацький: Грамматика є на́шка правильного оужива́нья слбвѣвъ въ бесѣдѣ́ и въ письмѣ́²⁾.

Востоков: Грамматика есть руководство къ правильно-му употребленію словѣвъ въ разговорѣ́ и въ письмѣ́.

По поділу граматики на чотири часті оба граматики однаково дефініюють першу часть: ³⁾

Голов. Словоприведе́нїе есть часть грамматики, котра показує, якъ складати́ слова, т. є, розбирає ихъ составніи части и перемѣны, и роздѣлює слова по разрядахъ ⁴⁾.

Вост. Словоприведе́нїе показує, какъ составляются слова, то есть, разбираєт ихъ составныя части и измѣненія, и распредѣляєт слова по разрядамъ ⁵⁾.

З Востокова узяв Головацький поділ букв, дефініції поодиноких груп і таке инше, що може переписати всякий компілятор. Звідси й узяв і дефініцію іменника та його поділ, прим.

Голов. Имя существительное є названіе предмета (т. є. особы або рѣчи) пѣдъ смыслу пѣдпадающаго, або тѣлько въ оумѣ́ изображаемого ⁶⁾.

Вост. Существительное имя есть названіе всякаго предмета видимаго или въ умѣ́ представляемаго ⁷⁾.

З Востокова зачерпнутий дальше поділ іменників, означуванне роду з богатюма такими самими прикладами, дефініція відмінків, дефініція відміни, поділ приметників. За взором Востокова трактує і Головацький числівники як додаток до приметників. Поділ заіменників і дієслів разом із дефініціями тих поділів опертий також на граматиці Востокова, прим.

¹⁾ Задля коротенькости сеї частини звучні друкую її в додатках під ч. 25. п. з. Перший нарис звучні Головацького.

²⁾ Як. Головацький. Грамматика Руского Языка, Львів, 1849, стор. 1.

³⁾ Ал. Востоковъ: Русская грамматика по начертанію его же сокращенной Грамматики полнѣе изложенная. Изданіе четвертое. Спб. 1839. ст. 1.

⁴⁾ Головацький, ст. 2. ⁵⁾ Востоков, ст. 2.

⁶⁾ Головацький, ст. 40. ⁷⁾ Востоков, ст. 10.

Голов. Дѣйствительный глаголъ (або залогъ) показує дѣйствіє предмета переходяще на другій, означаемый вопросомъ кого або що¹⁾.

Що й дальший виклад Головацького про дѣслово се перерібка з Востокова, нехай свідчить отся виписка:

Голов. Причастіє есть имя прилагательное, отъ глагола произведенное, съ означеніємъ залога, вида и времени дѣйствія або состоянія³⁾.

Вост. Дѣйствительный залогъ показываетъ дѣйствіє предмета, обращенное на другой предметъ, означаемый вопросомъ кого или что²⁾.

Вост. Причастіє есть имя прилагательное, отъ глагола произведенное, съ означеніємъ времени дѣйствія или состоянія, настоящаго или прошедшаго⁴⁾.

Або:

Голов. Перемѣна окончаній глагола для означенія его вида, наклоненія, времени, числа, лица и рода называется спряженіємъ⁵⁾.

Вост. Перемѣна окончаній глагола по видамъ, наклоненіямъ, временамъ, числамъ и лицамъ называется спряженіємъ⁶⁾.

Не вільна від впливу граматики великоруської мови й партія про чотири невідмінні часті мови.

Богацько поглядів для своєї граматики, передусім для університетських викладів, запозичив Головацький в Беккера, Гейзе, Гопшта Грімма⁷⁾. Що тикаєть ся граматики української мови, їх знав Головацький усі, розумієть ся і граматику Павловського й праці Максимовича. Дуже часто ставала в пригоді Головацькому граматика Лозинського, за приміром якого й Головацький не занехує фізіології звуків.

„Подѣлъ буквъ“ в порівнянню з аналогічними паратрафами друкованої граматики є ширший о стільки, що пояснює також їх фізіологічне повстаннє. Звучня Головацького оброблена на свій час гарно. Починаєть ся від самозвуків. „Буквы а пѣсля ж, ч, ш, щ и я пѣсля согласной вымавляютъ въ надднѣстрянскѣмъ нарѣчью як мягче е або є“, отже: жель, чесь, шепка, щестье, затевсе, ре-

¹⁾ Головацький, ст. 130. ²⁾ Востоков, ст. 93.

³⁾ Головацький, ст. 150. ⁴⁾ Востоков, ст. 103.

⁵⁾ Головацький, ст. 151. ⁶⁾ Востоков, ст. 110.

⁷⁾ І для показу ровени викладів граматики Головацького й тому, що введення до граматики нема в друкованій, подаю його в додатках під ч. 26 разом з правописними правилами Головацького п. в. З університетських викладів Головацького.

бий, ресный, петь, „але по общому малорускому выговору повинно ся говорити и писати а и я“. Виелючені від такої вимови: гуляти, лялька, для, що й у наддністрянським говорі звучать як я так, як всюди на початку слова та по самозвуці. Сей виговір порівнує Головацький зі сербською, чеською і староболгарською (в Голов. болгарсько-слов.) мовою. „Въ горахъ южно-западныхъ округѣвъ и на угорскої Руси выговляють а по ж, ч, ш, щ мягко як я, на Украинѣ же въ некоторыхъ словахъ послабо чути я, н. пр. рабый, расный. Черезъ соображенъе съ нарѣчьемъ наддністрянскимъ наилучше пѣзнати въ тыхъ случаяхъ(,) чи має ся писати а чи я“.

Е виговорюеть ся у горах Самбірського округу та угорським боці в так названій Країні як „полугласна ь (стиснене, коротке е): днь, пнь, тьпрь, държитъ, нынка. Є то вынятковий выговѣръ, але забытокъ колишнього може обще уживаного заслуговує на увагу грамматика“. Зазначивши виговір великоруського е як є, запримічує Головацький, що „въ некоторыхъ сторонахъ Галичины говорятъ ю або (о) зам. є, е“, отож: іого, ніого, іому, сліозы, всіо, ліонъ, злодѣіомъ, сторожомъ, теачомъ і т. д.

Буква ѣ, утворена з і і ь, мала в церковно-славянській мові „особенный мягкій голосъ е“. В живучих славянських мовах вимовляеть ся ѣ як є в Великоросіє, Сербіє і Ілліріє, а як е в новоболгарській мові, як ё в чеській, а як ie або ia в польській. „Малорускій въ тыхъ всѣхъ мѣстцахъ выговоръ е jі або дуже мягке і, рѣка, бѣлый, бѣгати, звѣзда, тѣло, чоловікъ, вѣрный. Выговѣръ сей є общій по цѣльнѣй, южної Руси, якъ далеко малорускій языкъ сягає“. Часом е виговорюеть ся як ѣ в таких словах, як камѣнь, „але при тѣмъ и говорится камень“. Хоч ѣ мягчить попередній слівзвук і не може стояти по ж, ч, ш, щ, „но въ словахъ, де съ е переробилося(,) можна его уживати“ (чѣльный, жѣнка, щѣтка, шѣсть).

Хотай правописчики кажуть писати перед самозвуком і, а не и, „въ рускомъ чистомъ выговѣрѣ видится і бренить трохи помягче якъ и(,) н. пр. сіє евангеліє выговляє Русинъ мягче якъ н. пр. бѣлый листъ; но въ словахъ бій, пій, гній (гнити), шія чути го совѣтъ якъ руске и“. В нашій мові виговорюеть ся и і ы посередньо межі глухим великоруським ы, польським у, а тонким великоруським и, польським і, але все грубше, ніж сербське и, чеське у. Оба гомонять однаково, тілько „само гбрске нарѣчьє розличає ще добре вимову и и ы, всюди инде утратилося всяке розличіє: для того въ малорускомъ языкѣ уживають и и ы подобно“.

Чехамъ и Сербамъ токмо для роздѣлу слѣвъ и словородного испиту, тамъ де бдповѣдно въ побратимыхъ языкахъ великорускѣмъ и польскѣмъ вимовляея або *і* або *у*“. Виїмку з того творить польська вимова по *ж*, *ч*, *ш*, *щ* і *г*, *к*, *х*. На початку слів і по самозвуках звучить и трохи мякше.

В односкладових словах і замкнених складах переходить *о* в *і*. „Сей выговоръ е общій по цѣлѣй южнѣй Руси(,) хотя мѣсяцами грубше, мѣсяцами тонше гомонить, н. пр. одні вимовляють чисте *і*, другіи грубше *ы*(,) иншія *ї*, *ю*“. В деяких словах навіть у перейшло в *і* (замѣжъ), на Україні навіть *а* (к рій дороги). Перехідне *о* в *і* з початку слова прибирає придих в (вѣнъ), який, що правда, деякі опускають, „хоть вимовляея завсѣгди вінъ, вітця, відъ“. І загалом „языкъ рускій не любитъ на початку слова чистой самогласной, для того звичайно додає придыханье самогласной *у* и *й* перейшовшихъ въ согласну в и *ј* або гортанну *г*“. На *а* маємо дуже мало слів; на *е* (крім: ей, ех) жадного; звичайно прибирають вони придих *й* або *г*. *О* *й* *у* дістають придих в, рідше *г* і *й* (вона, вогонь, ворати (йорати), гострый, вострый, вухо, вусь, вужь), але в словах, де не вживаєть ся ще загально придиху, не пишеть ся його (она, огонь, орати, ухо).

Що тикаєть ся співзвуків, в виробило ся „язъ придыхательного *у*, продовжительно выговорюваного“. В нашій мові задержує в той самий голос, „зъ котрого походить клонящійся до *у*“. Тому говорять: дѣўка, слиўка, лаўа, рѣў, не дѣвка, рофъ, як у великорускій і польскій мові.

Г вимовляєть ся не тільки в наших словах, але й у чужих, прийнятих у старині, як латинське *h*; „на Украинѣ доси говорятъ: теологія, филологія“. Греко-латинське *g* перемінюєть ся у польщині, по части й чешині в *ј*, в сербчині в *dj*, а „рускій залюбовавъ собѣ *г*“. Звук *г* уживаєть ся по більшій часті в чужих словах приймдених у новійших часах (трисъ, гаунокъ), „окрімъ того вимовлюєть ся въ декотрыхъ словахъ въ польскѣй формѣ уживанихъ: гарнецъ (горнецъ), господарь (господарь), гудъ (узъ, гужъ), габати (габати), гонта (гонта), гуля, гдирати; або якогось незнамого, як здаєся, все таки неруского похоженья н. пр. гара, герега, гудратися, газда, гула, гварнагати, легінь (мадь. legény), грунь, магура (ер. санскр. макоръ), регезуля, герелиця, або и въ рускихъ словахъ декотрыхъ для того(,) що наступающа согласна вимагає слабой согласной: н. пр. нѣкды, кдуля (гуля), кречный, кдирати. Часомъ и такъ *г* на *д* або *д* на *г* перемѣняють: ледарь, канюга, сердега, гелетка, Гми-

тро". Таких слів в українській мові небогацько. В 16 і 17 віках уживано на означенне латинського *g* групи *ng*; так каже писати й Павловський у своїй граматиці, але в Галичині заведено знак *g* для чужих слів, а „въ своихъ рускихъ словахъ належить назадъ привернути первѣстну букву, габати, господарь, Дмитро, нѣкды, гнѣтъ“.

Ж виговорюють у деяких околицях сильно як *дж* (джаворонь, джурь, чуджій), „въ галицѣмъ нарѣчью“ вимовляють також в 1 ос. теп. ч.: ходжу, пуджу, блуджу. Левицький радив приймати знак *д* над *ж*, Пашкевич сербське *ц*, „але якъ одно(.) такъ друге не потрібне. Въ такихъ случаяхъ найлучше, хто не хоче держатися общего укр. виговору *ж*: хожу, блужу(.) писати: ходжу, блуджу, въ котрѣмъ явно буде, же походить бѣдъ ходити, блудити, якъ и звичайно у насъ роблять“. **З** вимовляють часом сильно як *дз* (дзвѣнь, дзеленый, дзерно) так, якъ декуди *с* якъ *тс* або *ц* (цей, цело), „но то є мѣстный виговѣръ“.

В перемиських низинах вимовляють *к* подібно *г* (лыжа, мыса). Коло Станиславова виговорюють *т* перед м'якими співзвучками як *к* (кѣло, кѣсто, кѣшко), але „одно(.) якъ друге, суть областныи бѣмѣны“.

Коли *л* опираєть ся о попередній самозвук, переходить у *в* (давъ, вовѣъ, вонна). Деякі так і пишуть *в*. Лозинський радив у своїй граматиці давати в над *л*, щоби вдоволити й етимології і вимові, „но така двойственна согласна неумѣтна, не звичайна въ рускѣмъ письмѣ не утримаєся“. Інші письменники задержали в письмі *л*, „котре належить заедво читати яко *в*“, а се в однині минувшини, коли по *л* наступає самозвук, в словах: повень, човень, „декуда вимовляють и на кѣнци слова *лѣ* безъ розбору: дѣвъ, стѣвъ, вѣвъ; но се такожъ помѣстный виговѣръ, бѣльшѣсть вимовляє дѣлъ, стѣлъ, вѣлъ“. У минувшині однини опускаєть ся

в вимові, якъ що стоїть по співзвучі, „бо притрудне до высловлѣнья“, також у слові: ябко (яблоко).

Ѡ, ѡ „яко для чужихъ токмо греческихъ слѣвъ здѣбнѣ“ можна опустити. **Ѡ** вимовляють „Русине въ церковнѣмъ письмѣ якъ *Ѡт*“. У Галичині перейшло воно на *т* (Атанасъ), **Ѡ** (Федько) або *хв*: (Хвеська), навіть на *в* (Матвѣй). **ѡ** вимовляєть ся у церковщині по співзвучі як *в*, „но въ рускѣмъ пишеся Евангеліє, Евдоксій“. По співзвучі звучить **ѡ** як *и*, але „въ рускѣмъ можъ писати *Синодъ*, *миро*, бо для незнающихъ греческого языка жадного различья не робить“.

По фізіологічнім поясненню придаху (ворѣхъ, горѣхъ, вострый, гострый, йосика) — воно, як і загалом фізіологічні поясненне звуків:

в Головацького, взороване на граматиці Лозинського — находить ся короткий відступ „о полугласныхъ ъ, ѡ, й“. Ъ і ѡ означали „въ давнѣмъ словенскѣмъ писемѣ“ скорочення або половину самозвука, а се ъ коротке, напів розвинене ѡ, а ѡ коротке е, як се видно в деяких славянських мовах, але в нас „мало вже слѣдно того короткого звука (хйба въ горахъ де заховалося: гръ кій, сѣ, кѣ)“, тілько розвинуло ся чисте, ясне ѡ й е. Тепер ъ і ѡ — се знаки твердості та м'якості. Що до звука е і й „совемъ схѣдне съ ѡ, бо и (я), ю (є), юу (ю) не е що инше(,) якъ йа, йе, йу або ѡа, ѡе, ѡу“.

Про змягченне співзвуків за́примчує Головацький, що „смягчванье согласныхъ е дуже важнымъ предметомъ въ граматицѣ рускѣй, якъ во всѣхъ словенскихъ“. Славянські мови різнять ся тим залюбованнем у м'ягченню від других мов. Одначе славянські мови й чеська не м'ягчать всіх співзвуків, а „рускій полудневый“ всі крім гортаних і губних. „М'ягченье согласныхъ основываеся на тѣй власности буквы і (або еи заступницѣ полугласной й (ь), що она яко найплавнѣйша съ иншими тѣсно споюеся и еи уподобитися старае, сама неразь при нѣй теряючись. Найяснѣйше тоє пѣзнати по смягченыхъ согласныхъ лѣ, дѣ и пр. особливо, коли на кѣнци стоять: н. п. палѣ, кладѣ, зам. пали, влади“.

По сих поглядах, запозичених із граматики Лозинського, та по дальшій поясненню, як вироблюеть ся м'ягченне, чому не можуть бути змягчені губні і гортанні, і по замітках о буквах р і ж, ч, ш, щ, взятих рівнож із повищого жерела, зазначено, що м'ягченне відбуваеть ся або на початку слова чи складу через я, ѣ, ю, або кінцевий співзвук слова чи складу м'ягчить ся знаком ѡ. „Передъ м'яккою самогласною часомъ и двѣ согласныхъ смягчаются, н. пр. стягнути, вѣсть“, а коли губний співзвук, перед яким находить ся с або з, стоїть перед м'яким самозвуком, „въ писемѣ не потребуе бути ѡ омъ означено н. пр. святый, звѣзда“. Буква ц „въ рускѣмъ языцѣ за нибы м'якку уважаеся“, бо при відміні приймае йотовані самозвуки (лиця, хлопця). Тільки в чужих словах остае ц твердим (кльѡць, пляць, пьѡць, вліѡца); тае само діеть ся з р і л у словах: море, горе, поле. Губні співзвуки та м приймають для м'ягчення л, а м декуди й н (имня, памнять, м'ясо).

Велику вагу привязує Головацький до чергованья, бо „перемѣна буквъ(,) появляючися громадно и въ звязку, глубоко въ устроєніє руского языка сягае, изъ негожъ то головні положительни питомости языка выплывають“. Вона е подвійна; родова, коли з переміною самозвука зміняеть ся більше — менше і сенс (вѣсти,

вѣшати) або „зъ благозвучія походяща“ зі зміною самозвука, а без зміни значіння (камѣнь — камень).

Тверді самозвуки переміняють ся „въ изустнѣмъ языцѣ“ тим способом: а в о й на відворіт (Алексей — Олекса, пакѣць — покѣць, падѣль — подѣље); а в у (мазати — мажу); у в і в кількох словах (замужъ — заміжъ, дуброва — діброва, парубокъ — парібокъ, фура, фурманъ — фіра, фірманъ); „и на у по нибымягкихъ согласныхъ (въ многихъ мѣстяхъ(!) (,) дебы складъ руского языка и вымагавъ“ в 7 відм.: при мечи — мечу, на столыци — стѣльцю, въ дунаѣ — дунаю; о в ы (блоха — блыха, дрова — дрыва, ложка — лыжка); о в у (выпытовати — выпытувати); у на ы (слухъ — слыхъ, слышно, глубокой — глыбой, дубъ — дыбомъ); е в а і я (хтокольвекъ — ваекъ, каменя-камяня); е в о й-на відворіт (огень-огонь, пѣдешва-пѣдошва, вѣкенце-оконце, жена жонатый), загалом по ж, ч, ш, щ, (черный, чернецъ, черницъ-чорный, желтый-жовтый, желудъ-жолудъ, шелуды-шолуды, щедрый-щодрый); е в и (погане-погани, Русине-Русини, люде-люди); и в е (ягла-йягла) ягла, иншій-йинчій) енчій).

Мягкі самозвуки переміняють ся зі собою і з мягкими: я в е і на відворіт (теля-теле, ся-се, щастье-щастья, здоровье-здоровля, насѣнье-насѣнья); е в ію (моего-моіого, лоемъ-лоіомъ, его-іого, слезы-сліозы, воевати-воіовати), ѣ в е (лѣдъ-леду, ястрѣбъ-ястреба, шѣсть-шестый, плѣть-плету); ѣ на и (цвѣтъ-цвисти, сѣножать-сеножати, сѣдѣти-сидѣти); ѣ в ь (будѣмо-будьмо, ходѣте-ходьте, нынѣка-нынѣка); е і ію (ѣо) в ю (воевати, воіовати-воювати, працьовати-працювати).

Найважнїйшим є перетворюванне корінних букв е на ѣ (і), а о на і. Вияснивши умовність переходу е в і, зазначає Головацький, що „въ именахъ собирательныхъ и глагольныхъ (verbalia) закѣченыхъ на енѣ, ельѣ, ерьѣ (старосл. енїе) такожъ е переходить на ѣ, бо въ руской вымовѣ тоє нь, ль, рь сильно (сѣ притяскомъ) высловлюєся, якобы на двое дѣлилося, а черезъ тоє нибы на е здаєся сперати и стискати его; н. пр. спасѣнье, насѣнье, камѣнье, значѣнье, весѣлье, пѣрьѣ, вымовляють якбы спасѣнь-ньѣ, камѣнь-ньѣ, весѣль-льѣ, и пр.“ По виясненню причини повищого явища й порівнанню його з аналогічною появою в інших славянських мовах, польській, великоруській, чеській і сербській, подані ті випадки, в яких е переходить на ѣ, а саме: а) в однокладових іменниках і числівниках: мѣдъ, лѣдъ (і медъ, ледъ), рѣчь, пѣчь, шѣсть, сѣмъ (вїймку становлять іменники на сть (честь, тесь, лесь) і ті, „въ котрыхъ е яко бѣгле (вставне) або перед р(,) коли въ словенскомъ яко коротке (полу-

гласне) уживаєся^а, прим. песь, день, пень, лень (ліонъ), верхъ, терхъ, смерть); б) в многоскладових іменниках на нь, дь, жь, зь (камѣнь, ячмѣнь, ясѣнь, лебѣдь, молодѣжь, ретѣзь), також у словах: жѣнка, тѣтка, щѣтка, корелѣвна, камѣнный, ячмѣнный, крадѣжный; в) в збірних іменників і дієсловних на еньє, ельє, ерьє (спасѣньє, весѣльє, пѣрьє); г) у здрібнілих на це (пѣрьце); д) часом в 2 відм. мн.: слѣзь (слѣзно), берѣзь, хоч инші іменники звичайно задержують в тім відмінку коріньє в (вежь, вербъ); е) в однині минувшини (пѣкъ, рѣкъ, вѣкъ, плѣвъ, бѣгъ, стерѣгъ) з виїмкою „зажегъ“ і перед р (вергъ, деръ, умеръ теръ, зачеръ); ж) в 2 відм. мн. іменників на ь (хлопцѣвъ) та 3 і 7 відмінках одн. прикметників жіночого роду з м'яким окінченням, з) укр. мѣжь-межи, рѣчь-реку, рѣшити - решето, одѣватися-одежа, прилѣжный, лѣжникъ-лежати, болѣти-болесть.

Ще більше розширене в нашій мові перетворюваннє о на і, яке „вмовляєся по розличнихъ областяхъ якъ чисте і (ѣ), въ горахъ якъ ы, ѣ, на Угорщинѣ и Сѣверщинѣ (въ Чернигѣвскѣй губерніи) якъ ю, ы, уи, но нигде Русине не выговорюють чистого о“.

По порівнанню сеї прояви з аналогічною у мовах польськѣй, чеськѣй і долішньо-єврейськѣй нарѣчю зібрані випадки переходу о в і. Дієть ся се поперед усього в односкладових словах, закінчених на співзвук (бѣбѣ, кѣсѣ, авѣрѣ, вѣнѣ) і „въ предлогахъ ѣдѣ, пѣдѣ и вѣзѣ, зѣ, вѣ, дѣ, пѣ(,) але токмо въ сложнихъ“ (вѣзати, зѣстати) і в таких сполученнях, як: вѣ Львовѣ, дѣ Львова, пѣтъма, вѣтки, вѣтси, рѣзный. Також зложені з похідними (пеклѣнѣ, потѣкѣ, со-бѣрѣ, рѣднѣй). З польського приймлено: вѣрѣль, вѣрѣля, вѣрѣльє, вѣрѣльєвна, „но истинно руска форма король съ похідними удержує о“. Відступають від повищого правила односкладові зі складами ор, ов (корѣ, корѣмъ (кѣрма), повѣ, довѣ) і многоскладові (горнець, товѣтѣй), „бо въ сихъ словахъ о заступає давнє полугласнє ѣ або ь“. Не змінюють ся також: годѣ, громѣ, дощѣ, кровѣ, крокъ, лѣбѣ, мохѣ, ротѣ, вошь, хлопѣ, овѣ (де), сонѣ, ось (де), отѣ, тотѣ, той, кротѣ, „хотя часомѣ учути можна грѣмѣ, рѣтѣ, або въ сложнихъ пѣдлѣбѣє, втѣгѣдѣ“. Жіночі іменники: мѣць, нѣчь, сѣль мають і в 6 відм. скорочено: нѣчью, сѣлью, сѣломѣцью, „но въ повѣдѣй удержують о“ (ночью, солею). Дальше переходять о в і в тих многоскладових словах, що „здаються ѣдѣ односложнихъ походити“ (бѣберѣ, вѣйсьєко, прапѣрѣ, острѣвѣ, ворѣгѣ (і ворогѣ), острѣгѣ, околѣтѣ, здогнѣ, вѣсѣмѣ), в іменниках на ѣсть (ѣсть, пакѣсть, трѣстя) з виїмкою „любость“, в 2, 3, 6 і 7 відм. одн. іменників на ець, отѣ, ель, енѣ, есь (пѣсла, кѣтла, вѣрла, рѣжна,

пблтя, лбктя, пбслонь), в 2 відм. множ. деяких іменників жів. р. (кбль, кбсь, корбвь (і коровь), пчбль), середнього (вбчь (очій), пбль) мужеського з окінченням ъ в 1 відм. одн. (панбвь), в 3 і 7 відм. одн. прикметників жів. р. (чорнбій), мужеські прізвища людей і міст (Иванбвь, Львбвь), також на бвка або бвцѣ (Бодварбвка, Иванкбвцѣ), дівочі назви від ставу (дьякбвна, писарбвна), і вкінці на Україні: вбзьме, тблькб, сьблькб.

При співзвучках заходять отсі переміни: п на ф і на відворіт (уповати = уфвати = (д) уфати, Филипъ-Пилипъ, Стефанъ-Степанъ), ф на б (фарба-барва), в на м (рбвный-рбмный), хв на ф і на відворіт (хворость - фворость - форость, хвалабог' - фала бог', хватати-фатати, хвбсть - фбсть, Федько - Хведько, шафа - шахва, фбртка-хвбртка), ф на х (куферъ-вухоръ - вь кухрѣ, куфель - кухоль - кухликъ), х на ф і хв (хустка - футка, хорый - хворый), н на м і на відворіт (Никола-Микола, рынскій-рымскій, поронъ-поромъ), р на н (рекрутъ-некрутъ), р в л і на відворіт (срѣбро-срѣбло, скороздрый-сколоздрый, рыцаръ - лицаръ, рубрика - любрика, ревізоръ - левізоръ, ббрше - бблше, рубрєнный - рубленый) і с в х (волось - волохатый, просити-прохати, колысати-колыхати).

Повищі переміни походять „изъ областного выговору, не обще уживана“, одначе е ще переміни співзвуків, „котрі загално уживаються, котрі цѣлый составъ языка проснують“. До тавих належить перехід л у в. По фізіологічнім виясненню творення сеї переміни подана її причина, яка основується на питомости „нашої мовы, що она стараєся вынайти лекшую вымову, для того уникає стеченія согласныхъ и любить кбнчити слова самогласною: полнъ (повень), чолнъ (човень), спѣває (тѣ), має (тѣ), спѣва, церква (овь), редьква (овь), ведро (ерь), Днѣпро (ерь)“. Л переходить на в: а) в однині минувшини муж. р. (казавъ, ломавъ), б) перед співзвучком (вовкъ, шовѣъ, жовчъ), в) в многоскладових, де перед л стоїть о, що повстало з ъ (жовтый, повный), вкінці слова: повень, човень зам. повный, човно. „Въ сяхъ припадкахъ любить языкъ рускій всюди загално перемѣняти л на в, такъ що нѣгде въ народъ чистого л не выговоряють“. Є ще слова, де одні уживають л, инші в: дбль, вбль, стбль, орель, козелъ, осель, горьлка, сопьлка. Переміна л на в звісна в усіх славянських мовах, передусім словінській і словацькій. Змягчене ль не може перейти на в¹).

¹) Увага до сеї партії заслугує на наведенне в цілости: „Рускій языкъ стремить за перевагою самогласныхъ надъ согласными, ягъ тоє

Другий рід переміни букв походить від улекшення вимову. Для лекшої вимови переходять сильні перед слабими в слабкі, а слабкі перед сильними в сильні, слабкий співзвук на кінці слова вимовляється як відповідний йому сильний, щоби виразніше відбився звук, слабкі і сильні з с, д, т вимовляються перед шипачими як відповідні їм сичачі ж, ш, ц, ч. „Щоби уникнути трудного до вимови стечення буквъ дт, тт, гт, кт, перемѣняються такожъ д, т, вѣ неопредѣленимъ наклоненію на с, н. пр. веду — вести; плету — плести; а гт, кт, на ч; н. пр. зам. могти, бѣгти, лягти, пекти, втекти, товкти (якъ часомъ на Украинѣ уживають) говориться звичайно по руски: мочи, бѣчи, лячи, печи, втечи, товчи“. Ще одна важна переміна діється при деклінаціях і конюгаціях. Перед м'яким ѣ (є) і тонким е, „котре вѣ тѣмъ случаѣ за не уважатися має і перед и (ь) в приказовім способі „перетворюються по правилахъ граматики сичущій з, с, ц на одповѣднй имъ ж, ш, ч; а гортанныи г, к, х часомъ вѣ м'якій зь, ць, сь, а вѣ иншихъ случаяхъ вѣ одповѣднй имъ ж, ч, ш“. Се ілюструє автор численними примірами. В 1 відм. мн. „задержують г, к, х, бо наступающе по нихъ и грубше гомовить нибы ы, для того передъ тымъ грубымъ звукомъ ж, ч, ш, котрѣ (за) заступники смягченои буквы уважатися повинны, стояти не могутъ“. Групи ск і ст переходять на щ, а „зубовѣ д и т перетворюються вѣ ж (або дже) и ч“.

Не тільки букви, але часом і склади переміняють ся „вѣ вимоворѣ народнѣмъ“: ведмѣдь-медвѣдь, колопнѣ-коноплѣ, намастырь-монастырь, намисто-монисто, тверезый-трезвый. И переміняеть ся в й у словах: йду, йму, передусім, як сї слова починаються приіменниками: за, по, при, вы, вѣ, дѣ, прѣ, обо, зѣ, надѣ, пере, одѣ (зайду, выйму, вѣйду, дѣйду). „Часомъ такожъ яко союзъ и на й перетворюеться“. Приіменник у переходить на в: вже, вмерь, вчивъ, вѣ мене; на відворіт в переміняеть ся на у: у лѣсѣ, услѣдъ, учера, усе, узавѣ.

Для лекшої вимови вставляють ся також о й е. Жіночі іменники на тва, гла й ка приймають в 2 відм. мн. о, на тла, тра,

доводить полногласіє(,) н. пр. волосъ, колосъ (власъ, класъ)(,) берегъ, теренъ (брегъ, тьрнъ) — для того любить кінчити слова самогласною, н. пр. будемо, масмо, буде, мае, зам. будемъ, будетъ; церква, морква, Покрова, зам. церковь, морковь, Покровъ, або якъ декуда говорять: голи', рѣби', носи, ходя, нося, робя, Днѣвро, дѣдо, зам. ходитъ, ходять, Днѣпръ — такъ сѣ той причини и лѣ смяняе(ся) на в, котро гомовить подобно до у“.

вця приймають **е**; середні іменники на **кно**, **гно** прибирають тамже **о**, прочі на **но**, **до** приймають **е**. В прикметниках „въ усѣченой формѣ“ вставляеть ся також **е** (воленъ, годець, силенъ, мутенъ, вѣренъ) з виїмкою прикметника: крѣпокъ. Противно мужеські іменники на **овъ**, **оръ**, **отъ**, **отъ**, **овъ**, **евъ**, **ецъ**, **енъ**, **енъ**, **елъ**, **ель**, **еръ**, **есъ** опускають у скісних відмінках **о** й **е** з виїмкою іменників: ясень, яворъ. Приіменники: **пѣдъ**, **ѣдъ**, **роз**, **перед**, **над** приймають також вставне **о**, як слово, з яким злучений приіменник, зачинаеть ся від двох співзвуків; „часомъ приберають предлоги **съ**, **зъ**, **в**, **к** букву **о**, особливо передъ **ми** або передъ согласними, котрі потяжко-вымовити; **н**. пр. зо сестрою, зо землѣ, со мною, зо страху, во мнѣ, вѣвторокъ“. Й викладаеть ся: **пѣшовъ**, **пѣти**, **црѣти**, **вѣсько**. До вставних треба зачислити також „и передсунне“, яке додаеть ся, коли слово зачинаеть ся від **р**, **сп** або **зв** (ирцы, ирчу, ирчете, ирзати, Испасъ, извѣръ). До вставних зачислює Головацький також **о** й **е**, „котрі при плавныхъ согласныхъ **л** и **р** ставляти звуклисъмо“, дальше повноголос і кінчить ось як: „Суть слова, котрі при **л** и **р** тільки одно **о** або **е** вставне приймають: **н**. пр. солнце (сонце), тор(г)ъ, слеза, терти. При тѣмъ уважався, що тое **о** и **е** въ однихъ словахъ передъ **л**, **р**; въ другихъ по **л** (**в**), **р** вставляеть ся: **н**. пр. торгъ, поветь, вовна, переть, шереть, мерти, терти, жерти, дерти, перти, кротъ, кроткій, скромный, плоскій, плохій, слеза, гребля“.

До співзвуків, які вставляеть ся, „де легша вымова того вимагає“, зачислює Головацький: **в** в таких словах, як область, схѣдъ, **б** (гину), **п** (усну), **д** (сѣмъ), **с** (пряжка), **г** (инодъ, тоди, де), **т** в 3 ос. одн. теп. й буд. ч., **д** і **т** в минувшині, коли передъ **в** має стояти (сѣвъ, клавъ, замѣвъ), **л** в минувшині одн. по співзвучі (пѣкъ, рѣсъ) з виїмкою випадку, коли передъ ним стоить **д** або **т**, вкінці „въ словѣ сердце такожъ **д** невымовляють, но пишеть ся звичайно, бо въ похідныхъ **н**. пр. сердечный, серденько чути го“. Вставними співзвучками називає Головацький **л** і **н**. **Л** вставляеть ся в 1 ос. одн. теп. й буд. ч. та страдальних дієприкметниках і „декуда въ именахъ на **ье**“ (здоровлье), **а** **н** **а**) передъ самозвуком у словах: снѣдати, свискати, внушити, зануздати, **б**) передъ дієсловом „имати (яти)“, зложеним з приіменниками: **ѣд**, **за**, **на**, **в** (тут і: выньмати, наньмитъ), **в**) в 2, 3, 6 і 7 відм. особового заіменника обох чисел по приіменнику. „Выкидованья буквъ черезъ сокращеніє въ рускѣмъ мало уживається, бо и сокращенія не любятъ повноголосный рускій языкъ“; дехто скорочує **ю**, **ю** на **ѳу**, **ѳу** (моєвъ душевъ), а далі:

моєго-мого, обои-обѣ, твоя, твоє-тва, тве, чистую-чисту, бѣшь-бішь, пью-пію, лью-лію, длю).

Звучня кінчать ся в рукописи коротенькими замітками про титлу й наголос. Друга часть граматики „о словопроизведенію“ починаєть ся компілятивними замітками „о словахъ вообщє“, льотичним поясненнем девятьох частей мови, а дальше вступними увагами про іменник, його рід і поділ. З тих заміток відмічу закінчення збільшених і здрібнєлих іменників; перші прибирають окінчення: ище, иско, другі на мужеський рід: ець, икъ, окъ (іокъ), чикъ, ко (енько, онько), цьо; на жіночий: ка (онька), очка, иця, инка, ечка, ичка; на середній рід: це, ко, чко, тко. Жіночі здрібнілі змінють деколи й рід (дѣвкадѣвча). При зменшенню перед к переходить х в ш (мушка), к в ч (тычка), а г в ж (нѣжка). Жіночі на ь приймають при зменшенню окінчення: ка, ця, очка. До здрібнєлих іменників належить також „ласкательнии представленія предметѡвъ“ мужеських і середнїх на: онько, енько, жіночих на: онька, енька, ечка, ѣчка, ця, иня, уня. Вони показують „пещеннѡсть або нѣженнѡсть“ предмету, на відвороті „уничжительнии“ на: ище, ина, иско, ора (дѣдора) показують „маловажнѡсть, ничтожнѡсть або взгорду“. Також іменники на ло треба ту зачислити: мазайло, подригаило, замахайло, мѣняило. Що Головацький довше задержав ся над збільшеними та здрібнєлими іменниками, мотивом сього, що „увеличованье и уменьшование тоє є якобы постепеннѡсть именъ, єь чого показуєся велика мягкѡсть, погнбкѡсть, нѣжнѡсть, и изобилье языка руского“.

Хоч славянські мови не знають члена (articulus), „однакже єь закінченіяхъ именъ вообщє є розличіє рода(,) котре заступає властивый членъ“. Кождий рід має своє питоме закінчення, яке називаєть ся членом. Слова, які втратили се „членороздѣліє“, зовуть ся безчленними в протнставленню до членних. Приналежність до роду означає ось як Головацький: мужесьького роду є імена животних предметів мужесьького пола й неживотних тай уявних на ъ, й і сї на ь, що мають в 2 відм. одн. а (я) або у (ю); жіночого роду є імена животних предметів жіночого пола та неживотних і уявних на а, я і сї на ь, що мають у 2 відм. одн. и; середнього рода є імена животних предметів, „въ котрыхъ не показанє розличье пола або котрї означаютъ малє звѣра“ і неживотних тай уявних на о, е й я, що приймають вставнє ен. Примітки до сих правил доповнюють їх: імена животних предметів, які означають породу якихбудь животних, приймають рід по закінченню (окунь.

муж. р., щука жін. р.); здрібнілі і збільшені іменники задержують рід корінного слова, тільки жіночі на иско, и ще вживають ся по значінню в жіночій, а по закінченню у середнім роді (тая і тоє бабище); також деякі збільшені мужеські вживають ся і в середнім роді (той і тоє конище), а мужеські на ина в жіночій роді (той і тая конина, волина).

Хоч ь є ознакою мужеського роду, одначе є богацько слів и ь також жіночого роду. „Много сихъ слѣвъ такимъ способомъ утворилося, що первообразну свою форму (повну, правильну) перемѣнили черезъ усѣченіє. Що тоє такъ повстало(,) доводять двоєкіи види доси въ некоторыхъ словахъ женск. рода уживані: а именовані повнѣи формѣ: пѣсня, яблоня, басня, куделя, постель, долоня; дѣбря, гѣбля, тростя; брова, вѣтѣва, редька, церква, любѣва, бруква, морква, хоругва; гуца, сѣча; жердя, мастя, мыша, и въ усѣченой формѣ на ь пѣснь, яблѣнь“. Богато з них уживаєть ся у мужеськім і жіночійм роді, в муж. р. 2 відм. я, а, у (ю), в жін. и (лебѣдь, звѣрь, вошь, мышь, поломѣнь, бѣль, бричь, колодязь, мѣль, курень, рысь, козырь, путь).

На взорець Востокова групує і Головацький іменники на жін. р. Такими є: корінні, похідні від дієслів, дієприкметників, числівників і іменників, похідні на овь (а), на адь, ядь, на сть, чь, (від дієслів), на ость (есть), на ежь (ѣжь) або ошь, на ань, ень (ѣнь), на онь, на знь, снь і на ль. Переміна закінчення для означення роду вживаєть ся тільки в іменах животиных предметів, де жіночий рід творить ся від мужеського при помочи закінченя; а, ба, ва, ѣва, иха, иця, ниця, иня (кума, гостя, игуменья, сусѣдка, швабка, Жидѣвка, своїчина, своїчениця, ковалиха, кухарка, такачиха, ткаля, шваля, швачка, Нѣмкиня). З овієчених на а, я є мужеського і жіночого роду; порѣка, сиротѣ, рѣвнѣ, плѣкса, недбѣйла, бѣкса, забѣйка, пронѣза, зѣвѣйка, кривовѣйка, довгорѣка, кровопійця, мѣхонѣша, невѣжа, недѣтика, невѣжда, провѣря, пѣвѣга, пѣвѣця, святѣша, убѣйця, зѣволока, зѣйда, волокѣта, калѣйка, лѣтѣка (лѣточѣголова), завернѣголова, нѣлѣпа, звѣжѣрука, нерѣба, прѣмха.

По засованню, які іменники мають тільки однину, а які тільки множину, переходить Головацький до відмінків і до деклінацій яких у іменників пять. Відміна скрізь народня, а перегляд деклінацій подає гарно отся „Таблица Склоненій“, взята з рукописи.

Т а б л и ц я С к л о н е н і й.

Іменит.	Склоненіє чоловіче					Склоненіє жіноче							
	Родит.	Датель.	Винит.	Зватель.	Творит.	Преполок.	Именит.	Родит.	Датель.	Винит.	Зватель.	Творит.	Преполок.
I. Склоненіє муж. рода р, в, й, (о, і, ю)	паць	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
	столь	у	у	у	а	у	у	у	у	у	а	а	а
	пшоокъ	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
	король	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
	ясень	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
II. Склоненіє жен. рода а, я	кологдй	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
	гай	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
	тато, дядьо	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
	пцола	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
	верба	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
III. Склоненіє середн. род. о, е	заути	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
	зоря	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
	змя	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
	стан	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
	чадо	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
IV. Склоненіє жен. рода на в	тѣло	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
	игрище	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
	поле	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
	имѣньє	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
	намѣреніє	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
V. Склоненіє серед. р. на ма	гусь	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
	кѣсть	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
VI. Склоненіє со встав. ен и а, я со вст.	племи	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
	паня	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
	лопа	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а

Ч л о в і к

Ж і н к а

Відступлення від взірців відміни є або загальні, розширені на всі або численні відмінки, а „походящі изъ законѣвъ выговора и правописанія“, або частинні, властиві тільки деяким відмінкам. Не повторюючи поглядів, знаних із звучні, доповнюю тільки новими даними обсяг знання української мови в Головацького. Ж, ч, ш, щ в деяких наріччях уважають ся мягкими, в деяких твердими; в галицькім і гірськім наріччю кажуть: нѣжь, ножя (є), нѣжь, ножю, ножіомъ (змъ), ножѣ, мн. ножѣвъ, ножѣвъ, ножами (змъ), ножѣ, ножѣ, ножами, ножяхъ; в волинсько-подільськім наріччю стоить по шипячих в 2 відм. а, у, але в 3 і 6 відм. одн. та 1 відм. мн. „показуєся зовѣмъ мягкѣсть шипящихъ, бо уживають мягкій и тонкій самогласній н. пр. ножеви, колачемъ, товаришѣ, плащѣ“. Буква ц в відміні м'ягка в наших словах, тверда в чужих. Коли приходять ся випускати вставне е по л, замість е кладеть ся ь, отже л мягчить ся (лѣва); „при є вставне е вывидаетъся а й остаєся н. пр. наємъ, найму“. Деякі іменники переходять з мягкой деклінації до твердої (Господь), велике число неживотних іменників має в 2 відм. одн. у, „Христосъ“ має в 2 відм. „Христа“, деякі „уживаються часомъ въ множеств. числѣ въ формѣ на а среднихъ: голосъ, голоса и ы, лѣсъ, лѣса, рукава, волость, а“. Іменники: братъ, брусъ, клинъ, клокъ, кѣль, колосъ, кочанъ, лубъ, пруть, суекъ, черепъ, батѣгъ, листъ, обѣдъ, камень, корѣнь, уголь мають окрім своєї форми і ья як збірні: брусья, батожья. Закінчені на -анинъ мають в 1 відм. мн. е, 2 відм. мн. іменників на ь і ь кінчить ся часом на ей (мужей, ножей); „при рахубѣ уживаетъся такъ якъ именит. единств. ч. — н. пр. пять аршинъ, десѣтъ разъ, сорокъ локотъ“, але й „аршинѣвъ“; іменники на инъ уживають ся в 2 відм. мн. „усѣчено“ (мірянъ); я в 6 відм. мн. часом опускаеть ся (людьми, рѣльми), а „великденъ“ вкладає в скісних відмінках о. В 5 відм. одн. мають у: іменники закінчені на шипячі, гортанні (з виїмкою божих і людських імен), ь, й і ц (з виїмкою животних: хлопче). 7 відм. на у мають закінчені на шипячі, гортанні і ь й ъо, хоч закінчені на шипячі мають в 7 відм. також и, а на гортанні також ови, прим. у садкови, „но тоє рѣдко уживаетъся“. З закінчених на ь мають деякі в 2 відм. мн. ій (коній), „въ Галицьк. и Гѣрск. наріччю часомъ творять въ дат. паде. на омъ, конѣомъ, гостѣомъ, воломъ, псомъ, або перемѣняють на і, волѣмъ, конѣмъ, гостѣмъ або конѣмъ, гостѣмъ“; в 6 відм. іменники на ь і деякі на ш викидають а (кѣньми, грѣшьми), а 7 відм. на ахъ „въ гѣрскимъ и гал. нар. часомъ уживаетъся на фхъ“ (волѣхъ, конѣхъ). В галицькім наріччю в 3, 6 і 7 відм.

м'якого закінчення переміняють я або а по ж, ч, ш, щ на є (го-стьемъ, емъ, ъми, ъхъ, ехъ).

Іменники другої деклінації на жа, ча, ша, ща мають в галиць-кім нарічю також ою: рожею (ою), гуцею (ою). В галицькім і гірськім нарічю скорочується в 6 відм. ою, ею на овъ, евъ (іовъ), оу, еу. Щоби усунути трудну вимову, вставляється в 2 відм. мн. межі співзвукми та по самозвуці перед й „бѣліа“ о й е, одначе „если не трудно, то и три согласнѣ обходятся безъ вставной самогл.“ (сестрѣ, искрѣ); не вживають вставного самозвука також іменники, що мають перед окінченням а зубні д, т або сичачі з, с, „особливо составнѣ зд, жд, ст, тв“ і мужеські на ця (убійць). Жіночі іменники на жа, ча, ша вживають ся зі вставкою і без неї (рожей, тучей і рожь, тучь, гуць); мусять мати вставку е (і) іменники, які мають ь перед окінченням я (судей, статій). Часом і по однім співзвучі вставляється ся е, прим. зорей, воней, пеней, тоней для ріжниці від слів: вонь, пень, тонь, а закінчені на ля, ня деякі не приймають вставки (куля, паня). „Часомъ уживають изъ мужескимъ закінченемъ на ѡвъ; н. пр. ба б ѡвъ, землѣвъ, пан н ѡвъ“. В 6 і 7 відм. мн. вступає і закінчення ехъ, передусім по ж, ч, ш, щ.

У третій деклінації є необхідною вставка в односкладових іменників (донъ (день), золь, сотъ), а в іменниках з м'яким окінченням е (і), прим. оружей, имѣній; не потребують вставки іменники на здо, сто й похідні на еко, ство. Побіч полей, морій, горей говорить ся і: пѡль, морь. Середні іменники на ко, це приймають у деяких відмінках множини вид мужеських (облако-облакоѡвъ, сонцьѡвъ); деякі на о, що вживають ся і в мужеськім роді, мають у 1 відм. мн. ы й а (облаки-а, мѣняйлы-а, замахайлы-а). Побіч: уши, ушей кажець ся і: уха, ухъ або ухѡвъ, а „око“ в значінню ваги відміняєть ся правильно. Іменники: небо, чудо, диво прибирають у множині склад ес.

Що тикаєть ся четвертої відміни іменників, тут уживаєть ся вставка в 1 і 6 відм. одн., в галицькім і гірськім нарічю скорочуєть ся окінченне в 6 відм. на евъ, на відвороті деякі іменники мають у 6 відм. одн. ію замієць скороченого ѡю, а два іменники: матеръ і дочеръ зберегли тільки в скієних відмінках старинний вид, але форми: дочеръ і дочь рідкі, заступають їх: дочка, донька. Середні іменники на мя пятої деклінації вимовляють ся „въ малорускѡмъ языкѣ“ „съ вложенемъ н: вымня, имня, сѣмня, тѣмня; а такимъ чиномъ въ косвенныхъ падежахъ здаєть ся, якомь лишень вставне е додавалося“. Деякі іменники відміняють ся як

закінчені на *е*, особливо в галицькім нарічю, де я вимовляєть ся як *є*: *имя* (*имьє*), *имя*, *имью*, *имьємь*. Іменник „дитя“ переходить у множині до другої деклінації, в 3 і 7 відм. виступає також окінчення *ю* (*телятю*, *лошатю*). „Нькаторіи имена сеи породы продовжаються вставкою *ен*, котре властиво перемьнилося изъ носового *л*“ (*гусенята*, *вовченята*, *чортенята*, *жиденята*). В галицькім і гірськім нарічю переходить *е* на *є* (*лошатємь*), а я по співзвучі *й* а по *ж*, *ч*, *ш*, *щ* виговорюеть ся як *є*.

У вступних увагах до прикметника задержуєть ся Головацький при поділі прикметників над прикметниками якості, які мають повну й скорочену форму. Ся остання повстає при помочи вставки *о* перед *к*, як що стоять перед ним губні *б*, *в*, *п*, *м*, язикові *н*, *л*, *р*, зубні *д*, *т*, сичачі *з*, *с* або гортані *г*, *х*, а при помочи вставки *е* перед *н* з якимбудь попереднім співзвуком. Прикметники якості можуть мати оба закінчення у всіх родах, але „не при всьхъ прилагательныхъ усъчена форма уживався“. Окрім степенювання прикметників можна виразити слабшу якість окінченнями: *оватый*, *іоватый*, змягченне і здрібненне закінченнями: *енькій*, *ичкій*, сильнійшу примету приставками: *пре*, *дуже* або *вельми*, обмежене зменшенне приставками: *по й при* (*потьсний*, *прикороткій*), а „ячество предмета въ докладнѣйшѣмъ положенію“ словом „саме або самый“ (*саме добрый*, *самый довгий*). По поділі прикметників на „повніи“ з окінченнями: *ый* або *ій*, *ая*, *ое* (*ее*) й „усъченіи“ з закінченнями: *ъ* або *ь*, а (*я*), *о*, *е* (*е*) наступають три деклінації прикметників: з твердими закінченнями, м'якими та скорочених. При степенюванню висновує автор отсї правила: 1) як перед шій стоїть *к* або *з* з попереднім співзвуком, - опускають ся з виїмкою: *вужшій*, *нижшій*, *ближшій*, *тяжшій*, 2) закінчені на *гій* з попереднім самозвуком переминають у вищій степені *г* на *ж* (*убожшій*), а 3) з попереднім співзвуком викидають *г* (*довшій*), 4) закінчені на *окій*, *екій* викидають склади: *ок*, *ек*, а 5) прикметники на *вйй*, *дый*, *лый*, *ный*, *рый*, *тый* прибирають у вищій степені *ѣйшій*, *передусім*, коли перед тим окінченням стоїть який співзвук.

З числівників степенуєть ся: *одинь*, *одиньснькій* і *первый*, *первѣйшій*, *найпервѣйшій*. Як партія про прикметники, так і розділи про числівник і заїменник побудовані на народніх видах. Особові заїменники мають повнійшу й коротшу форму. „Перва форма уживався, коли тому мѣстоименію хочемо дати бѣльшу выразительность, н. пр. то до тебе говорится(,) не до мене“, в инших випадках владеть ся скорочені види. В галицькім і гірськім нарічю уживаєть ся у 6 відм. скорочених видів: *мновъ*, *тобовъ*. *невъ*. *На*

Україні переми́нюють у деяких околицях в 2, 3 і 4 відм. є на іо (іого, іому, ніого, віому). При́менники розді́люють часом зложені за́йменники, прим. ни до кого.

Вступні замітки до дієслова в рукописи представляють відмінний текст від того, який надрукований, і значно ширший, але саме оброблене конюгації що до докладности уступає значно перед друкованою грамати́кою (в рукописи тільки головна схема) і тому я опру ся на останній. На підставі творення діємі́сника дїлить Головацький слідом за иншими грамати́ками дієслова на 6 клас. В першій класі додаєть ся окінченне діємі́сника впрост до кореня, в другій за помочю ну, третій ъ (е), четвертій и, пятій а, а в шестій за помочю у...а (ов...а). Конюгацій три; до першої зачислюють ся дієслова, що кінчать 2 ос. тепер. ч. на ешъ, до другої — на ешъ, а до третьої — на ишъ. Конюгацію розпочинає відміна дієслова „бути“. З приміток до сеї відміни довідуємо ся, що в гірськїм нарічію уживають в 1 ос. мн. закінчення е (єме, булисьме), а на Україні закінчують 3 ос. на м'який знак; що в гірськїм нарічію і деяких околицях перемиської землі скорочують: будешъ, буде, будемо на: бешъ, бе, беме, бете, як „чуешъ“ на чешъ; що в західних овругах Галицької України й по більшій часті Угорської творять види від быти, міжтим у східних овругах Галичини, також на Волині, Поділю і Україні від бути; вкінці що в горах південно-східної Галичини говорять в 1 ос. одн. умовного способу бы хъ зам. бымъ, у множині бымо¹⁾. Взірці конюгацій: везу, вяну для першої, знаю, орю для другої, а смотрю, хвалю, держу для третьої. Відміна народня. Примітки дають деякі дані для діалектології. В наддністрянськїм нарічію вимовляють а і я по ж, ч, ш, ш як є. Над Прутом на Покутю скорочують 1 ос. мн. мнувшнни на: м'а́лимъ, ході́лимъ, 3 ос. на: х'бд', н'бс'а'. „Въ гірськѣмъ нарічїю люблять такожъ за́бвченія временъ скорочати; и такъ говорять (опускаючи придыхъ — й — або — е —) въ настоящ. времени н. пр. спѣва-у, спѣва́-ешъ (або спѣвашъ), спѣва́тъ, спѣва́ме, спѣва́те, спѣва́уть“; в приказовім способі: ходъ, носъ, ходъте, носъте. В гірськїм і наддністрянськїм нарічію опускають часом по губних співзвучах вставне л. У волинськѣ-українськїм нарічію виговорюють 3 ос. теп. ч. обох чисел і 2 ос. прик. сп. мн. м'яко. Також опускають у другій конюгації в 3 ос. одн. є (зна, спѣва, просыха). Конюгацію закінчує відміна неправильних дієслів: ъсти, повѣсти, дати, ити, ъхати.

¹⁾ Як. Головацький: Грамматика Руского Языка, ст. 160.

Дієприкметник почислений як особна часть мови, а числівник зачислений до прикметників. Граматика кінчить ся чотирма невеличкими розділами про невідмінні части мови.

Струя прояв народньої мови ширша в Головацького, ніж у граматиці котрогобудь з попередніх граматиків, навіть Лозинського, якого підручник дуже часто ставав у пригоді Головацькому. І своєю народністю переважує граматика Головацького всі попередні. З чужих граматик, поперед усього великоруських, користав найбільше з граматики Востокова.

На жаль граматика Головацького лишила ся без дальших двох частин. Правда, в виділі для мови тай історії „Матиці“ ухвалено просити автора, щоби доповнив свою граматику в переконанню, що по таким доповненню одержали би й дві перші видані частина своєї вартість²⁾, але сій просьбі не зволив Головацький ніколи. На цікавих матичних зборах 1864 р. ось як обяснював Головацький повищу справу та звязане з тим внесенне комісії, аби граматику Головацького роздати даром для шкіль обох епархій, бо вона не має тепер жадного покупу: „Моя граматика, говорив Головацький, була написана на зазив Матиці 1849 р., бо тоді не було жадної граматики. Граматику видруковано так скоро, що мені з під рук рвано аркуші до друку, наслідком чого ледво половина видрукувала ся, а не минув місяць, уже була готова звучна. Але що мене в 1849 р. повликало вис. міністерство до комісії правничої термінольоґії до Відня, здержано друк, а що була велика потреба книжок у школах, постановив матичний виділ на повних зборах перший випуск моєї граматики оправити й дати до продажі. Пізнійше, як я вернув із Відня, доповнив я то, що задумав, науку про види, а потім оправлено першу часть, зложену з двох випусків т. є звучні і морфольоґії. Тому, хто купив перший випуск, не купував уже другого випуска; а так позістали без сумніву неповні примірники на складі. Зі сеї то причини непорозумінне. Одначе тут у виділі мови й історії говорено, що тому, що до моєї граматики недостає іще „словообрання“ і синтакси, я мав би доробити ті дві части, а так доповнити твір. Я заявив охоту доповнити мою граматику, але під умовою, що її заведуть у школах. Та що виділ сказав, що її ціна й так дуже низька, бо разом оправлена коштує тільки 20 кр., як вийшли би дві дльші части в другім томі, розмірна ціна всьої граматики була би не вище 50 кр. А звісно, що граматики припуска-

¹⁾ *ibidem*, стор. 184—185.

²⁾ На уковий Сборникъ, Львів, 1865, ст. LXI.

ють ся у гімназіях тільки через учительські збори; а коли нині не жадають моєї граматики й коли тепер нема на неї покупу, се діється із тої причини, що в гімназіях завели другу, повнійшу граматику, а се п. дра Осадці^{«1»}). На пояснення Осадці склонював ся навіть Головацький доповнити свою граматику відповідно вимогам сучасної лінгвістики й нашого письменства й видати се доповнення в числі 3000 примірників, бо таке число граматики Головацького остало на складі з друківаних 10.000, але така готовість Головацького була навіть безпредметова там, де можна було говорити про виготовлення цілого підручника відповідно вимогам тодішнього стану лінгвістики. Зрештою ся готовість ледви чи була й щира й можна догадувати ся, що причини невикінчення граматики в свій час треба шукати дивде, а саме в новім курсі національних поглядів Головацького. Недвозначно промовляє за таким здогадом участь Головацького в конкурсі з 1851 р. на граматику української мови.

(Кінець буде).

Miscellanea.

Ще до портрета Мазепи.

Теперішній власитель портрета Мазепи, опублікованого в ХСІІ т. Записок, п. Володимир Бутович надіслав з приводу уміщення його деякі відомости, не безінтересні для оцінення його вартости.

Портрет сей з давна переховується в родині Бутовичів, і, як здогадується п. В. Бутович, може походити від генерального осаула Бутовича, записаного в помяннику Мазепи, перехованім у Переяславі. Між родинними пам'ятками переховувалося сідло Мазепи насікане золотом і пара таких же пістолетів — їх покрадено недавно, і зісталася тільки золота бляха нагрудна кінська з гербом Мазепи. Портрет Мазепи згадується спеціально в духовиці сина згаданого генерального осаула. Орден і стяжка св. Андрія домальовано на портреті в першій половині ХІХ в., зробив се домородний артист з кріпаків ієн. Рєпніна, і він же замальовав досить незручно риси на портреті, що потріскав уже. Надпись, що читається на відворотній стороні портрета, зроблена рукою прадіда теперішнього власителя, що вмер в глибокій старості в 1820-х роках.

В. Бутович задумує зняти пізніші додатки з портрета (звізду і стяжку) і в сій відреставрованій формі передати в оден з українських музеїв. (Тепер портрет виставлено в київській міській музеї). Се, справді, було б дуже добре.

М. Грушевський.

Два недруковані вірші Івана Головацького.

Віршова спадщина Івана Головацького невеличка. Його віршові складання належать до того часу, коли його злиденне житє окрилювала ідея розвивати на взір інших Славян свою мову, рідну літературу й він виступав рішучо проти великорущини в українськїм письменстві. Трохи не цілий віршовий доробок Івана Головацького переходуєть ся у непаінованім зшитку з 15 записаних карток 16⁰, оправленім в мягкі окладинки, в бібліотеці „Народного Дому“ у Львові під ч. XII рукописного відділу. Чужою рукою зазначено над віршами, чи що „было“ чи „не было напечатано“. Одначе при сонетах п. з. „Торжество Славы“ невїрна замітка, що „не было напечатано, только нѣкоторыя строфы“. Сї сонети видрукував Головацький в другій часті „Вінка“, тїлько з переставленими першими рядками. Зі сього зшитка взяв я і ті два вірші, які друкую низше.

Ієнезу рукописних сонетів „Торжество Славы“ пояснює замітка до них, характеристична для Івана Головацького; „Мое искреннѣйше желанье, стоить тут, щобъ Велика Княгиня Ольга Николаевна и Архивовода Австрійскій Степан Іосифовичъ побрали ся, пѣдало менѣ гадку до сего пѣнія, де их вѣнчанье яко „Торжество Славы“ опѣваю; но пожаль ся Боже; бо и се виджу на ничѣм розбїдет ся, як много инших сердечных желаній моих! — бо нинѣ читав ем, що наслѣдник Виртембергскій заручив ся с Ольгою в Палермѣ“. Мотив видрукування тих самих сонетів ось який: „Вторѣкъ (7/19 цвѣтня) сѣйшла ся наша свѣтлая недѣленька съ празднованіемъ рождественного дня Его ц. к. Величества нами милостиво владѣющого Цѣсаря Фердинанда I. — Въ таку свѣтлую недѣленьку кому бы то не заграло сердце радостною благодарностью помня на всѣ добродѣтели, котори Его Величество всегда, а уже наибѣльше сего торжественного дня Христова на нашу Галицку крайну милостиво зѣслати сподобилъ“. ¹⁾ Коментарі до сього зіставлення, здаєть ся, зайві.

Вірші Івана Головацького походять з часу межі 1841 а 1846 р., докладнїйше в рр. 1841, 1842, 1845 і 1846. Правда, в „Зор-і Галицк-ій“ яко Альбум-і на годъ 1860“ надрукований його віршик „Тайная любовь (стор. 145), але се переклад з німецької мови поезії „Geheime Liebe“ з поправками, а на-

¹⁾ Вѣнокъ, II, стор. 213.

вiть перерiбками самого редактора Дiдицького.¹⁾ На скiльки оригiнальнi вiршi Iвана Головацького, можна би вiдповiсти, коли пошукати би за їх першовворами в сучаснiй славянськiй поезiї. Вони цiкави раз тому, що тi з його вiршiв мають сяку-таку вартiсть, в яких чути вiдгомiн народньоi пiснi, а потому вони в добрiй половинi забарвленi патрiотичними, славянофiльськими та загально-полiтичними аллюзiями.

Журная голубна.

Ой, гукає по пiд неба
Голубка сивенька:
Доле ж' моя нещасная,
Що чинити 'нинька?
Мои дiвти первiстниi
Як щастливи були!
Нинi глянешь на недолю —
Сльозы свiт затрули.
Хочь племенни, та й здорови,
Годi им влетiти:
Ни на Бескид, Буг, ни Днiстер,
Своих ровглядiти.
Гляньте ж' брат на брата свого,
Станьте ся витати;
Бо в одного 'сьте гиiвдонька, —
Се вам кажу, мати.
Ой, не раз то, кiлька тямит
Сивая головка —
Нас займав кобець поганый,
Що й ще днесь помовка.
Та помовка — бо забути
Се головцi трудно:
Пили кровцю, тiло дерло —
[(sic! дерли)
Що аж' серцю нудно.
Дерли скiру живцем тiлу,
Кровцю проливали;
А занявши бранцiв турму,
К сонцю утiкали.

А шо ж' 'нинi на ту нужду
Сиротам казати?
Дома сокол выродив ся,
Ворог наш завзятый.
Бо не диво чужородцям,
Що на нас вiддають:
Але ж' бо соколы братья,
Он, за Вислов лiтають.
По над Вислу, по над быстру
Хиженько лiтають;
Моих дiвтиi голубочкiв
Крыльми ровганяют.
Та й не досыть допiкають
Яструбы домашни —
Ще в полудень орлы сiри,
В пiвнiчь совы страшни. —
А все дiтям примовляють,
Гонячи в чужину:
Перекиньте сь' в орлы, совы,
Забудьте родину.
А я ж' бачу — рiдна мати,
Ваши сльозы, туги:
Як насильно виганяють
На чужи послуги.
Навiть вам не лiзя гукати,
Як ваш рiдi гукає:
Так помiйте ж', що се мати
До вас промовляє:

¹⁾ Др. К. Студинський, Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—1862, стор. 497.

Голубочки не скидайте
 П'єрьє ваше красне;
 Не вдягайтє ворогове,
 Ни миле ни власне.

В'їдень 1841.

Любовь в серци заховайте
 В'їрно ко родин'ї,
 Меж' орлами, чи совами
 В найдальш'їй чужин'ї! —

И. Б. О. Г...

До Европы.

Европо! ты ся Богу злюбила,
 Хочь св'їта мизинная часть:
 В твоих грудех ты св'їтло зродила,
 Що б' ним огр'їти всяку власть.
 Но хто удасть 'зчислити недол'ї,
 Яки 'зсылала ти судьба?
 Минули в'їки г'їрких неволей,
 Поб'їдов ск'їнчила съ' борьба?
 За царство Рима били съ' Римляне,
 Точили потоками кровь;
 Ватагов як наперли Германе,
 Й хрест их не поб'їдив Христов.
 Чому? — Тогди бо Рим не любовою
 Христа, но гордост'ю владав:
 Чужи топтав законы ногою,
 За те й тяжко Бог покарав. —
 За Римом в сл'їд ступали Франконы,
 Дал'їй на сл'їпанки Герман,
 С в'їйнов на Сассы, Славян', Легоны,
 За синим морем Магметян.
 Не в'їра, ни Христова покора,
 Не забор'їв дика кровожадь,
 Загнала их за св'їты, за моря;
 Чолов'їк им ни брат, ни зять.
 Не в споминки про Арап'їв б'їдних,
 Що с ними д'їє съ' сей поры —
 Про Индиян западных и сх'їдних, —
 Було б' Римлянням в укоры.
 А тогди, коли съ' в'їйна розбрызала
 За в'їру Н'їмц'їв — чи любовь
 Христова хочь искрою в них блысла,
 Невинну лїючи кровь?
 Згадати б' ще часы, та про наши,
 Корсиканина й р'їд его:

Якои собѣ наварили кваши,
 Таку съѣли — й конецъ всего! —
 Една правда, едина наука
 Плыве, мовь чиста ртуть для нас:
 — „Не жди чужого, не будь канюка;
 Насилье съ' пересилит в час!“ —
 Кого же 'сь полюбив, Ты Всевышній
 Господине, Батеньку нашъ?
 Сей лукавый, тот лютый, сей пышний,
 Ни на що Европы салашь!
 О ни! є нарѣд благословенный
 В сто миллионове число:
 И собов чемный, с другим смиренный,
 Ёго жизнь: мир — лемѣшь — ч'ресло!
 Двох присудив Бог в ниже погибель:
 Дивых (sic) Туркѣв, чудных Мадяр;
 В помсту за вѣры, язика колыбель,
 Де вже лелѣяв съ' цвѣтныи ярь.
 О! предвѣцкій народе Славянскій,
 Тобов взкресла Христа любовь!
 А с нею спокѣй, мир Християнскій
 Буде в Европѣ — в свѣтѣ знов! —

Вѣдень в Липни 1845.

И. Б. О. Головацкій.

Подав *М. Возняк.*

Антін Кобилянскій.

Кілька згадок.

Др. Антін Кобилянскій, лікар, помер у Львові 8 лютого 1910, проживши 73 літ — полишаючи вдовицю і 6 по більшій часті незаосмотрених дітей. Помер у шпиталі фундації Білинських в крайній нужді, забутий і своїми і чужими. А колись в молоді літа — що ж то за велика духовна сила буда! Які великі надії покладали на нього його приятелі Русини у народнім згляді!

Покійний Антін Кобилянскій був перший, що мав відвагу виступити в 1861 році в австрійській Русі-Україні проти тодішнього нашого літературного диктатора пок. Богдана Дідицкого в брошурі, писаній чистим галицько-руським гірським (гуцульським) говором латинським чеським правописом, п. з.

„Slovo na slovo do Redaktora „Slova“. Богдан Дідицький за-
 чав був з Новим Роком 1861 видавати часопись „Слово“ два
 рази в тиждень макаронічною мовою, в котрім на чужім пе-
 реважно німецькім складі уживав слів наших, московських, цер-
 ковно-словянських, польських і т. д. І мова „Слова“ була незро-
 зуміла і зміст його мало культурний. До річи буде згадати, що
 1861 р. вся руська інтелігенція, що учила ся в Галичині,
 на Буковині і на Угорщині в німецькій мові, говорила в Гали-
 чині по польськи, на Буковині по німецьки, а на Угорщині по
 мадярськи. Щоби хто з інтелігентних Русинів говорив по-
 руськи, то се належало до великих виїмків — тим більше, що
 мало котрий інтелігентний Русин володів добре русько-україн-
 ською мовою, мовою рідного народу. Книжок руських не було.
 Історії нашого народу, писаної Русином не було. Русини чи-
 тали в Галичині по польськи і по німецьки, на Буковині по ні-
 мецьки, а на Угорщині по мадярськи. Одже ж „Слово“, майже
 однісеньке¹⁾ руське видавництво на цілу австрійську Русь (разом
 з Угорщиною), повинно було сповнити важну свою задачу, учачи
 австрійських і угорських²⁾ Русинів чистої русько-української
 мови, як також історії рідного народу в Галичині, на Буко-
 вині, на Угорщині і рос. Україні, про устрій конституційний,
 про права, які нарід руський мав здобути в громаді, в повіті,

¹⁾ 1861 р. виходив ще у Відни урядовий руський часопис „Вѣст-
 никъ“ — без значіння; а в Петербурзі виходила лиш „Основа“ місяч-
 ними книжками в російській і українській мові.

²⁾ Між галицькими і угорськими Русинами були тоді тісні звязи.
 Знаю се з власного досвіду, бо мій батько був священиком під Бески-
 дом коло Лавочного. Родини галицьких і угорських Русинів відвідували
 ся посподу і жили в важкій дружбі. Русини угорські мали тоді своїх
 письменників: о. Александра Духновича в Пряшова, о. Александра
 Павловича в Свидинки коло Бардієва, о. Стефана Мустияновича в Пи-
 липя близь Верецьких, Антона Кралицького ЧСВВ. і других, читали
 їх і набирали руського духа; а інтересовали ся також галицько-ру-
 ськими видавництвами. „Слово“ мало чимало пренумерантів на Угорській
 Україні. Та все змінило ся від 1867 р., коли утворено осібне королів-
 ство угорське, в котрім за 40 літ знищено угорську Русь-Україну
 і матеріально і духово. Колишні багаті угорські Русини етали нині же-
 браками. Всі товариські звязи між інтелігентними галицько-руськими
 з угорсько-руськими родинами від 1867 р. пірвані, бо угорський ряд
 підварілим оком дивив ся на тих угорських Русинів, котрі їздили до
 Галичини. До 1867 р. уміли в кождім угорсько-руськім селі Русини-
 селяне читати і писати по руськи. Нині мадярщина все затолочила,
 хоч 400.000 угорських Русинів все ще говорять по руськи.

в краю, в державі, в школах, в церкві і у всіх властях державних і автономічних в Австрії (і на Угорщині).

Тим часом „Слово“ не виповнило цілком того великого завдання, калічило огидно нашу мову, писало банальюки, а не просвічувало наш загаль, котрого і так держала в темноті метерніхівська система правління.

Проти так видаваного „Слова“ виступив пок. Антін Кобилянський, тодішній студент православної теології в Чернівцях, для того, бо „Слово“ старалося наломлювати наш самостійний русько-український язик до російського. Тому що брошура „Slovo na Slovo“ давно стала бібліографічною рідкістю, то незавадить подати ті гадки, які пок. Антін Кобилянський вже 1861 р. розвивав. Він м. и. пише: „...Бідкаємо се¹⁾, що немає обширности і простору нарідна мова, а жесмо ревні Русини, то хочемо її підоймити, але так незграбно і недотепно, що губили се в старославянщині, московщині і инчих чужих мовах, убравши лиш маску нарідної мови; але вона сама від нас далека. Вона велична сама в собі; не загине фарбів краса тому, що сліпий її не знає. Війде вона з оковів, котрі її накладають книжники, недоуки, але війде аж тогди, як встанут в народі півці²⁾ і потраплят защебетати рідним голосом, але не ошуканим теперішних перекінчиків, таких, що з малу свого язика не знали, єго се встидали, а тепер раптом поетами і писурчуками стали“.³⁾

...„Наша, як кожда инча мова, війде і до наук і до книг, але не через таких, що її незнають, та инчу гейби на посьміх рідної робет! Рідна мова, як до тепер була лиш для села, то через книжників, бо тої Русини, що своєї рідної мови не знають, нев ніколи не говорили і майже неговорет, як коли що скажут або напишут, то так красно, що ледви їх мож зрозуміти“...

...„Провираю упадок книжників, що до тепер верховодет, а з душі жичу тим, що знають жерела, керничини правдивої народности, аби як найборше вільсли благословенство єї на инчих своїх братів, аби утворили гей сльіпим з роду очи, гей Христос. Недержу се письменників, що за ними, за купу слів

¹⁾ Пишу дословно в тих язикових формах, як А. К. писав, лиш зміняю чеський правопис на наш теперішній.

²⁾ В лютім 1861, коли друковалося брошура „Slovo na Slovo“, Тарас Шевченко був у загалу Русинів в Австрії незаним. — А. К. думав тут про Осипа Фельковича, котрий почав тоді чим раз гарнійше янсати, як виходить з брошури „Slovo na Slovo“.

³⁾ Чи не алюзія до Богдана Дідицького?

кривих, хотіли ущипнути лавр Парнасу, ані тих, що їм письменність так як товста корова, що їх кормит; але знаю і держу се тих, що в тихості приготовлюют се на віщунів народу¹⁾, щоби переважили своїми кількома пісеньками, якби їх відали, томи, котрі тепер виходет у Львові, а не варт лиш, аби їх спалити“...

...„Не досить, що мова скривлена і слів купами позгор-тано так, що гей на сьмітку би бродити, аби яке зерно найти в гіркій лушині; та коби хоть зерно, коби хоть гадка яка щира поплатила працю, але ні; і тої нема, ба противне находиме брак роззору (Anschauung!)—в житє, фалшиві характери не рускі, ба ніякі; а одним словом сказавши: безладний льопіт! Кому він милий? чо се ошукуєте? Чо се туманите таков за-кріплов ляпанинов, що непоходит з душі, що разит душу і наші уха і серце бурит?“... „Взори сільского язика від Русинів ружних сторін виявилоби гладкість, оборотність і богацтва малоруцини і помоглиби ї до красного розвою“...

...„Однако вони (книжники) самі кажут, що їх мова не для народа; видко, що і они не для народа, коли їх письмо лиш для них самих! Але найно пукне тот мур хінський²⁾, а наша мова найде се здібна помали віступити в космополії з другими!“

Богдан Дідицький післав був Антонови Кобиланському за-просини на передплату „Слова“. З тої причини пише А. К. до Б. Дідицького: ...„Позваляю собі перетолкувати кілька слів з Вашого паперу до мене на малоруский язик:...“ „Тут также запитавбим, чи сесе Ваш рідний язик! Як так, то хйба мати до Вас по руски не говорила!“³⁾

...„Сесе неруцина⁴⁾ ледви що некаже, що гейби були сесі запросини наперед по німецьки вироблені, а відтак з словарем Шміда⁵⁾ на сесе переведені. Відки московщині сила, казити

1) Тому що А. К. намовив Федьковича, що писав німецькі поезії, щоби писав по руськи і тому що в „Slov-i na Slovo“ помістив 8 його поезій, тож видко, що під тим віщуном розумів Осипа Федьковича.

2) Та штучна мова, як нині кажуть: „язвичі“.

3) І так дійсно було. Б. Д. син руського священика в Мостів великих, говорив в малку лиш по польськи; а в 1848 р. як студент філософії був навіть польським патріотом і носив конфедєратку.

4) Котрою Б. Д. післав „запрошеніє къ предплатѣ“.

5) В 1850-их роках завели у східній Галичині по школах науку русько-української мови. В школах учено викладною мовою німецькою. По польськи в школі середній й на університеті Русинів не учено. Але інтелігентні Русини говорили дома лиш по польськи, часами по німецьки.

руську мову? — Не єї сила, але безсильність, слабкість наших „Родимцев-Писателів“¹⁾, шушвалків сказавби щирий Русин. У нас і в кожній мові є свої власні обороти; хто тих незнає, мови незнає“...

...„Говоріт же ви до себе таков своєв мовов, а нам не з біди се діє вашему клекотови наставти уха! Ми собі з народом по сільски як заговоримо, то нас певне і міщанин зрозуміє, а так ви себе будете розуміти, а ми себе. Ми се неквапимо на голов на осліп за Вами писарчити; немаємо коли до банелюків, до льопоту знизжати нашу рідну мову; ми вчимо се иначе орудувати скарбами народа; вни про книжників чей невубожіют“...

Але ті щирі слова Антона Кобилянського нічо не помогли; не завернули Богдана Дідицького з задуманої дороги омосковщєня нашої русько-української бесіди. Не помогло нічо, хоч в місяць пізнійше, бо в марті 1861 р., видруковав Антін Кобилянський другу брошуру з подібним напрямом під заголовком: „Holos na holos dla Halуčynu“, де замістив кілька поезій писаних українською мовою:

„А коли она минї вечером у гаю
Заспіва — пісню руску, ту любовиву
Думку українську, на путу ревливу —
Тогди я власти над собов не маю! — і прч.

або: „Чого ти козаче, чого ти бурлаче,
Як вітер осінний в дуброві запчає,
Головоньку склониш, слізми обілєш ся,
Від горя від смуги у поле плетєш ся? і прч.

або: „Чо думавш мій козаче?
Час вже сісти на коня;
Там дєсь люба ревно плаче
За тобою у врага! і прч.

Прийшло ся писати задачу русько-українську. Руський школяр, не будучи в силі зліпити ту задачу, укладав її в голові в німецькій мові, брав німецько-росийський словар Шміда і живцем виймав слова росийські і паковав в русько-українську задачу. Так робив і я задачі в висшій гімназії.

¹⁾ А. К. висьміває ту форму, ужиту Богданом Дідицьким в його „Запрошеніє къ передплати“.

або: „Дивлю ся на небо, тай думку гадаю,
Чому я не сокіл, чому не літаю?
Чому мині Боже ти крила не дав,
Я б землю покинув і в небо злітав! і прч.

А закінчує Антін Кобилянський ту свою брошуру відозвою:

„О, Бояви! загриміт
Рущивов над Галичинов!
О, соколи! вкрийте сьвіт
Тим, що гугнают Московщинов!“

Чернівці 21/3 1861.

Що тикаєть ся життя Антона Кобилянського, знаємо тільки: А. Кобилянський був сином дяка з Богородчан¹⁾; ходив до гімназії в Станіславові²⁾; був перші два роки на руській гр.-кат. теології у Львові; остатні два роки був на православної теології в Чернівцях. Тут познайомив ся з Осипом Федьковичем, котрий був поручником при черновецькім 41 полку, рекрутованим в значній часті в Гуцулів і Русинів з ровени буковинської, як повіти Заставна, Кіцмань і прч., де дуже чисто по руськи говорять. Тут намовив А. К. Осипа Федьковича, що писав удатні німецькі поезії, до писання поезій в рідній руській мові. І се власне була велика заслуга Антона Кобилянського.

Антін Кобилянський любував ся в філософії, знав докладно філософію Канта, Фіхтога, Гегля — і був пристрасним прихильником вететеріанізму і правил строго гігієнічного життя, а ненавидів всякі збитки, всякий фалш і облуду, і всяку неприродність. По укінченю теології став він проповідником „вільної німецької релігійної громади“³⁾ в Німеччині. Коло р. 1865 р. вернув з Німеччини до Галичини і тут вістав суспендом при реальній школі у Львові. Директор Рудецкий поручив йому написати своє Nationale. А К. написав в рубриці:

1) О сїм говорив радник двору Болеслав Барановский, кравчий інспектор шкільний, котрий знав А. К.—ого з станіславівської гімназії. Здаєть ся, мильно подано в „Ділі“, що він родив ся на Буковині.

2) Не виключене, що кінчив гімназію в Чернівцях, бо приятель його б. п. Кость Горбаль, проф. гімн., часто згадував переді мною про А. К. і про Чернівці.

3) Основателем тої релігійної секти був 1848 р. Runge. Її засади виложені в брошурі: „Nicht gottlos, aber götzenlos von Johannes Czernski, Prediger des „freien deutschen religiösen Gemeinde“, виданій коло 1860 р. в Німеччині.

„Religion“: „keine — und warum nicht? Aus Religion. Friedrich Schiller“. Дир. Р. представляв А. Коб—му, щоби так не писав, бо се йому може пошкодити. Одначе А. К. — вірний своїм засадам — не змінив своєї відповіді в тій рубриці. Намісництво увільнило його з посади. Тоді пристав А. К. до русько-українського театру, що під дирекцією Омеляна Бачинського грав в салі Народного Дому і що з дилетантами гарно другий рік розвивав ся. А. К. виступав на нашій сцені; але коли зажадав від директора, щоби йому лиш давав самі героїчні ролі, а Бачинський таких утворів в своїм репертуарі не мав, А. К. виступив в театру і видав одно число гумористичної газети „Дуля“, де дуже висміяв як Бачинського, так і його жінку, котра знаменито града і дуже красно співала і пристійною особою була, так що всіх своєю грою і появою захоплювала. Приміром м. и. писав: „На чім стоїть наш театр?“ Відповідь: „На 34 літній бабі“. Або в алжувії до того, що дир. Бачинський грав все в комедії „Сватане на Гончарівці“ ролю дурноватого „Стецька“, писав: „Директор Бачинський нехай в ролі „Стецька“ буде лиш натуральний, а дуже добре його віддасть“ і под.

Потім поїхав А. К. до Америки і був в Milwaukee знов проповідником вільної німецької релігійної громади. Як довго там був, не міг я розвідати ся. Але 1872 р. зробив гімназійну матуру.¹⁾ Потім ходив в Відни на філософію, опісля на медицину і став доктором медицини. Оповідали, що А. К. признаючи засаду: „naturalia non sunt turpia“, вигривав ся в Відни на Franz Joseph Quai на мураві голий. А коли поліцай зав'язав його, щоби вбрав ся, хотів його А. К. перекопати філософічним аргументам — і справа покінчила ся увільненням А. К.—го від вини і кари. Оженив ся у Відни з німкою-кухаркою, бо йому подобала ся і що — як оповідав мені — здавало ся йому, що в житю юрна буде.

З півнійших зайнят А. К. знаю, що він переложив для льондонського біблійного товариства євангеліє на українську мову. Винайшов машину, котру назвав „димовлад“. Ся машина мала збирати дим з коминів і в якийсь позиточний спосіб його зуживати. Він надіяв ся, що в Лондоні, де так багато фабрик і диму, куплять за дорогі гроші його „димовлад“ і він стане

¹⁾ Народна Часопись, 1910 ч. 30, в котрій написав некрольоґ п. Кирило Кахникевич, що особисто знав А. К.—го.

мільонером. Але ніхто не купив його винаходу. А. К. думав також над винайденем літаючої машини, і — як мені кавав — переписував ся в сій цілі з Дрімонам; але не пощастило ся йому в сій справі; деякі рисунки з тої машини лишив у мене.

Кільканайцять літ перед смертю осів А. К. у Львові; але не жив з Русинами. Лиш час від часу позичав на прожиток для себе і численної своєї родини дрібні суми. Відчувив ся від нашого народу — хоч з Русинами все по руськи говорив. Був космополітом і безконфесійним. Дітий своїх виховував в подібнім дусі. Лишив їх 6 і вдовицю. Дітий поназивав дивними іменами. Приміром синів поназивав: Геліос, Зорин; доньок поназивав: Селена, Салюта. Діти його не любили і не поважали, хоч він особисто був дуже добрий і чесний чоловік, тільки у виступах своїх часом непочитальний. Около 1901 р. приходив до суду у Львові і жалував ся переді мною, що його діти не слухають і зневажають. Трохи згодом пізнійше виточив жінці процес о уневажнене подружжя; а мені кавав, що причина сьому що вона не має мозгу, здібного до розвитку. „Sie hat kein bildungsföhiges Gehirn“, були його слова. Суд відмовив жаданю повзу. При тим А. К. назвав переді мною президуючого судію „ідіотою“, за те президуючий судія — дуже розважний, людяний і спосібний чоловік, відізвав ся про А. К. переді мною: „ta to warjat“. Жив А. К. з жінкою і з декотрими дітьми аж до смерті в крайній нужді. Як лікар практики не мав. Син Геліос присилав йому місячно 30 кор. Товариство лікарське львівське помагало йому часами грошевими датками. Дома така нужда була, що жінка не мала ся в що убрати, щоби на похорон піти. На похороні була лиш молодша донька Салюта, 20-літня дівчина, котра лишила ся без жадного удержання. Наймолодший син дуже гарний, 16-літній хлопець, вигнаний в 2-ої тімн. класи, тепер без занятя, був недавно за крадіж угля судово караний.

А. К. занедужавши на запалене легких, помер до трьох днів у шпиталі фундації Білинських у Львові. Щоби його не ховало товариство Ариматеї (похороном для крайне бідних без походу священика і без жадної паради), асигновоало лікарське тов. у Львові 100 кор. і тим було уможливлене справлене похорону. Поховав А. К.—го латинський ксьондз закладовий.

Подав *Т. Ревакович*.

Наукова хроніка.

З історії й соціології національної боротьби.

Dr. Józef Buzek, prof. univ. i poseł do rady państwa: Historia polityki narodowościowej rządu pruskiego wobec Polaków od traktatów wiedeńskich do ustaw wyjątkowych z r. 1908, Льв., 1909. Стор. VI+569, 16°.

Книга львівського професора статистики й адміністрації Бузека, котрої наголовок вище поданий, дає чимало інтересного матеріалу історичного, соціологічного й політичного. Займатись політичним боком її змісту тут не потребуємо; воно зроблене в іншій місці („Діло“ ч. 68 і далші в цього року); зазначено там ту велику актуальну вартість, яку вложив у книгу автор її, польський народово-демократичний політик. На сім місці цікавить нас не політичний, а історичний і соціологічний зміст роботи проф. Бузека.

З історичного погляду вона заслугує на увагу вже тому, що вона — перший суцільний підручник до пізнання історії тих незвичайно інтересних часів прусько-польських відносин, що означені роками 1815—1908. Бо дотеперішні історичні монографії польські, що торкають ся того часу (Раковського і Яроша), і німецькі (Боґуславського і Гейфена) ні своєю повнотою ні використанням жерел не можуть рівнятись в книгою проф. Бузека. З цього погляду треба сказати, що книга та справді виповняє прогалину в історичнім пізнанню того часу. І треба ще сказати, що — поминувши кілька схиблень, де національно-політична пристрась автора замрачила його сумління як ученого історика (про се низше), — праця проф. Бузека зроблена добре. Приносить вона — і се в ній в історичного погляду найцінніше — малопрístupні й розкинені в часі й просторі документи в дослівнім тексті або в докладних змістах у такім богацтві, що приходить ся подивляти роботящість автора, а українському читачеві приходить ся ще й жалкувати, що історія українсько-

польських відносин у Галичині за останніх сто літ не знайшла досі такого пильного дослідника, як історія польсько-пруських відносин знайшла в особі проф. Бувека.

Та робота ш. автора має й визначний соціологічний інтерес. Новітня соціологія що-раз більш одностайно й згідно приходить до своєї думки, що завдане її: бути наукою про форми взаємин між людьми. До форм таких належить безперечно також боротьба. Соціологічне значіння боротьби виявляєть ся в тім, що вона спричинює й модифікує спільноти інтересів, зєднання й організації¹⁾. Хоча боротьба — хліб насущний в людськїм житю, в штуці й літературі, то таки соціологічний розгляд її видів, форм і елементів стоїть що-йно в початковій стадії. З особна треба се сказати про той рід боротьби, який в новітніх часах прийшов до нечуваного раніше значіння, про боротьбу національну. Коли говоримо про національну боротьбу, то часто забуваємо, що треба відріжнати й особно розглядати два типи її, в котрих кождий має свої специфічні признаки й прояви. Типи сі можна загально означити як західно-європейську боротьбу національну і середно- й східно-європейську національну боротьбу. Характеристична признака першого типу ся, що в ньому боротьба націй в правила покриваєть ся в боротьбою держав. Зложили ся на те географічні й історичні обставини, обговорене яких сюди не належить. Віймки в сього правила (прим. англійсько-ірландська боротьба) тільки виразнійше підчеркують його силу. Для другого типу національної боротьби характеристична ся обставина, що національна війна ведеть ся в межах поодиноких держав і країв, і то на територіях, які звичайно затратили вже чистість і одностайність своєї національної фізіогномії та стались територіями більш або менш мішаними національно. Динаміка сього типу національної боротьби в дуже богатых пунктах инакша як динаміка, стратегія й техніка боротьби між державами-націями, відмеженими природними границями. Не можна заперечити, що коли західно-європейський тип національних спорів богатший яскравими, ефектовними моментами (великі національні війни XIX столітя!), то другий тип — правда — менше ефектовний зверхнім виглядом, але за те соціологічно рішучо цікавіший; він вивів на світ цілу низку явищ і питань, для пізнання людських взаємин і будови суспільностей незмірно важних і так складних, що поміщене і розв'язка їх в рамках т. зв. міжнародного права неможливе. Для науки й практики отворені тут нові, дуже широкі області. Приготовною роботою для наукової соціології національної боротьби, соціології як науки формальної, мусить бути

¹⁾ Гляди: Georg Simmel. Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Leipzig, 1908. Стр. 782. Глава: Der Streit (стр. 247—336).

призбиране як найбільшої скількості фактичного матеріалу з цього обсягу людських взаємин. Т. зв. описова соціологія потрібна як фундамент соціології формальної. А цінний причинок до матеріялів під побудоване описової соціології національної боротьби маємо в книзі проф. Бувека. І то не тільки на тих сторінках її, де автор викладає нам об'єктивні факти, а й на тих сторінках, де він, виявляючи своє обличчя, обличчя націоналістичного політика і „войовника“, несвідомо й мимо своєї волі сам стаєть ся об'єктом досліджу над психологією національної боротьби. Се ті, вище згадані, сторінки книги ш. професора, де він зрікаєть ся своєї наукової поваги й махає рукою на сумління історика, а за те продукуєть ся читачеві як націоналістичний агітатор, якого не в'яжуть правила історичної критики.

Кілька таких „вискоків“ автора пришпилимо тут зараз, не претендуючи зрештою при тім на повне вичерпане матеріалу, який подає проф. Бузек на різних місцях своєї просторої книги.

Учений історик проф. Бузек упевняє читачів, що пруське правительство „заключило союз із найгрізнішим нашим (себто Поляків) противником, партією радикальною українською, і попирає її всіми (!) силами. Безперечно (!) означає одностуність, з якою пруська преса користуєть ся найбільше баламутними, часто з пальця виссаними брехнями, розсіваними українською пресою, в цілі попирання політичних цілей Українців, підмогу пруського правительства для тихже. Без інтервенції правительства така майже повна одностуність опінії булаб неможлива, тим більше, що ліпше поінформована преса австрійсько-німецька в тих справах станула на зовсім инакшій становищі як пруська преса“.

Таке на 35 сторінці. А на иншій місці (стор. 274) читаємо знов такі запевнення: „Пруське правительство заключило почавши від 1902 року тісний союз з Українцями. Доказом (!) того союзу є протеговане української еміграції робітничої до Прусії, яка має ослабити велику власність у східній Галичині і достарчити Українцям грошей на викупно польської землі на сході, доказом того є тісні взаємини між українською пресою в Галичині і пресою пруською в напастях на галицьких Поляків, доказом того є врешті поміч достарчувана пруським правительством Українцям в цілі підюджування руської людности проти Поляків“.

Читаючи сю купу — при всій їх аподиктичності такі — смішних „доказів“ таї стрічаючи на инших сторінках сильні докази — не прусько-українського союзу, а — сліпої ненависти автора до українства, яка дозволила ученому історикови на основі таких „доказів“ виводити цілу теорію союзу пруського правительства з українством у Галичині (до річи: шан. автор так добре орієнтуєть ся в укр. справах, про які самопевно пише, що аж не знає прим., що „партія радикальна україн-

ська“ і „Народний Комітет“ — не одно і те саме!), читаючи всі ті балакани, тратить людина спроволу довіре до наукової — скажімо просто — чесности автора тай має охоту кинути книгу в кут. Одначе згодом показуєть ся, що тільки в українських справах шан. автор так *sans gêne* виявляє свої почуваня, мабуть тому, що бачить в українстві „найгрізнійшого противника“ Поляків — багато грізнійшого ніж пруське правительство. Тож коли таки беремось за книжку проф. Бузека, щоб із неї вибрати деякі факти й дати в обсягу прусько-польської національної боротьби, то робимо се в тою думкою, що зміст його оповіданя про ті відносини не стоїть у такій ворожнечі до правди як його слова про польсько-українські справи.

Одначе заки перейдемо до того змісту, винні ми ще доказати сказане нами висше про пригожість самого автора як матеріалу до дослідів над психологією національної боротьби. Лежить воно між ин. в психіці тої боротьби, що слабша сторона в своїх заявах залюбки оперує етично-чуттєвими аргументами, відкликаючись до людських, гуманних почувань сильнійшого противника, і т. и. З другого-ж боку сильнійший противник до етичних почувань звертатись не має чого, а за те він подаванем неправдивих відомостей про ворога і вікчемність його силкуєть ся розжарити ще більшу ненависть до нього в своїх рядах. Розуміє се проф. Бузек. Але вміє користуватись сею правдою тільки тоді, коли можна кинути нею в очі неприятелеви. Він пише (підчеркненя наші): „Наведені аргументи протипольської політики правительства не можуть робити її популярною серед мас німецької людности. В противенстві до дійсних причин ходять тут виключно тільки о причини натури агітаційної. На першім місці треба тут навести удаваний страх перед повстанем, звагалі перед т. зв. польською небезпекою... Як систематичне розсіване таких чуток впливає на широку опіню, котра вірить навіть у найпустійші байки, можна собі уявити, коли пригадаємо собі, що часто навіть освічені люде не зуміють собі вдати справи про справдішній стан діла“. В світлі наведених що-йно слів шан. автора чудово показуєть ся також вартість його — розсівача „виссаних з пальця“ чуток про українство, як матеріалу для дослідів над психологією національної боротьби.

Але доволі сього. Переходячи до прусько-польських відносин, треба про книжку проф. Бузека ще сказати, що не облекшує користуваня нею хаотичність її: велика сила матеріалу історичного, статистичного, соціологічного і и. не впорядкована скрізь як слід, а перемішана — иноді так, що читач тратить тяглість викладу, а за те подибує одну й саму річ обговорену на двох або й трьох місцях. Якби мало колісь появили ся

друге видане „Історії“, то треба-б раніше на ново впорядкувати велику часть матеріялу.

* * *

Заки приступимо до історії прусько-польських відносин за 1815—1908, зазначимо число Поляків у пруській державі і розміщене їх. З 3,714.923 Поляків, які живуть у пруській державі, дня 1 грудня 1905 р. жила одна третина (1,231.298) у Познанщині, одна третина в Сілезії (в самій реґенції Опольській 1,186.404), неповна одна шеста часть у західній Пруссії (573.201), неповна одна дванадцята в східній Пруссії (305.026), решта в інших пруських провінціях.

Цікава річ, що одна часть польської людности пруської держави ніколи (й доси) не добила ся до свідомости своєї національности. Се Мавури, котрі прийшли під пруських рицарів ще в середних віках, прийняли згодом протестантську віру та — хоча вживають свого наречя, то до свідомости своєї польської національности не доходять.

Свою Історію національної політики пруського правительства супроти Поляків проф. Бузек розпочинає 1815 роком, себто роком віденського договору, і ділить її на дві епохи. Перша до 1872 р. означена як епоха „релятивної рівноправности національної Поляків з Німцями“; друга від 1872 р. епоха екстермінаційної боротьби пруського правительства супроти Поляків.

Віденський договір в 1815 р. постановив, що польські піддані Пруссії й Росії мають дістати „інституції, які запевнялиб їм збережене їх національности“. І справді пруське правительство зараз після віденського конґресу розпочало робити кроки не тільки до переведення повної національної рівноправности Поляків з Німцями, а й згодило ся на збережене осібної індивідуальности історичної князівства познанського, призволяючи на національний польський полк, на першенство для польських урядників у границях князівства, навіть на осібний цивільний і судовий закон для князівства, на інституцію осібного намісника для князівства і на пошановане історичної минулости князівства в гербі і титулі пруського короля. На стрій публичної опінії в Німеччині і в Пруссії був аж до французько-пруської війни в 1871 р. рішучо прихильний Полякам. Деякі зміни в польській політиці правительства спричинили в першій епосі тільки повстаня в 1830 і 1846 рр. Револуційна пропаганда в пруській Польщі йшла від заграничних еміґраційних комітетів. З упадком повстаня в 1848 р. покінчила ся в Познанщині ера політичних заговорів та розпочала ся плянова праця органічна. Після 1863 р. повсталала в Познанщині польська угодова партія, котра незабаром обхопила більшість польської суспільности.

Урядоване пруської адміністрації на польській території було.

в службі внутрішній німецьке, в службі зверхній польське й німецьке. Місцева самоуправа була в руках польської шляхти, значить зовсім польська. В шкільній політиці правительство стояло на тім, що для його інтересів „зовсім вистарчає, шоби німецька мова була предметом науки в кожній польській-школі“. Зрештою правительство заявило, що „образоване польського народу може опиратись тільки на рідній мові“. Деяке погіршене приніс Полякам упадок повстання 1831 р. Новий намісник Фльотвель розпочав — правда — дуже оглядну, а проте інтензивну акцію за скріпленем німецького елемента в польських провінціях. На всякий спосіб шлях, який мав вести до того, вів через економічне й культурне піднесенє князівства. Польська мова втратила часть своїх публичних управнень, одначе правительство пильно берегло ся, шоби нічим не дразнити польської суспільности. Нових народних шкіл польських і німецьких засновано тоді звиш 200, ще більше шкіл наділено відповідними шкільними будинками й учителями. Будова доріг, осушуване багон, попиране огородництва й фабричного промислу в князівстві йшло тоді на велику міру. Щоби піднести рівень образования католицького духовенства, правительство заложило два семінарі духови та обсадило професорські катедри науковими силами в усіх пруських провінцій. Семінарі ті виховали нове покоління духовенства в глибоким науковим образованием, покоління здібне до проводу на всіх полях національної польської праці, і знаменито причинили ся до піднесеня культурної і суспільної сили польської суспільности. Вже в 1837 р. на 100 дітей у віці від 6—14 років ходило до публичних шкіл пересічно коло 70 процент. Знесенє панщини й увласненє хлопів перевело пруське правительство корисно для селян.

Король Фрідріх Вільгельм IV був рішучим прихильником Поляків. Аби „обминути навіть підозріння, наче би правительство хотіло польську людність обмежувати або підкопувати на користь німецького елемента“, він усунув Фльотвеля. Мало того, він згодив ся платити емеритури тим офіцерам-Полякам, котрі за участь у повстаню були видалені з пруської армії. В 1848 р. Поляки домагали ся національно-політичної реорганізації цілого королівства з особним польським військом і польською командою. Німецька людність князівства (571 тисяч супроти 779 тисяч Поляків) не протестувала проти надання національних прав Полякам, а домагалась, аби ті концесії доторкались тільки до польської части князівства та шоби німецька часть була вилучена з наміреної організації. Правительство дало згоду на поділ князівства на польську й німецьку часть і на влученє німецької части до німецького союзу. Одначе Поляки станули на становищи історичних прав та енергічно проти того запротестували, надіючись, що парламент франкфуртський

прихилить ся до польського історичного права і навіть не допустить німецьких послів князівства до свого складу. І справді — річ характеристична: польське домагане знайшло серед німецьких послів пристрасне підперте, одначе таки не встояло ся, бо більшість заявила ся проти того — так дуже характеристичного для Поляків — домаганя.

Епоха рівноправности Поляків з Німцями протягнулась до 1872 р. Рік той приніс початок екстермінаційної боротьби пруського правительства проти Поляків, боротьби, яка — з короткою перервою на „угоду“ — триває до нинішнього дня, придбала Прусії відому славу в світі та спричинила основні зміни в суспільно-економічній будові польської суспільности в Прусії і в її національно-політичній вдачі.

Початок новому періодови в прусько-польських відносинах дав канцлер князь Бісмарк. Період сей можна схарактеризувати як час заходів коло звінчення національно-політичних прав Поляків і коло відобраня Полякам їх рідної землі.

В протипольській політиці кн. Бісмарка зазначили ся дві фази.

В першій (1872—1885) боротьба пруського правительства була частидою т. зв. „культурної“ боротьби проти католицької церкви, в другій (від 1885 до 1890 р.) Бісмарк заходив ся відосібнити Поляків від німецьких католиків, аби з тим більшим розмахом їх побивати. В часі культурної боротьби Бісмарк знищив усі язикові права Поляків в обсягу шкільництва, адміністрації й судівництва, а після покінчення культурної боротьби розпочав кн. Бісмарк екстермінаційну боротьбу з Поляками на економічнім полі. В тій другій фазі діло не йде вже за національні права, а за само істноване польської людности в пруській державі. В часах канцлера Капріві (1890—1894) правительство спихало ся до уговоної політики з Поляками, залишило екстермінаційну боротьбу на економічнім полі і зробило навіть деякі дрібні уступки на язиковім полі. Після упадку Капріві правительство спершу (в рр. 1894—1897) вертало ся спровола до принципів політики Бісмарка з рр. 1885 до 1890, а від 1898 р. стануло на становищи абсолютного нівеченя польського елементу на економічнім полі, не жахаючись навіть ввіймкових законів. На становищи сїм пруське правительство непохитно стоїть до нинішнього дня. З подій першої фази змагань кн. Бісмарка проти Поляків треба зазначити, що спеціально важко налягла тоді рука пруського правительства на польським духовенстві. Так прим. архієпископа Ледоховского засудили в 1874 р. на два роки вязниці, які він відсидів, хоча тимчасом папа іменував його кардиналом. Познанського єпископа Знішевского і гнєзненського еп. Цибіховского арештовано, хелмінського єпископа засуджено на 200.000 марок, кардинала Ледоховского зложено в уряди, а потім вдруге засуджено на два і пів року вязниці і на кару 98.400

марок. Але не тільки на єпископів сипалися такі кари, вони посипались не менше щедро й на низше духовенство, а також на людність, котра ставала в обороні переслідуваного духовенства. Сотки тисяч марок гривни і багато років вязниці впало на польську католицьку людність. У цілім познаньськім князівстві було тільки небогато католицьких родин, котрих члени не були би карані грошевою карою або вязницею за опір проти розпорядків правительства на церковнім полі. Очевидно ті події потрясли цілою польською людністю аж до глибини та розбурхали сплячого доси польського хлопа, а то тим більше, що правительство зачіпало також права його в школах, судівництві й адміністрації. Згодом пруське правительство отямалося, що зробило велику хибу, сполучаючи боротьбу проти польської національності з боротьбою проти католицької церкви, і стало заходитись, аби розлучити польське питанє від питання католицького. Правительство в половині 90-их років погодилося з папою і з німецьким католицьким центром, культурна боротьба покінчилась, а правительство перестало скріпляти національну свідомість і силу Поляків через розбурхуванє їх національно-релігійних почувань.

Національно-політичні права Поляків уже були понівечені, на ті марні останки, які ще лишилися (наука релігії в польській мові), мала незабавом прийти черга, а проте правительство переконалося, що польська людність у боротьбі проти пруської політики не тільки не германізується, а навпаки — що-раз більше національно освідомляється. Мало того, коли до 1870 р. німецький елемент на польській землі розвивався кориснійше від елементу польського, то після 1870 р. противно польська людність стала чисельно багато краще розвиватись від людности німецької. Правительство спершу не вмiло знайти причин того явища та й думало, що винна сьому польська іміграція в Австрії й Росії, яка випирає Німців із польської землі. Наслідком того правительство розпочало масово видалявати польських імігрантів, завожих з інших держав. Одначе ся теорія випираня Німців Поляками була хибна в своїй основі. Статистичні досліді показують, що вже тоді внутрішні й міжнародні мандрівки відбувалися в Європі в напрямі від сходу на захід. У пруській Польщі та течія захопила передовсім німецьку людність, як близьшу Заходови по території й мові. Після 1871 р. емігрували в пруської Польщі головню Німці, а опорожнене ними місце займали, розуміється, Поляки. Значить, не випирали Німців Поляки, а витягав їх із польських земель на захід економічний розвиток.

Спис людности з 1880 р. вперше сконстатував факт, що польська людність від 1870 р. росте в пруськім заборі швидше від людности німецької. Для правительства була то несподіванка — неприємна. Воно довго не знало, з котрого боку можна би — не ображаючи католиць-

кого центру — найуспішніше заатакувати Поляків. В 1884 р. розпочинаєть ся ера різнородних протипольських проєктів. Роздумували над обмеженем права зборів для Поляків, дебатовано над скасованем свободи преси польської, над скріпленем германізаційної системи в шкільництві і т. и. І в той час національно-ліберальна німецька партія вперше подала правительству раду, щоби поборювати Поляків на економічнім полі і підрізати основи економічного розвитку польської людности. Спершу домогалась національно-ліберальна преса попираня німецьких господарських асоціацій, закладаня німецьких шкіл рільничих, торговельних і ин., роздаваня публичних робіт і достав тільки Німцям і т. и. А в 1885 р. зїзд національно-ліберальної партії ухвалив домогати ся від пруського правительства систематичної німецької колонізації польської землі. Пруський сойм розпочав ухвалювати від 1886 р. закони й сто-мільонові фонди на викупио землі в рук польської шляхти та на поселеня на викуплених землях німецьких хлопів і робітників. Переведене тої задачі віддано осібній комісії колонізаційній, залежній безпосередно від колегії міністрів. Покищо, протягом довшого часу діяльність комісії обмежувалась тільки на викуплюваню польської землі. До 1900 р. не сколонізовано ні клаптика. Що-йно в 1901 р. комісія взяла 9 домен під парцеляцію для німецьких колоністів. За те купила вона доволі багато польської землі: до 1890 р. було в її руках уже 32 шляхотських дібр і 32 селянських господарств.

Треба пам'ятати, що мимо всіх широких проєктів, комісія таки не мала в перших роках своєї діяльности докладно означеного пляну колонізаційного. Часто купувала вона землі, які не підходили під колонізацію; не розуміла ще, що германізаційну ціль можна осягнути тільки через твореня сильних німецьких островів на більших просторах. Яка доривочна була робота комісії, видно з того, що закуплені в трьох роках (1886 до 1888) добра (62) були розкинені в 25 повітах. Що-йно від 1889 р. комісія колонізаційна розпочинає плянову роботу, купує великі добра і в добрім положеню, щоб масово оселювати на них Німців. Від того часу приходилось комісії купувати також німецьку землю, щоби так запобігти переходови її в польські руки.

Хоча шкоди, які накоїла комісія Полякам в 1886—1890 рр. були великі, то таки колонізація, переведена в той час була Полякам багато менше шкідна ніж пізнійше. Лишаючи на боці недостачу пляну в колонізаційній роботі, треба звернути увагу на отї факти: 1. Число оселених колоністів у 1886—1890 рр. було всього тільки 690, так пияво йшла колонізаційна діяльність. 2. Трохи не половина (бо 333) колоністів походила з пруської Польщі, значить, не причинила ся до збільшеня німецької людности тих провінцій в тій мірі, як колоністи

з інших, німецьких провінцій. З. Стоячи на тім, що висність німецької людности над польською має проявлятись у господарській і суспільній перевазі засібного німецького хлопа над польським халупником, пруський сойм домагав ся, щоби комісія колонізаційна творила можливо велику скількість великих господарств селянських в простором више 20 га. В тих роках комісія, йдучи за тим домаганем, не могла розселити стільки колоністів, що пізнійше. Крім того колоністи, котрі мають више 20 га, не можуть господарити самі, без наємної праці: Отже сотворені комісією більші селянські господарства затрудиювали багато робітників — при недостатчі інших — розуміеть ся польської національности. Тому в німецьких колоніях, заснованих у 1886—1890 рр., доси же значний процент польської людности.

Германізуючи в 1873 р. народне шкільництво польських земель, правительство думало, що народна школа вгерманізує польську людність сільську. В 1885 р. після 12-літної германізаційної роботи правительство переконало ся, що надії його були зовсім марні. Німецька народна школа піде в польській землі не зуміла виконати задачі, поставленої їй правительством. У правительственных кругах розпочали роздумувати, які причини тої невдачі. Пише проф. Бузек: „Прусська бюрократія, вихована на традиції всемогучости держави, не зрозуміла, що культурного народу, привязаного до своєї мови й національности, взагалі школою денационалізувати не можна“. Правительство розпочало ще інтензивнійше заходитись коло германізації через школу; наложено великі кари за непосиланє дітей до школи, піднесено вік обовязкової й доповняючої науки, усунено останні сліди науки польської мови в школах, призначено кілька мільонів марок одноразової запомоги на будованє нових шкіл і наділене їх учительськими силами. Поза тим розпочала ся ера конфіскації польських видавництв та переслідувань польських просвітних товариств.

Було так до 1890 р., до уступлення Бісмарка. Ера канцлера Капріві перервала на кілька років протипольську політику пруського правительства. Капріві намагав ся до згоди в Поляками, думаючи, що так прихилить Поляків до правительства й держави. Одначе основних національних концесій правительство не могло тоді дати Полякам, бо не було-б на те дістало згоди пруського сойму, в котрім протипольські партії мали більшість. Правительство могло зробити Полякам тільки дрібніші концесії, до яких не треба було призову сойму, та за ту ціну придбати собі поперте польської парламентарної репрезентації й „вишколених“ польських політиків, котрі добре знали, що правительство не зужило ще всіх способів боротьби, а з другого боку вміли пізнати вартість безсторонної з національного погляду діяльности правительственной:

адміністрації для економічного розвитку польської суспільности. Концесії ті в природи річей мусіли швидко вичерпати ся, а тоді Поляки мусіли вернутись назад до боротьби за повну рівноправність та стати в опозицію до правительства, яке тої рівноправности не хотіло або й не могло признати.

Душею порозуміння з пруським правительством був тоді посол Йосиф Косцельский. Маючи симпатії в цісарськiм дворі, енергичний і розумний Косцельский швидко орієнтував ся, що канцлер Капріві радо згодить ся на залишене протипольської політики свого попередника за ціну польських голосів у союзнім парламенті, де правительственні партії після виборів 1890 р. були в меншості. Диктоване обосторонною потребою порозуміння скоро наступило, тож від 1890 р. правительство залишило в щоденній адміністраційній діяльності боротьбу з Поляками та виступило з деякими загальнішими концесіями. Однак концесії ті вичерпали ся вже в 1892 р. і від того часу становище Косцельского і фракції парламентарної польської ставало ся що раз трудніше. Косцельскому робили противники закид, що з особистих причин служить правительству, а коли в 1892 р. цісар відзначив його дарунком з власноручним листом в доказ признання за голосоване польської фракції за одним воєнним кораблем, причіпили до його імені глушливий титул „адмірала Гопла“¹⁾. В 1893 р. боротьба партій в Познанщині заострилась. В союзнім парламенті важила ся доля великої військової реорганізації. Поляки голосували тоді разом із своїми найбільшими ворогами (консерватистами й національно-ліберальними) за правительственным предложением, а проте більшість (вільнодумні, центр і соціалісти) відкинула предложене. Наступило розв'язане парламенту. В нових виборах правительство перемогло о стільки, що рішене лежало виключно тільки в руках Поляків, котрі могли предложене прийняти або повалити. В Познанщині сподівали ся, що в такій ситуації буде можна виторгувати від правительства бодай привернене польської викладової мови в католицьких школах. Коли посол Яжджевский вложив у парламенті заяву, що коло польське буде голосувати за правительственным предложением, загально думали, що правительство зробило за те Полякам якісь значні уступки. Тимчасом правительство — правда — прийняло деякі зобов'язання (у відручнім письмі канцлера), але зобов'язало коло польське задержати все те в тісній тайні, не маючи певности, чи на ті концесії дістане призволене більшості пруського союму. Наслідком того повстало в Познанщині величезне обурення. Народна (ludowa) партія розпочала систематичну агітацію проти польської парламентарної фракції, котру названо „двір-

¹⁾ Гопло — озеро в пруській Польщі, коло міста Крушвиці.

ською“ партією. В містах агітація та мала успіхи, одначе села не змогла опанувати. Мало того; могуті селянські організації заявили ся проти „людовців“, оголошуючи загальний бойкот головних органів „людової“ партії. Так отже парламентарна фракція могла зберігти далі добрі відносини з правительством, вижидавши приречених концесій на шкільнім полі. В марті 1894 р. виявило ся, що концесії, які правительством може дати, мінімальні. Більшість послів постановила тоді піти за голосом опозиції і вирікти ся політики Косцельського. В часі комісійних нарад над бюджетом фльоти Косцельський заявив, що коло польське буде голосувати за правительственным предложенєм. Коли прийшло до голосованя, хибувало кількох польських послів, а решта вийшла із салі безпосередно перед голосованєм. Того самого дня Косцельський зложив мандат. Фактично покінчила ся тоді прусько-польська угода, одначе формальна розвязка наступила аж по кількох місяцях потім (промова Косцельського на львівській виставі в серпні 1894 р. і промова цісаря Вільгельма II в Торуні у вересні 1894).

Із загальніших концесій, які здобули Поляки в рр. 1890—1894, проф. Бузек вичисляє отсі: 1. Пруське правительством перестало робити перепони польській зарібковій іміграції з Галичини й Росії. 2. Архiepиcкoпoм у Познані іменовано Поляка Стаблевського. 3. Призволено учителям у Познанщині приватно вчити польські діти по польськи читати й писати, а потім введено на ново науку польської мови в правительственный науковий плян народних шкіл. 4. Головна сила Поляків у пруськім заборі полягає тепер на економічній організації. Підставою тої організації є польська система зарібкових товариств. Познанські зарібкові й господарські спілки — найстарші на польській землі. В Познанщині жив в 50-их роках перший організатор тих спілок Шульце-Деліч. Перше таке товариство засновано в Познані 1861 р., в дальших 9 роках засновано ще 28 таких кас позичкових і т. и. В 1871 р. засновано „союз польських зарібкових спілок“; від того часу польський рух коопераційний росте дуже швидко. З великих неправильностей, які загніздили ся в польських спілках в рр. 1878—1886, виратував польську спілку „банк союзу зарібкових спілок“, заснований 1886 р. з основним капіталом пів мільона марок. Банк той дав „Союзови“ потрібні засоби до реорганізації й ревізії занедбаних спілок тай спричинив новий розцвіт польських кооператив. Число членів росло (в 1886 р. 20.861, в 1887 р. 22.992, в 1888 р. 24.173), число вкладок також росло (в 1886 р. 8,900.000, в 1887 р. 9,600.000, в 1888 р. 10,500.000). В 1889 р. нависла над польськими спілками велика небезпека. Новий закон про зарібкові спілки постановив, що кожда спілка мусить піддати ся урядовій ревізії. Ревізора мав іменувати суд. Урядовій ревізії не

підлягають тільки спілки, котрі належать до союзу, який має привілей іменувати своїх ревізорів. Привілей такого привілею залежало виключно тільки від пруського міністра торгівлі. Поки Бісмарк був канцлером, не можна було думати про надане польському союзови права ревізії. Однак як Бісмарк уступив ся, то нове правительство признало союзови польських спілок право іменувати своїх ревізорів. Право те прислугує польському союзови досі. Союз може ті спілки, які не слухають його розпорядків, виключити із свого складу, знищити їх кредит і присидувати їх піддати ся судовій ревізії книг та товарових і касових засобів. Маючи те право, союз польських спілок став ся наймогутнішою польською організацією в пруській Польщі, яка дає Полякам можливість питомого економічного розвитку на перекір усяким насильствам уряду. Здобує того привілею — найважнійша користь „угодової ери“.

Переходимо до представлення дуже інтересної глави прусько-польських відносин — глави про боротьбу за землю.

Від часів січневого повстання не було події, яка так сильно потрясла би цілою Польщею, як уладжене пруським правительством викидане австрійських і російських Поляків з Прусії (1885) і ухвалене закона колонізаційного в 1886 р. В цілій Польщі зрозуміли, що треба напружити всі сили, щоби відперти напір пруського правительства на польську землю. На чолі руху станула шляхта. Однак одушевленню польської суспільности довго не відповідали ніякі діла. Коли під враженем перших відомостей про колонізаційний проєкт кн. Бісмарка незасібно польське міщанство без агітації й гаветного гамору протягом кількох неділів зібрало капітал пів мільона марок як основний капітал союзовного банку польських спілок зарібкових, то шляхта ледво після однорічного роздумування рішила ся zorganizувати банк для ратована польської власности. Основний капітал банку означено (січень 1887 р.) на 3 мільони марок, однак при всій незвичайно живій агітації зібрано тільки 1000 акцій, так що загальний збір (вересень 1888 р.) мусів знизити акційний капітал на 1,200,000 марок. Капітал той зібрано в цілости що-йно в січни 1890 р. Аж до 1888 р. банк земельний обмежував свою діяльність головно до посередництва в купованню й віддаванню в наєм дібр, у добуванню дешевого кредиту, то що. Учасни в парцеляціях банк земельний майже зовсім не брав, надірна рада в 1888 р. вправно заявила, що парцеляційна діяльність зовсім неможлива такій слабкій інституції як банк земельний. На новий шлях вийшов банк що-йно від іменованя директором Теодора Калькштайна (1888 р.). Калькштайн пропагував ідею систематичної парцеляції в помічю спеціальних спілок парцеляційних. Всі колоністи, котрі купували парцелі добра

парцельованого, разом творили парцеляційну спілку, яка аж до повного сплачення гіпотек солідарно відповідала за всі зобов'язання членів з парцеляції. Хоча ті спілки показали ся в практиці невідповідними, то заслуга Калькштайна була в тім, що зумів звернути увагу польської суспільности в єдино відповіднім серед тодішних обставин наляри.

„Угодова ера“ покінчила ся, а заснований в 1894 р. „всенімецький союз“, а далі в 1899 „німецьке товариство для східної маркії“ (відома під назвою товариства „гакатистичного“) розпочали систематичну агітацію проти Поляків і розвинули широку програму позбавлення Поляків їх національности і землі.

На Поляків посипались передовсім адміністраційні переслідованя. Між иншим проти Поляків звернули ся конаць кінців також виїмкові закони, ухвалені свого часу — також польськими голосами — „проти перевороту“, значить, первісно проти соціалістів.

Класичний виклад „гакатистичної“ теорії дав проф. Гассе в своїх викладах у липськїм університеті (оголошених у першїм томї книжки п. з. „Deutsche Politik“). Для нього не існує польська небезпека, він не вірить у можливість відбудованя могутчої польської держави, яка могла би бути грізна Німеччині. На погляд його — будучність належить до великих націй, економічні боротьби тих великих націй даватимуть зміст історії найближших століть. Гассе питаєть ся, чи німецька нація може в будучности видержати конкуренційну боротьбу із стоміліоновим народом англійським, північно-американським і російським, та відповідає, що се можливе тільки тоді, як 1) німецька держава буде залюднена самими тільки Німцями і як 2) рівночасно Німці, оселені тепер у сусідних державах, дійсно будуть попірати Німців у теперішній німецькій державі. Тому німецька держава мусить намагатись до анексії сусідних країв, де живе німецька людність збитою масою. Передовсім іде мова про Австрію. Гассе вразно каже: „Німеччина мусить вести реальну політику, мусить отверто заявити, що німецький нарід — шляхотний варід, який не стерпить поділу на різні держави“. Німеччина повинна отже залишити заграничну політику Бісмарка в останніх років його життя, повинна вернутись назад до політики континентальної пруської і повинна в порозуміню з Росією, Францією, Італією й Румунією приступити до поділу Австрії. Одначе умовою тої експансії на зверх і сильної світової політики Німеччини є згерманізоване ненімецьких частин Німеччини, в осібнаж згерманізоване східних окраїн. До мети тої повинна стреміти Німеччина всіми силами. Германізувати треба Поляків не школою, бо се не веде до ціли, а систематичним виголоджуванем тих Поляків, котрі не хочуть згерманізувати ся, та систематичною політикою

колонізаційною. Гассе пише: „Уважаю се за хибу, що з помістю німецької школи накидаєть ся впертим чужоплемінникам дорогий скарб німецької мови. Не треба було прикладати німецького шкільного примусу до польської людности, а тоді вона була би доси народом таких самих гельотів як тому 125 років“. Отже не треба силувати польських дітей, щоб учились по німецьки, а за те треба тим, котрі не вміють добре по німецьки, дати се як найбільше діймаючо відчуті, силкуючи їх до довшої військової служби, до плачення судових перекладчиків; до веденя торговельних книг у німецькій мові, і т. и. Головну вагу признає проф. Гассе політиці колонізаційній, якій він подає широку, інтензивну й коштовну програму.

Програму ту пруське правительство приняло майже цілу за свою.

Германізаційна політика правительства стрічаєть ся в непомірних перешкодах наслідком зросту національної свідомости в широких верствах польської людности, наслідком сильнішого приросту польської людности і наслідком збільшеня економічних сил польської суспільности. З уваги на те правительство в парламентарних дискусіях мотивує свою протипольську політику: 1) національним відосібнюванем Поляків, 2) нечуваною плідністю польської людности і 3) поступами Поляків на економічнім полі.

Проф. Бузек признає правду всім тим трьом моментам і наводить відповідні дати, що ілюструють правдивість їх. Реферувати тут усе те — завело-б нас задалеко. За те троха ширше задержимось над боротьбою за землю, в якій бачимо найновіший етап у національній боротьбі в таких країнах, як пруська Польща і — *mutatis mutandis* — східня Галичина.

В краях того господарського типу, що пруська Польща, про національну будучність країни рішає передовсім число й розселене селянської людности обох народів. У краях, де dokonуєть ся денационалізація стихійна, без напору з гори, єдино тільки через вплив високої денационалізаторської культури на чужоплемінну людність з низшою культурою, денационалізаторським фактором являють ся все міста, як природні огнища тої високої культури. Відносини такі є до нинішнього дня в пруській Мавовії, а ще недавно тому були в горішнім Шлезку. В Познанщині й західній Пруссії справа стоїть зовсім инакше. Протипольська політика правительства довела тут до такого розярення національної боротьби, а відносини між обома культурами так уклали ся, що про винародовлене Поляків на користь німецького елемента не може бути бесіди; германізація країни може тут dokonатись тільки шляхом економічної перемоги над польським елементом. Одначе в економічній боротьбі в аграрних краях сільська людність — найсильніша, бо

вона дає відборців і клієнтів міської людности, з неї переважно рекрутується ся ремісничий і культурний стан таї міська інтелігенція. Серед таких відносин германізаторським фактором може бути тільки численнійше й ліпше zorganizоване селянство німецьке. Тому передовсім боротьба за землю рішає про національну будучність пруської Польщі.

Епоха від 1886 до 1896, се час початків свідомої боротьби за землю, веденої під впливом закона колонізаційного. В часі тім (аж до 1896 р.) Поляки раз-ураз тратять землю на користь Німців. Одначе в роках тих доконується ся глибокий переворот суспільно-економічних відносин у пруській Польщі, який спричинює, що втрати Поляків стають ся в 90-их роках що раз менші, аж врешті від 1897 польський елемент розпочинає брати верх у боротьбі за землю та розпочинається ся ера польських здобутків у тій боротьбі.

Той переворот, що рішає про результат національної боротьби, основується на перевазі селянської власности над власністю фільварочною; перевага та розпочинається ся роком 1886. Вона висловлюється ся найвиразнійше у відношеню ціни землі селянської до ціни землі великої власности. Причини тої переваги бачить проф. Бузек в отсім :

1. Від другої половини 70-их років розпочинається ся в Німеччині наслідком конкуренції заграничних держав і мимо щораз висшого мита — знижка цін збіжа. Прим. за 1000 kg пшениці платили в 1861 р. 204·6 марок, а в 1891 р. 165·5 мк., за 1000 kg жита в 1861 р. 154·6 мк., а в 1891 р. 148·5 мк. Рівночасно піднесли ся наслідком зросту людности ціни худоби, а се знаменито причинило ся до піднесеня доходів селянських господарств, що опирають ся головно на годівлі худоби.

2. В часі, коли знижка цін збіжа зменшила дохід фільварчних господарств, видатки тих господарств зросли наслідком подорожіння ціни робучих сил. Чистий дохід великих земельних власителів значно зменшив ся, а се спричинило знижку цін землі фільварчної. Від 1886 р. в Познанщині й західній Пруссії парцеляція починає ширити ся на велику міру. Передовсім зівечила парцеляція та тодішну, економічно слабу велику власність польську.

3. Сумний економічний стан селянства пруської Польщі в попереднім періоді викликав масову еміграцію з країни, яка ранійше була країною іміграційною. В еміграції тій брали участь Німці й Поляки: Німці до західної Німеччини, Поляки головно до північної Америки й російської Польщі. Так було до 1893 р. Від того часу трохи не ціла польська еміграція звертається до західної Німеччини та — о скільки вона еміграція постійна — зістається ся в тіснійших зносинах з рідною

країною, а о скільки вона еміграція часова й зарібкова, то зарібками своїми на чужині в нечуваний спосіб скріпляє економічну силу свого народу. Яка масова була та еміграція Поляків до західної Німеччини, видно з цього, що в 1900 р. число Поляків у чисто-німецьких провінціях Пруссії було 253.000. Спершу польські зарібники-емігранти глядали за роботою головно в західно-німецьких фільварках, згодом що-раз більше їх зверталося до промислу й копалень у Вестфалії й Надрайнських країв. Пересічні ощадности річні емігранта зарібкового — 160 до 170 марок. Разом можна оцінити річні ощадности польських емігрантів-зарібників на 15,000.000 марок.

Такою сумою збагачується національне багатство Поляків у Пруссії в однім році. Заслуга економічної організації польського селянства лежить у тім, що ощадности зарібників-емігрантів не йдуть на марне, а на-хліборобські інвестиції, поліпшаючи селянське господарство та збільшаючи його докупном землі фільварчної і землі німецької.

4. Економічна організація польського селянства в Пруссії — се заслуга „патрона“ кружків рілничих, Максиміліяна Яцковського. Перші кружки засновано 1865 р., тепер у самій Повнанщині є звш 300 кружків, ведених знаменито, які мають коло 13.000 членів.

Від 80-их рр. польські хлопви відповідно до клича, поданого рілничими кружками, вступають що-раз численнійше до польських товариств кредитових та сильно їх скріпляють. Селяни складають свої ощадности, зроблені на еміграції, до „кас спілкових польських“, а каси ті користують ся тими вкладками для поширання розвитку польського міщанства. В міру як селянські ощадности ростуть, селяни заокруглюють і розширюють свої господарства, докуповуючи що-раз більше землі. Як ощадности не вистарчають, то спілкові каси дають високий кредит на закупа землі і домагають ся від довжника швидкої амортизації. Довжник іде отже сам, або посилав синів і доньок у світ на зарібтки та через кілька років сплачує довг. Згодом що-раз більше осіб іде до Вестфалії і інших західно-німецьких провінцій на роботи, бо мусить сплатити довги, зроблені на побільшене батьківщини. — Тепер доходить до того, що більшість емігрантів-зарібників, се вже не вірителі, а довжники польських народних банків. Так кредитові спілки організують еміграцію і користують ся ощадностями із зарібків для економічного й суспільного піддвиження найбільшійшої польської людности. Рівночасно ростуть грошеві засоби польських кредитових спілок і число їх членів. І так було спілок, що належали до союзу польських спілок зарібкових у Повнани, в році:

Рік	1886	1891	1896	1901	1906
Число спілок	64	76	101	134	187
„ членів	20.861	27.671	35.986	57.270	86.000
Удїли	} мільонів 2·0	2·9	4·4	8·3	15·0
Вкладки ощадности		марок 9·9	12·7	18·1	42·2

Зріст величезний. В 1906 р. Поляки мали вже крім спілок кредитових мійських і цілого ряду менших сільських також (від 1900 р.) кільканайцять спілок товарових і збіжєвих (т. зв. „rolnik-i“). Вкладки ощадности виносили в усіх тих спілках в 1906 р. кругло 107,000.000 марок, а число спілників 86.000. Треба тямити, що половина тих членів належала до найнижших верств селянства, увільнених банками від давнійшої лхви.

Зарібкова еміграція так скріпила польське селянство в Пруссії, що від розцвіту її й розвитку—могучих професіональних і кредитових орґанізацій датується ренесанс польського селянства в Пруссії в просвітного й економічного погляду. Відроджене те від 1896 р. рішучо вплинуло на результат боротьби за землю. Статистика показує, що вже в 1896 р. наслідком виступу селянства на поле боротьби Поляки в західній Пруссії здобули на Німцях 2.491 га. В Познанщині здобули Поляки в 1899 р. 9.998 га. Рівночасно польські хлопи параліжують діяльність комісії колонізаційної тим, що викупують і парцелюють що-раз частійше німецьких селян-колоністів. І так в рр. 1896—1904 Поляки набувають від Німців 8.378 посіlostей, а при парцеляціях німецьких великих обшарів Поляки купують 35.486 парцель. Коли від того відняти ті простори, що в тім часі купили Німці від Поляків, то чистий виск Поляків за ті роки виносить 59.177 га.

Подаючи статистичні дані що-до тих справ, проф. Бузек констатує, що виски Поляків в 1896—1906 рр. вповні винагородили їх втрати в роки 1886—1895.

До 1894 р. пруська комісія колонізаційна купувала землю майже тільки від Поляків. Від 1895 р. се основне змінюється. В рр. 1895 до 1897 комісія мусіла від великих властителів Німців купити майже вдвоє стільки землі, що від Поляків, а від 1898 р. Поляки майже зовсім перестали продавати комісії землю.

Найважнійший економічний факт, що панує над цілим положенням в пруській Польщі, се нечуваний зріст цін землі.

Зріст той має кілька причин, як поступ хліборобства (воно стоїть там багато вище ніж в Галичині); поліпшене відношення комунікаційних, суспільне й економічне піднесення польського пролетаріату, а головною причиною являється національна боротьба. Вже від 1902 р. комісія колонізаційна розпочинає жалуватись, що німецькі властителі дїбр, котрі

жертвують свої добра на продаж, грозять комісії, що „в разі неприняття їх офerti масток перейде в польські руки“. Щоби присилувати комісію до заплати надмірно високої ціни купна, німецькі властители дібр дуже часто постановляють з польською фірмою спекуляційною контракт купна й продажу, застерігаючи собі право розв'язати контракт на випадок, якби комісія протягом прим. 4 неділей той масток купила за виш у ціну. В такому випадку властитель має (розуміється, коштом комісії) заплатити польській фірмі умовлене відшкодоване. Контракти такі вклячають німецькі властители дібр звичайно в часі, коли про провіренє якости ґрунтів не можна й думати. Наслідком сього ціни, плачені кольонізаційною комісією, ростуть нечувано скоро. Коли за гектар землі ще 1895 р. плачено 571 марок, то через десять літ, у 1905 р. вже 1.149 мк., а в 1907 р. — 1.508 мк.

Сей постійний і загальний зріст ціни землі поставив на ноги задовжених польських великих властителей, позволив їм зятягнути позички на сплату важних гіпотечних довгів і на хліборобські меліорації, а се тим лекше, що країна — ранійше вбога на капітали — розпочала розбогачуватись у капіталах наслідком величезних вкладів, роблених правительством в германізаційних цілях. Результатом сього був незвичайно швидкий поступ хліборобства.

Спричинений діяльністю комісії кольонізаційної зріст цін землі викликав наслідки, яких правительство ні трохи не надіяло ся. Великі й дрібні хлібороби Німці бажали покористатись високими цінами і розпочали продавати свої посілости, і то — коли дуже часто не було Німців-купців, — Полякам. Конець був такий, що чимраз-то більше німецької землі переходило в польські руки. Заскочене тим явищем правительство розпочало обдумувати способи для національного забезпечення німецької власности.

З другого-ж боку Поляки розпочали глядати за способами проти нових заходів пруського правительства і комісії кольонізаційної. Польська контр-акція з погляду соціології національної боротьби така цікава, що треба їй хоч трохи ближше придивитись. Проф. Бузек показує її осьтак.

Аж до 1896 р. Поляки були в боротьбі за землю на загал слабші від комісії кольонізаційної. До того часу їх методи оборони показувались неvistарчаючими. Винахід і видосконалене нових методів — заслуга Сікорского, основателя Банку парцеляційного в Познани. Від часу заснованя його (початок 1897 р.) справа відвертаєть ся, а Поляки розпочинають перемагати Німців у боротьбі за землю.

Головна заслуга Сікорского лежить у сім, що він зумів зпомічку преси, плякатів, анонсів і т. и. змобілізувати голодне на рілю польське селянство, зумів здобути собі погляд на цілу подажу землі в польських

провінціях, вумів знайти потрібні фонди кольонізаційні і винайти найуспішнішу в даних обставинах парцеляційну техніку. Введений Сікорським парцеляційний метод ріжнить ся від ранійшого в таких подробицях:

1. Аж до 1896 р. Поляки парцелювали польську землю, від 1897 р. що-раз більше землю, куплену від Німців — великих властителів і селян. Щоби придбати собі докладний перегляд подажи землі, Сікорський реклямував свій банк у всіх громадах і газетах обох провінцій.

2. Зпомічу реклями Сікорський швидко здобув значні фонди для свого банку. І так при заснованю банку оголосив, що за депозити буде платити $5\frac{1}{2}\%$ річно, за уділи протягом 6 років дивіденду у висоті 25% . В міру того, як показувало ся, що він сповняв приреченя, фонди банку росли неймовірно швидко. І так при кінці 1897 р. уділи виносили 4.750 мк., в 1901 р. 201.000 мк., в 1906 р. 334.575 мк.; вкладки ощадности в 1897—р. 13.024 мк., в 1901 р. 907.736 мк., в 1906 р. 3,203.383 мк. Хоча банк і платив 25% -ову дивіденду, то резервовий фонд банку в 813 мк. у 1897 р. зріс на 332.000 мк. в 1904 р. Виступає тут питане, яким чином міг банк давати такі печувані зиски.

Відповідь на те питане подає рівночасно причини висшости Поляків у боротьбі за землю. Проф. Бузек формулує її в головному осьтак:

В Познанщині і зах. Пруссії живе коло 225.000 властителів дрібних господарств низше 2 ha. Властителі ті за малими виїмками — Поляки. Господарство викормити їх не може, тож ранійше вони вдержували ся нужденно плаченою роботою на польських фільварках. Наслідком зарібкової еміграції — спершу до фільварчних робіт, потім до богато корисніших робіт промислових — доля їх значно поправила ся. Нове покоління, виховане розумним духовенством і польськими товариствами, розпочало підносити ся соціально, а висловом того було бажане купити собі землі доволі на викормлене родини. Щоб осягнути той суспільний ідеал, польський робітник не боїть ся так працювати і щадити, як Німець ніколи не схотів би, маючи богато висші культурні й житєві вимоги. Наслідком того польський емігрант-зарібник може платити за кусник землі ціни такі високі, що з ним ніхто не може конкурувати. Відповідно до сього парцеляція відбуваєть ся осьтак. Робітник, що має 2 гектари, купує дальші 2 ha і платить за них надмірно високу ціну, а се частину вараз із ощадности, частину-ж другу у високих річних ратах, загіпотекованих на майї його. Щоби сплатити ті рати, він зіставляє в хаті жінку і йде в світ на заробітки. Після кількох років важкої праці і посушеної до найдальших границь ощадности, він сплачує весь довг і докуповує далі тим самим способом, що перше. Те саме, що робітники на дрібних посїлостях, роблять робітники безземельні і селяне малоземельні, обхоплені тим змаганем до суспільного й економічного піддвиження в гору.

Ціни, які вони платять за землю, можуть бути тим висші, що звичайно вони купують землю, парцельовану в сусідстві, значить, не потребують видавати грошей на будинки, які роблять кольонізацію богато дорожшою. Сусідська парцеляція для Поляків тим лекша, що дрібні польські господарства звичайно лежать на окраїнах панських посілостей, окружуючи їх довкола. В тій можности користуватись сусідською парцеляцією лежить дальша причина висшости польського елементу в боротьбі за землю.

Щоби обертати капіталом парцеляційним як найскорше, Сікорський розпочав від 1900 р. продавати гіпотеки банку парцеляційного на новотворених оселях західно-німецьким банкам. Тому що гіпотеки ті давали 5% та були з причини щораз більше ростучих цін зовсім певні, німецькі банки розбирали їх дуже радо й швидко, а польський парцеляційний банк міг скоро витягати свої капітали в інтересу і розпочинати нові парцеляції. Впрягнене німецького капіталу на службу польської парцеляції — дальша заслуга Сікорського.

Шляхом, що показав банк парцеляційний, пішли незабаром інші парцеляційні спілки і ціла купа спекулянтів парцеляційних — Поляків і Німців. Останні тому — з полишенем усяких націоналістичних кличів — парцельовали між Поляків, що тільки від Поляків могли одержати найвисші ціни.

Кінчить ся книжка проф. Бузека оптимістичними увагами про „назагал цілком корисний“ білянс польського національного розвитку в пруській державі в кінцем XIX столітя. Автор упевняє, що „проти польська політика пруського правительства розбурхала енергію польської суспільности і проти бажаня правительства прискорила національний, економічний і суспільний розвиток“ польської людности, яка в „боротьбі з правительством пізнала, що не числячи на поміч з ніякого боку, може шляхом супокійної суспільно-економічної праці, напружуючи всі сили, понівечити всякі зусилля ворогів, поперті стоміліоновими фондами і цілою могутчою державною машинерією“.

Недостача місця не позволяє нам подати тут чисел і дат, якими проф. Бузек мотивує і ілюструє свої кінцеві уваги. Недостача-ж автопсії не дає нам змоги провірити, о скільки думку його про „понівечене всяких зусиль“ правительства проти Поляків можна прийняти без застереження за правдиву.

Василь Панейко.

Бібліографія

(Оцінки, реферати, замітки).

Історія політична і культурна до поч. XVII в.

А. Спицынъ — Историко-археологическія разысканія (Журналъ мин. нар. проsv. 1909, I, стор. 67—98).

Статя д. Спицина складає ся з 3 частий: 1) Исконные обитатели Дена и Донца, 2) Тмуторокань, 3) Теорія масового переселенія придніпровскої Руси на сѣверь. Перша з тих статей важна тим, що подає здобутки найновіших розкопок в околицях Дону і Донця, які кинули багато світла на жите того іранського племені, що в устах істориків, починаючи від Геродота, носило назви Савроматів, Сарматів, Роксолянів та Алянів. Деталі статі інтересні для спеціалістів-археологів.

Що до 2-го розділу, то він в переважній часті спекулятивний за браком річевих пам'яток, яких не дали доси розкопки на тих місцях, де могла стояти Тмуторокань. Спекуляції автора не скрізь ясні і консеквентні. Не вважаючи на свідощтва літопису, для автора „очевидно, что Тмуторокань имѣла самое слабое значеніе въ ходѣ историческихъ событий на Руси. Это какъ бы какой то капризъ русской исторіи, какъ бы чья то авантюра, какойто обрывокъ русской государственности, который по волѣ случайныхъ обстоятельствъ то возносится на значительную высоту, то становится на край гибели“ (ст. 79 і 70). Розв'язку загадки, яка покриває доси ролю Тмуторокані в історії Руси, автор хоче знайти в усталеню її торгового значіння, як укріпленої пристани над Азовським морем при устю Дону. Автор відрізняє згадану у грецьких письменників Матарху від Тмуторокані і схиляє ся до думки, що Тму-

торокань можна пототожити в Росією або Руським містом, згаданим у арабського географа Едріві XII в. Мені здасть ся, що автор не доцінив політичного та мілітарного значіння Тмуторокані в віках від X—XII, і не досить ясно уявив собі значіне половецького наїзду в другій половині XII в., що рішучо перервав звязки Києва та Чернигова в Азовським морем. При кінці розвідки автор коротко згадує про „знаменитий Тмутороканський камінь“, признаючи його фальсіфікатом, та на жаль не вдасть ся в докладніше пояснене сеї справи.

Третій розділ історично-археологічних розслідів д. Спіціна має характер переважно полемічний, збиваючи одну за одною з теорії, прийняті деякими істориками, а власне: 1) що в X—XI віках людність Придніпровя була дуже численна; 2) що кожо половини XII в. Придніпрове сильно запусіло і 3) що переселене в Київській області пішло головню на північ, а лише троха на захід. Задоволяю ся зареєстрованем тих точок, проти яких іде полеміка д. Спіціна, не вважаючи своїм завданем контролювати його аргументацію.

І. Франко.

В. В. Латышевъ — *Почтѣхъ. Изборникъ научныхъ и критическихъ статей по исторіи, археологій, географіи и эпиграфикѣ Скиев, Кавказа и греческихъ колоній на побережьяхъ Чернаго моря, Спб., 1909, ст. 430—4 таблиці.*

Петербурська археологічна комісія зробила дуже добре, давши наклад на сю збірку статей ак. Латишева, розкиданих по різних виданнях на протягу двадцяти пяти літ. Автор, без малого тридцять літ попрацювавши над виданням клясичних текстів до історії Чорноморя, і ще більше — над виданням епіграфічного матеріалу з північного побережа Чорного моря, займає одно з найперших місць між знавцями його історії, і його статі, хоч би й принагідні, мають і матимуть ще довго наукову вартість. Приходить ся пожалувати тільки, що з трох основних його монографій по історії чорноморських колоній лиш одна (остання в ряду) — про Боспорське царство (надрукована в початку як вступ до II т. його *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini*, 1890, по латині, потім повторена в російським перекладі в *Извѣстіяхъ таврической архив. комиссіи* 1892) повторена тут; дві інші — про устрій Херсонеса (1884) і історія Ольбії (1887) — не вийшли сюди. Автор не сховає дати нову рецензію снх своїх робіт, тому що досліди в обох місцевостях ідуть повним ходом і обіцують все нові й нові причинки. *М. Грушевський.*

J. Marquart — *Untersuchungen zur Geschichte von Eran*, II, Липськ, 1907, ст. 259 (*Philologus, Supplementband X*).

З статей звісного орієнталіста, зібраних в сій другій серії, ближше

нас дотикає четверта: Über einige skythisch-iranische Völkernamen, де він подає ряд етимологій до скитсько-сармато-іранських імен та замітки до їх морфології. Декотрі з цих етимологій дуже цікаві, напр. Паралати як „первородні“, Аляни як „словні, поважні“, Аргімпаса і Гойтосір як боги опікуни стад і т. и. З реалій звертають на себе увагу замітки про значінне розширення племенної назви Аорсів (до сеї справи див. ще замітки в додатках с. 240), та про географічні представлення про безпосереднє получення Каспійського моря з північним океаном; на жаль сю останню справу автор не захотів обговорити ширше й докладніше. Деякі додатки подав, вернувши ся до сього питання ще в доповненнях (с. 249 і далі). Справа цікава тим, що може кинути світло, як мині здасть ся, на північні географічні представлення Масуді, що послужили яблуком незгоди між норманістами й антинорманістами.

М. Грушевський.

Raimund Friedrich Kaindl — Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern, Gota, 1907, том I, стор. XXII+370+1 карта. Том II, стор. XII+422+1 карта.

Історія Німців у Галичині та в інших прикарпатських країнах не була дотепер просліджена в повнім обсягу; студії, які присвячено німецькій колонізації, обмежували ся властиво тільки на розслідні німецького права — досить згадати праці Репеля, Бобжинського, Пекосіньського, Володимірского, Буданова й ин. Др. Кайндль в своїй праці хотів дати всесторонній огляд німецького життя по обох боках Карпат: не тільки права, але й суспільних відносин, культури, політичного життя. Праця ділить ся на дві частини: перший том присвячений історії Німців у Галичині до 1772 р., другий займаєть ся німецькою колонізацією в Угорщині і Семигороді та в Волощині і Молдавії. Важніша для нас перша частина і обговоримо її докладніше.

На вступі поданий огляд історії німецького права в прикарпатських краях; се був найважніший здобуток, який дали Німці східним краям, — німецьке право все йшло разом з німецькою колонізацією, деколи навіть випереджало її, — бо в пізніших часах пропагували німецький устрій і не Німці. Німецьке право, „*ius theutonicum*“, яке прийшло до Польщі, на Україну і де инше, се була в дійсности тільки частина сього права т. зв. *Stadtrecht, ius municipale*; друга частина т. зв. *Landrecht, ius provinciale* не вийшло в уживанє. Поза тим знати також деякі сліди німецького фєвдального права (*Lehensrecht, ius feudale*) — менше в Польщі, більше в Галичині; фєвдальні відносини переціплював особливо Володислав Опольський, що як шлесський князь був докладно обізнаний з західним устроєм. Також Ягайло старав ся підпи-

рати сей устрій в інтересі своєї власти, зрештою багато робили анальогії воєнно-служебних відносин В. кн. Литовського¹⁾; але протягом XV—XVI в. се ленне право упало зовсім.

Мотиви, чому перенешено на схід німецьке міське право, передовсім чисто матеріяльної натури: „для піднесення загального добра“, для ліпшої управи рілі, для використання лісів, для оборони краю; дехто відчував й се, що Німці можуть піднести і загальний уровень культури. Вишність німецького права признавали найвизначнійші польські сучасники. Длугош напр. каже: „Болеслав Соромливий дав місту Кракову німецьке право і війта, щоби допомгти йому до розвитку, якого не міг осягнути через Поляків і під польським правом“. Подібні слова Кромера: „Завдяки трудам і праці Німців почало множити ся число сіл і міст та підносити ся культура. Вони більш оцадні і пильні як Поляки, їх мешкання порядніші“. Але все таки німецьке право не процвітало довго, прийшло до занепаду. Проф. Кайндль розглядає докладно причини сього упадку. Наперед хіба була в тім, що німецьке право не було переняте в цілій повноті; се, що було найбільш характеристичною його прикметою — егземція даної громади з під власти державних урядників — в Польщі не переводила ся консеквентно; були різні степені залежности громад від державної власти, а вкінці дійшло до того, що більшість осель втратила свою автономію, горожане втратили особисті права і прийшли майже до стану кріпацтва. Пошкодило німецькому праву і се, що до нових громад війшли не тільки Німці, але й місцева людність, що мала інші правні поняття; тип чисто німецьких осель жувів затерти ся. Підірвала німецьке право і боротьба в нутрі самих громад: спори між патриціятном і поспільством, між католиками, православними, протестантами. Всі ті прояви ослаблювали кожде місто в окрема, а також обевсилили і всі міста разом; в Польщі ніколи не дійшло до того, щоби міста мали свою репрезентацію; всевладна шляхта нищила всі зусилля міст. А з містами була звязана й доля німецького права.

Німецькі кольоністи приходили до Галичини переважно зі Шлеська, рідше з інших німецьких країв, як з Австрії або околиць Райну; найбільше се були міщане і селяне, але було також багато духовних, дещо рицарства і жовнірів. Кольонізація ішла від заходу і найбільше обняла західні частини Польщі; в західній Галичині німецькі кольонії

¹⁾ Мусимо спростувати думку проф. Кайндля, немов би ленне право знайшло велике розширення на Литві в XIV віці; тут не може бути мови про західні взори; відносини розвинули ся на власній основі, аж пізніше прийшов вплив німецького права — порівн. М. Грушевського Історія України т. V, стор. 6, 632—4.

були доволі густі, у східній було їх значно менше. Проф. Кайндль дав докладний спис тих кольоній (ст. 35—42); на окремій карті представлено їх територіяльне розміщення.

Богато місця присвячує автор внутрішнім відносинам кольоній. Описують ся способи надання німецького права, загальні міські постанови, компетенція урядів, права і обов'язки горожан, судівництво, зверхній вигляд міст, ремісла, промисл, торговля, освіта, наука, штука і т. ин. Щоб розібрати все те докладно, треба б більше місця; тому мусимо обмежити ся на короткій згадці.

Політична історія галицьких Німців не дуже богата в факти. Найбільшу силу мали Німці в Польщі при кінці XIII в. і на початку XIV в. Підпирав їх Лешко Чорний і ся його опіка викликала велике невдоволення та довела до першої реакції против Німців 1285 р. Але се не зломало могутности німецького міщанства; противно Німці виступають дуже сміливо і в 1311—1312 рр. приходять до звісного повстання війта Альберта в Кракові; против кн. Володислава Локетка Німці хотіли висунути кандидатуру симпатичних їм шлеських князів. Але повстання упало. Літописці оповідають, як Поляки мстили ся на бунтівниках: їх мали саджати в в'язниці, волочими кіньми, в'язали до мурів; мешканці Кракова, що не вміли вимовити слів „soczowycza, koło, miele młyn“ мали бути покарані смертю!... (с. 70—73). Пізнійше Німці не виступали вже агресивно, але ненависть до них пропагувала ся далі; національні непорозуміння зросли особливо на початку XV в. підчас війни Польщі з німецьким орденом. Тоді Домініканець-Німець Йоган Фалькенберґ видав памфлет против Поляків, звав їх „заповітненою суспільністю“, закидав їм ереси і накликав до війни з Ягайлом. Поляки відбили напад і зачали ще острійшу боротьбу против Німців. В 1477 р. Ян Остророґ в своїм трактаті про напругу Річчиполитої виступав против німецької мови в міських урядах і в костелах, против німецького духовенства, против зносин міських судів з Німеччиною. В 1519 р. згадує краківський гуманіст Німець Бауман-Аґрікола про союз Поляків в Кракові против Німців; се було підчас війни з магістром Альбрехтом. Той сам Бауман в 1520 р. пише до свого друга: „Дуже мені немило пробувати далі в Кракові. З кожним Німцем поводять ся гірше як з Жидом. Не можна вірити нікому в місті, а найменше спольщеним Німцям; вони відносять ся до нас зовсім і змінюють погляд відповідно до змін у війні; побідять Німці, вони тішать ся з ними; таксамо радують ся з Поляками, коли їх оруже побідить“... (с. 143—4).

Як видно з сього листа, Німці на початку XVI в. ще тримають ся при своїй народности, хоч одиниці між ними опускають вже німецький табор. Пізнійше відносини ще змінили ся на некористь Німців; польська

супільність освідомляеться національно і Німці мусять уступати. В р. 1537 заведено в марійським костелі в Кракові польські богослуження на місце німецьких; таксамо заводить ся польська мова по всіх міських урядах.

Швидко поступає й польонізація Німців. Вже 1539 р. появилася німецько-польський словар в виразною польонізаційною тенденцією; в конюгації слів як приклад стоїть „ich lerne polnisch“, взорець листа сестри до брата починаєть ся від слів: „Wer von uns mehr polnisch wird kennen, der wird besser sein und von den Eltern mehr geliebt werden“... (стор. 154). Німці починають зміняти назвиска: Weiss стає Biały, Guttäter — Dobrodziejski, Hoffmann — Dworzański і т. ин. Але свідомих Німців можна знайти ще при кінці XVI в., як в тім краківським цеху „des Hantwerks der Kordiwanner“, що ще 1583 р. не приймають до свого ремісла „einen Behmen, Polacken, Vngern“ і кожний ученик мусить бути „der teutschen Nation“ (с. 147).

При кінці своєї праці подає проф. Кайндль спис використаних жерел; цитують ся і важнійші українські видання. *І. Крип'якевич.*

A. Brückner — O Rusi normańskiej jeszcze słów kilka. (Kwartalnik historyczny 1909, кн. 3, стор. 362—371). Зреферовані тут різні нові і старші праці про початки руської держави (головно праці Вестберга і Маркарта Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge); в кількох місцях референт полемізує з норманського становища з поглядами проф. М. Грушевського і з рецензією д-ра С. Томашівського, поміщеною в Записках. *І. Крич.*

Др. Б. Барвінський — Перемирна грамота литовських князів з королем Казиміром В. 1366 р. (Руслан 1909, чч. 158—161). Автор знайшов в архіві кн. Чарторийських другу копію грамоти і латинський переклад її і тепер подає на підставі обох відомих копій реконструкцію оригіналу і латинського перекладу.

Др. Б. Барвінський — До питання про скількість присяжних грамот в князів литовсько-руських (Руслан 1909, чч. 172 і 173). Автор доповнює реєстр сих грамот поданих в IV томі „Історії України-Руси“ проф. М. Грушевського, вказує на те, що в Архіві кн. Чарторийських у Кракові знаходять ся деякі оригінали таких грамот, а вкінці в оригіналу публікує присяжну грамоту Анни Витовтової, видану королеві Ядвигі в р. 1392.

Др. Б. Барвінський — Два загадочні ханські ярлики на руські землі в другій половині XV в. (Руслан 1909, ч. 70). Це ярлики Хаджі-Герая з року 1461 і Менглі-Герая з р. 1472. Досі

друковані вони були у Голембовського. Д. Барвінський публікує їх з матеріялів, які переходять ся в Архиві кн. Чарторийських в Кракові в так зв. „теці Нарушевича“. Бачимо, що звідси ж узяв їх і Голембовський, але впе видав.

Б. Бучинський — Змагання до унії руеської церкви в Римом в роках 1498—1506 (Записки Україн. Наук. Тов. в Києві, IV, ст. 100—136; V, ст. 61—87; VI, ст. 5—53). Спочатку автор заставляє ся на результатах попередніх змагань до унії, далі говорить про відносини київської митрополії до константинопольського патріарху, латинського духовенства на Україні (в Литовськiм в. княз. і Польськ. корол.) до унії і знов про відносини між київською митрополією та литовським урядом, після переходить до огляду змагань в рр. 1498—1506, ширше спиняючись на біографії митр. Йосифа, котрий відогравав важну роль в сих змаганнях. *В. Д.*

Сергій Шумаковъ — Сотниці, грамоты и записи. Выпускъ пятый (Чтенія Имп. Общ. исторіи и древностей, 1909, кн. IV, стор. VI—116).

Збірка має дуже пестрий характер, — се признає й сам видавець. Тих 60 документів, що тут зібрані, поза широкими хронологічними межами (цілі два століття — XVI і XVII!) не лучить властиво нічого; противно збірка вложена як би умисно так, щоби в ній тяжко було орієнтувати ся... Актів інтересних для історії України не багато. Є деякі матеріали до біографії кн. Андрія Курбського, але переважно другорядні, — родинні й масткові справи та сусідські процеси (ч. 1—8). Один акт належить до історії московських військ у Києві 1654 р.; салдати стаціоновані тут „емлють твои государевы денги, многие на кабакѣхъ пропиваютъ“ (ч. 40). *І. Крч.*

Др. Б. Барвінський — Ruthenen a Русини (Руслан, 1909, ч. 22).

— Русь, Україна-Ruthenen, Russen (ibid. чч. 37—43).

— Історичний розвій імени українсько-руського народу (Львів, 1909, ст. 41, мал. 8^о).

Се полемічні статі, звернені проти москвофільських публіцистів, які доводили, що назви „Україна“ та „Rutheni“ нововидумані. Автор рядом цитатів доводить, що уживали ся вони з давних давен для означення як раз полудневих Русинів. Чужосторонці називали нас в латинська Rutheni, Russi, Ruzeni, а край наш Ruscia, Rusia, Rostia (грецьке Ρωσσία). Згодом, в упадком України, а зростом Московщини присвоїла ся остання наше старе імя. Обі вказані вище статі ввійшли

в брошуру того самого автора п. в. „Історичний розвій“. Тут додана ще одна давніша коротенька стаття „Руский а український“ (Русь-Україна), в котрій автор рядом цитатів в літописів доводить давність назви Україна, український.

Русини в Галичині та їх походжене (Руслан, 1909, чч. 117 і 118). Се почасти переклад, почасти переповідка статі дра Б. Барвінського в ч. 128—129 Przegląd-у в р. 1909, писаної у відповідь на статтю дра Ж. Урановича, Rusini w Galicyi (ibid. ч. 119) та коментар до тої статі п. М. Валевскої (ibid. ч. 124). Др. Барвінський розбиває погляди польського історика, що ніби то Галичина в давнину (за Володимира Св.) була заселена Поляками (справа червонських городів) та що Русини в Галичині се не потомки Варяго-Русів, а потомки тих Поляків.

М. Грушевський — Холмщина (Головні моменти в історії її належності). (Діло, 1909, ч. 107). В своїй невеличкій статі автор зібрав до купи всі дані історичної належності Холмщини. Стаття написана з приводу відомих тодішніх дебат про Холмщину, передруку „Буковині“, ч. 109.

Х. — З історичних легенд (Діло, 1909, ч. 46). Широкий фелетон про „Баторієву легенду“, написаний за передмовою д. І. Крип'якевича „Коваччина і Баторієві реформи“ до VIII тому „Жерел до історії України Русів“, вид. Наук. Тов. ім. Шевч. Баторієва легенда дає авторови повід перейти взагалі до історичних легенд. Оглядом легенд в області війн за книжкою нім. проф. Дельбріка закінчує автор свій фелетон, радючи приложити методу Дельбріка до українсько-польської історії. В. Дорошенко.

Історія культурна і політична XVII—XIX в.

П. Н. Жуковичъ — О неизданныхъ сочиненіяхъ Гоасафата Кунцевича, Спб., 1910, стор. 33 (з Извѣстій Академії, 1909, III).

Крім двох писань Кунцевича, звісних з актів його канонізації (видані були в латинським перекладі, при біографіях Кунцевича Контієрі і Генена), в літературі досі обергала ся коротенька замітка Павла Доброхотова, в листі його до Кояловича, про інші писання Кунцевича. Коялович лишив їх під сумнівом; Доброхотов, як видно з намірів його, збирав ся пояснити сю справу та так і не пояснив. Тепер коли папери його закупила петербурська Академія наук, в його збірці актів (з білоруських уніатських монастирів) знайшов ся і рукописний збірник писань

Кунцевича, на котрім опирає свою звістку Доброхотов. Тут маємо трактатець „О фальшованю писмъ словенськихъ отъ оборонцовъ и учителей вѣре церквей противныхъ послушенству его милости отца митрополита и о незгодахъ ихъ въ наоуде, выданой въ друковъ Виленского брата-ского, Острозского и Львовского“ і ряд полемічних заміток або виписок против православних. Сі замітки мають характер передвступної роботи (проф. Жукович, опираючи ся на пізнійших звістках про участь Кунцевича в писанню трактата Кревзи, думає, що сі писання Кунцевича стоять в звязку з ним). Але перший трактатець, хоч не великий (36 стор., чверткового формату), але досить викінчений, дає Кунцевичу місце між уніатськими полемістами. Він має на меті виказати суперечности і помилки в різних догматичних питаннях православних полемістів, виключно до Треноса. На сій підставі проф. Жукович кладе написання сього трактата на 1611—1613 р.

Крім аналізу сеї літературної спадщини проф. Жукович збирає відомости взагалі про письменську діяльність Кунцевича. В додатку надрукований лист Кунцевича до Сопіги (досі в повній основі неввісний), що викликав звісну відповідь Сопіги; „деклярація“ Сагайдачного аж тепер вясняєть ся — Сопіга згадує сим виразом про слова ніби то сказані Сагайдачним кївським єрархам по подїях 1620 р., — в деклярацію, предложеною королеви в 1621 р., сі слова не мають нічого спільного.

М. Грушевський.

(П. Н.) Жуковичъ — Протестація митрополита Іова Борецкаго и другихъ западно-русскихъ ієрарховъ, Спб., 1909, ст. 19, вел. 8^о (з III т. „Сборника по славяновѣдѣнію“).

Незвичайно поверхово і недокладно зроблене „Описаніє документовъ архива западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ (1897) не давало і натяку, що в одній з звязок його переходуєть ся така дорогоцінна пам'ятка як ся протестація 1621 р. Тільки в 1905 р. заявили ся в пресі звістки про неї й тоді ж проф. Жукович заповів її виданнє. Він предложив її текст в своєю передмовою редакції академічного збірника статей по славістичі, і тепер нарешті се виданнє побачило світ.

В короткій передмові, що займає всього 3 сторінки, шан. видавець, розумієть ся, не ставив собі задачі вичерпати історичне значіннє сеї многоважної пам'ятки. Він описує її рукопись, коротко зазначає її місце в тодішній релігійній полеміці, коротенько характеризує. Кількома словами спинаєть ся на цікавім питанню, чи протестація ся була випущена в дійсности, чи не була опублікована, але не приходить до яких небудь рішучих виводів: вказує з одного боку на деталі, які вказують, що протестація не була пущена; з другого боку наводить одно місце в поле-

мічній літературі, яке натякає, з уніатської сторони, на сю протестацію.

Але чи мала вона яке значінне в тогочасній політичній і літературній боротьбі, у всякім разі має величезну історичну вартість. Проф. Жукович оцінює її як відгомін тодішніх настроїв православних кругів (пор. також мою Історію т. VII, гл. 1 і 7, де також протестація використана з цього становища). Але є ще одна сторона, котру мушу особливо підчеркнути: се незвичайно живо і сильно відчута тяглість історичної традиції, звязків часів козацьких з староруськими, княжими часами. За браком чисто-історичних творів з сих часів нам звичайно представляється сей час як період упадку традиції, покритої новими, польсько-німецькими впливами. Але ближше приглядаючи ся, бачимо противне, і протестація 1621 р. належить до першорядних документів цього рода. Її характеристика козаків як безпосередних представників староруських традицій, державних, культурних і національних, не має нічого собі рівного в нашій письменстві¹⁾. *М. Грушевський.*

Antoni Prochaska — Z życia biskupa przemyskiego (Aleksandra Trzebieńskiego) (Przegląd historyczny 1908, т. VII, стор. 75—83, 204—311).

Нарис життя Александра Ястшембец-Тшебенського не дає нічого дуже інтересного, бо ся особа нічим надзвичайним не визначала ся, але має свою вартість як малюнок типового галицького шляхтича в XVII в. Родина Ястшембців сиділа від кінця XVI в. в селі Чижикові, львівського повіта, потім ріжними дорогами, купном, державою, королівськими дарами розширила своє володінє на сусідні села. Александер Ястшембец, як син маючих батьків, міг виїхати на захід, бував у Франції, в Німеччині, може і в Італії і вернув ся з досить повним гуманістичним образованием. Своєю товариською оглядою зумів звернути на себе увагу двора і став королівським секретарем. Потім почав добивати ся кар'єри в родинних сторонах і скоро став земським писарем, дальше маршалком вишенського соймака, вкінці підкоморієм. Підчас турецьких воєн 1620 і 1621 р. був комісарем для розділюваня платві жовнірам; пізнійше відбув посольство до Туреччини. Серед того постарів ся, по-вдовів і на кінець життя висвятив ся і як звісна особа, був іменованій перемиським біскупом. З яких мотивів перекинув ся в духовний стан, літописці не пишуть; др. Прохаска здогадуєть ся, що „може нередчував бурю, яка висіла в повітрі, він, що походив з воеводства, де дуже скоро відчували симптоми будучого українського бунту“... Ізза

¹⁾ Пор. Історію т. VII, с. 400.

того порівнює Тшебінського з Іпатієм Потієм, „котрий покинув каштелянію, щоб ратувати віру, опустив сенат, щоби з ліпшим успіхом служити Богу і вітчизні, як владика“...
Ів. Крип'якевич.

Franciszek Jaworski — Nobilitacja miasta Lwowa (Biblioteka lwowska т. IV), Львів 1909, стор. 60.

Нобілітаційний привілей отримав Львів вперше 1658 р. — за заслуги для Річипосполитої підчас козацьких воєн. Силою того привілея кождий львівський міщанин міг уживати шляхотського титулу nobilis при міщанських титулятурах honestus, famatus, spectabilis; дотикало се не тільки католиків, але також Вірмен і Русинів. Дальше місто одержувало право посилати двох послів на елекційні сойми; в інших соймах брали міщане участь тільки-виїмково, — передовсім, коли проєктувалося наложене нових податків на міста. Так само місто мало право висилати делегатів на земські соймики. Найважнішою й найбільш реальною точкою привілея був для міщан дозвіл набувати земельні добра поза межами міста; правда, вже й давніше міщане держали нераз маєтності поза містом, але се право було застережене виключно для шляхти і аж тепер робила шляхта уступку місту. Але всі ті нові права були довгий час тільки на папері. Безпосередно по виданю привілея королем, прийшло на соймику до великої опозиції з боку шляхти, що не хотіла ділити ся своїми правами з міщанством; привілей був фактично завішений, хоч міщане доложили всіх зусиль, щоби оборонити своє становище. Новий нобілітаційний привілей дістав Львів коло 1662 р.; але ся грамота дійшла до нас без дати з деякими слідами підроблення, так, що не можна вважати її автентичною. Остаточно затвердив шляхотські права Львова аж сойм 1676 р. За австрійських часів галицький становий сойм мав в своїм складі також двох репрезентантів Львова. *І. Крип'якевич.*

Edward Webersfeld — Jaworów, monografia historyczna, etnograficzna i statystyczna (Przewodnik naukowy i literacki 1909, стор. 369, 457, 551, 649, 741, 833, 903).

В праці Е. Веберсфельда зведено всі звістки, які можна було зібрати про Яворів; матеріал має багато прогалин, то й оповідання не всюди вишло повне й закінчене. На початку праці автор займаєть ся більше містом і міщанством, від часів Яна Собеского переходить головно на двірські відносини. До історії руського міщанства маємо небагато даних; до половини XVI в. не видно ніякого руху між яворівською Русю: нема навіть слідів, щоби була тоді в Яворові руська церква. Аж в 1560 рр. починаєть ся живіше життя між православними: в 1569 р. будуєть ся церква Успєня, 1572 р. церква Рождества на Малім перед-

містю, 1588 р. третя церква св. Юра (с. 373, 374, 375); є також сліди брацтва: 1642 р. дістає воно в заряд церкву св. Юра (382). До рухів в часі Хмельниччини 1648 і 1655 р. подає автор деякі замітки й документи (с. 458—60). До тих скупих звісток про Русь додати можна хіба тільки записки в метриках про вихрещуване магометан в грецьку віру (с. 846, 906). Дещо інтересного дає опис теперішнього Яворова з етнографічного й статистичного боку.

Ів. Крип'якевич.

Письма московскаго митрополита Леонтія (Лебединскаго) (Чтенія въ Имп. Общ. Ист. и Др. Р. при москов. унив., 1908, II, ст. 9—50).

Московський митрополит Леонтій (в світі Іван Олексійович Лебединський), як довідуємо ся з передмови видавця листів Н. Оглобіна, свою службову діяльність почав у Києві, як інспектор семінарії й академії. Потім він служив по різних місцях, а від 1861—1873 року був єпископом, а потім архієпископом подільським, далі херсонським (1874—1874) і варшавським (від 1876). Листи його писані до батька видавця, що був протоєреєм і ключарем Софійського собору в Києві. Про ті листи пише видавець: „Не можна сказати, щоб листи о. Леонтія були особливо багаті на зміст, але загалом вони досить цінні, як матеріали до характеристики особи досить видатного єрарха руської церкви, котрий чверть століття займав бойові місця на таких окраїнах, як Поділля (10 літ) і Польща (15 літ). В Польщі о. Леонтій відіграв визначну роль в так званому „возєєдненні уніатов“... На жаль, листуванне з моїм батьком увірвало ся в 1877 р., а уніяцьке питання розв'язало ся цілковито нізвійще. Натомість до часу перебування о. Леонтія на Поділлі належить більша частина листів, що доховали ся (33 з 53) й вони досить повно малюють його „обрусительную“ політику в сїм спольщенім краю, який тільки що пережив останній бунтівничий вибух польського духа (в 1863 р.). З сього боку діяльність о. Леонтія (як і пізнійша діяльність — в Польщі), без сумніву належить до історії, котра в свій час видасть про нього свій невіддужний осуд, як про руського діяча чималої величини.“

Чи справді історія признає єп. Леонтія за його русифікаційну діяльність на Україні та в Польщі „руським“ діячем чималої величини, се ми побачимо, як надійде час для докладнішого вяснення і розроблення сеї сумної сторінки з історії всіх трьох заінтересованих народів... А поки що звернемо ся до самих листів о. Леонтія, писаних під час його перебування на Поділлі. Вони загалом досить цікаві, хоч матимуть значіння тільки на тлі докладнішого представлення історії краю в тім часі.

Приїхавши до Кам'янця, взяв ся ен. Леонтій пильно до праці, як про се свідчать його листи, і виявив себе завзятим полькофобом. З якою радістю пише він наприклад, в листі в 6 червня 1866 року: „Но особенную радость доставило мнѣ оправдненіе католической епархіи въ Каменцѣ. Честь и слава Безаку! Я съ нимъ ѣздилъ по костеламъ. Каково это полякамъ!“ Та се зовсім не перешкоджало йому бути й ворогом українського люду, як се свідчить його лист в 30 марта 1868 р., в якому він висловлюеть ся, що „народный характеръ духовенства одобрять нельзя“. Ціла його боротьба була звернена проти Поляків і Українців на користь „обрусѣнія“. А боротьбу сю він провадив завзято, як про се позволяють догадувати ся його листи. Наприклад, в листі в 27 марта 1865 р. читаємо: „Вы не знаете состоянія моеи епархіи statu quo. Въ этомъ саду репейвъ не оберешься, а вибѣй то сколько! Не для славы человеческой, а для славы Божіей я тружусь, — и на всѣхъ никогда не угодишь. Не я виноватъ, что наши іереи утѣжались духомъ, чуждымъ Православію... Надобно ихъ будить и на правильную стезю направлять"... А трохи далі в тому ж таки листі читаємо: „Я теперь сталъ строже, потому что моя деликатная гуманность (розраженне автора) въ продолженіе 6 мѣсяцевъ не послужила въ пользу, а во вредъ. Конечно, я обращаюсь хорошо, но не со всѣми. У насъ причетники просто дряннѣ, глупы, дерзки, нетревы, кляузники. Вообще, ваша епархія (київська) стоитъ высоко предъ Подольскою. Здѣсь бѣдовый народъ. Уже я на своей распорядженія получилъ изъ синода жалобъ чуть ли не до десяти. А давно ли я здѣсь? Конечно, ничего не возьмутъ, но духъ-то гадкій. Глубокой полонивши здѣсь пустилъ корни, по милости прежнихъ дѣятелей“. Або в иньшій листі в 22 серпня того ж року: „Что о себѣ сказать? Борюсь и борьбы много еще впереди; дѣло налаживается, но трудности особенныя по мѣстнымъ обстоятельствамъ еще долго, а можетъ быть и всегда будутъ. Полякамъ, да и нѣкоторымъ нашимъ небрежнымъ не нравится моя энергія, но я не измѣняюсь"... Видко, що Леонтій стрічав мабуть чималий опір в своїй діяльності, бо часом в його листахъ чути нотки втоми й зневіри. В листі в 16 січня р. 1868 він пише наприклад: „Тяжело нынѣ нашему брату архіерею служить! И я доселѣ все веду борьбу, а конца ей не видно. У насъ по крайней мѣрѣ дѣло идетъ безъ аппеляцій, хотя подчасъ и съ ропотомъ; а наши — есть борзопищцы... Требуется большое терпѣніе. Проживши 4 года въ Подоліи, я дивлюсь милости Божіей, на мнѣ являемой въ укрѣпленіи силъ и духа, и тѣла, среди равныхъ огорченій"... Або в листі в 26 липня того ж року: „Частенько мнѣ приходится грустить о многомъ. Великороссійскіе іерархи отъ многого свободны, что насъ обременяеть“. Та кінець кінцемъ

бойовий настрої все бере гору: „Ми в Подоліі пришлось расхлебывать кашу, заваренную моими предшественниками; тяжело, но все таки успѣхъ есть. Надѣюсь, что если поживу здѣсь, успѣю сдѣлать, что желается, хотя противодѣйствіе вижу на каждомъ шагу отъ давней за-кваски — іезуитской. Вы знали меня юношею по духу и характеру; теперь, видѣвши столько я въ Питерѣ и дальше... я уже мудръ и борюсь десными и шуими противъ злоупотребленій.“

На закінченне додамо, що сей ворог „народного характеру“ серед духовенства сам при потребі звертав ся до народної української мови, як до могутнього засобу, яким можна зднати собі прихильність народу і вплив на нього. Так в листі в 31 мая 1876 року, коли він уже був у Варшаві, читаємо: „Я ѣздилъ цѣлый мѣсяць по епархіи; возвратился благополучно 19 мая. Видѣлъ и дурное и хорошее. Много вынесъ и приятныхъ впечатлѣній, немало и тяжелыхъ. Но слава Богу! вижу, что пользка моя не остается безъ послѣдствій добрыхъ, хотя въ Сѣдлецкой губерніи я рисковалъ въ нѣкоторыхъ мѣстахъ. За то и оваціи въ Люблинской губ. были такія, какихъ я въ Подоліі не встрѣчалъ. Въ нѣсколькихъ мѣстахъ экипажъ мой прихожане везли на себѣ до церквей съ версту. (Цікаво було би вяснити, наскільки на сей „оваційний“ настрої серед місцевої української людности вплинула рука російської адміністрації, узбровної нагайкою і багнетом; в опублікованих даних, і то навіть офіціальних, ми знаємо, що місцева людність зовсім не вказувала ентузіязму до переходу на православіє, а зовсім навпаки... М. З.). Дѣло по времени поправится и тамъ, гдѣ еще очень худо. Много помогло мнѣ то, что я съ народомъ умѣлъ говорить на его языкѣ“ (розстріленне мов. М. З.).

М. Залізняк.

М. Грушевський — Виговський і Мазепа (Л.-Н. В. 1909, VI, ст. 417—428).

Статя написана в приводу 250-ліття підписання Гадяцької унії і 200-ліття Полтавського бою. „Треба нам, каже автор, означити своє становище до провідних ідей, мотивів і діл сих наших діячів“. І автор далі розкриває перед нами українську політику тих далеких часів. Найважнійший вивід: оба сі чільні люде нашої історії „як оден, так і другий, при своїх індивідуальних відмінах, при різниці в тактиці, засобах і способах, в деталях своїх плянів, — були представниками, речниками, носителями політичних змагань, якими глибоко пройняте було все українське суспільство, вся свідоміша веретва українського народу, вся українська інтелігенція їх часів“ (421). Вивід сей льогічно впливає в аналізу змагань тодішньої укр. політики. Ціла статя — се сніп проміння, кинений істориком в гліб минулого. Вона ділає на нас ліпше як

цілі стоси сухих монографій і се відчув уряд, накладаючи пеню на Л.-Н. В.

С. Южаковъ — Двухсотлѣтіе російской государственности (Русское Богатство, 1909, VI, ст. 140—152).

Статя д. Южакова написана з приводу полтавського свята. На жаль вона цілком не торкаєть ся ні характера, ні значіння свята, не аналізує й тих відносин, які склали ся на Україні після бою 1709 р. Автор указує лишень, що побіда під Полтавою висунула Росію на становище великодержавне, і поясняє, що се завдячує Росія тій культурі, яку прищепив Петро I. Далі автор на прикладах російської історії показує, як відмова від культурности скидала Росію з цього становища, принижуючи її роль в європейськiм концерті великих держав (новіші приклади — нещастя в японській війні і її наслідки — дипломатична побіда Ереаталі, то що). Автор кличе, щоб не забувало ся про конечні потреби країни, що лиш задоволення їх знову верне Росії колишню славу, а разом з тим „приложить ся все: і побідна армія, і сильна фльота“, то що. Виходить, що автор не проти святкування полтавської перемоги, але під умовою — здійснення мрій російських конституціоналістів.

І. Джиджора — „Апафема“ (Діло, 1909, ч. 149). Д. Джиджора оповідає про обряд викликання Мазепи в першу неділю великого посту і про становище укр. духовенства до цього обряду. Вкінці згадує про безіменний протест проти цього викликання, „Плач Мазепи“ (Вопль Мазепи), що ходив по руках на Україні на початку XIX ст.

Др. Б. Барвінський — Гетьман Іван Мазепа в всевітній літературі і штуці (Руслан, 1909, чч. 140 і 289). Се коротенький і побіжний бібліографічний перегляд європейських творів в обсягу красної літератури, яких темою була або історична діяльність Мазепи, або романтичні пригоди в його життя, а також такий самий огляд всесвітніх творів штуки (малярство, гравюра, музика), що так чи інакше торкають ся гетьмана. Статя в ч. 289 являєть ся доповненням того, що говорив автор в ч. 140. Тут спиняєть ся він спеціально на Бекетівськiм портреті та його типах, користуючи ся працею Д. Ровинського.

Др. Б. Барвінський — Князь Мазепа і його шляхетський та князівський герб (Руслан, 1909, ч. 140). Се тільки переклад частини статі кн. А. В. Дабіжи з „Кіевской Старини“ 1885 р., т. XIII.

В. Пачовський — Сумні роковини (Будучність, 1909, ч. 5, ст. 73—76). Невиглошена промова з приводу 200-ліття Полтавського

бою. В кінці автор пропонує способи пошановання пам'яті гетьмана і відсвяткування сумних роковин. Стаття має публіцистичний характер.

В. Пачовський — Сумні роковини (Руслан, 1909, ч. 141). Автор наводить протест української громади в Лєжі в Бельгії проти святкування офіційною Росією ювілею Полтавського бою.

Пам'яті гетьмана Івана Мазепи (1709—1909). (Руслан, 1909, ч. 140). В короткій вступній статі до присвяченого Мазепі числа газети подає автор в поводу 200-літніх роковин Полтавського бою характеристику гетьмана і закликає до пошановання його пам'яті.

Історичні замітки (Руслан, 1909, ч. 141). Дрібні замітки, зачерпнені з різних джерел, про пам'ятки по Мазепі. Здебільшого про ті, що зберігають ся в чернігівському музею Н. Тарновського.

Др. М. Кордуба — Дещо з бувальщини міста Чернівців (Буковина, 1909, ч. 6). Автор виймає кілька інтересніших сторінок з історії столиці буковинської, Чернівців, написаної др. Р. Кайндлем з нагоди 500-літньої річниці міста. Вкінці автор подає кілька критичних уваг на працю Кайндля.

о. Ал. Зл. — Монастир Чина св. Вас. Вел. в Яворові. (З монастирської хроніки) (Руслан, 1909, ч. 156). Автор подає коротеньку історію вгаданого монастиря.

Д. — Межигірря і його старовина (Рада, 1909, ч. 134). Автор коротенько оповідає про історію межигірського монастиря. Стаття передрукована в ч. 156 „Руслана“ під в.: „Межигіре і его старовина“.

І. Кривецький — Східна Галичина й Росія (Діло, 1909, чч. 111—112). Автор подає історію відносин російського уряду до Галичини. Стаття написана в приводу новітніх аспірацій Росії на Галичину і подає цікаві відомости.

І. Созанський — До історії народного шкільництва в рр. 1821—1838 (Учитель, 1909, ч. 10—21). У вступі малює автор невідрадну картину нашого народного шкільництва в Галичині в першій половині XIX в., далі подає чималу вязку матеріалів до сього шкільництва, знайдених ним між паперами парох. уряду в Дзвинячі Горішній коло Турки, а скопюваних з так зван. шкільних протоколів і розпоряджень влади.

О. Маковей — Причинок до історії народного шкільництва на Буковині (Буковина, 1909, ч. 15). Між паперами о. А.

Поповича знайшов др. Маковей допись до якоїсь німецької газети в р. 1852, що дотикає діяльності одного буковинського священика на полі народного шкільництва. Сю допись і подає він в укр. перекладі як доповнення до праці І. Карбулицького про „Розвій народного шкільництва на Буковині“.

О. Левицький — Пірогов у Києві і його проводи (Л.-Н. Вістник, 1909, V, ст. 281—287). Пірогов як куратор київської шкільної округи не може не цікавити укр. історика, тому не можна проминути вище зазначеної статі, хоча вона й має скорше випадковий, анекдотичний характер.

В. Доманицький — Одна в „Катерин“ (Матеріал для драми з життя „українофільів“ 1860-их років). (Л.-Н. Вістник, 1909, VII, ст. 65—70). Автор розповідає нам про сумний і нікчемний епізод в життя художника Гр. Честахівського, котрий звів сільську дівчину Марусю.

Д. Д—ко — Сторінка з історії української інтелігенції 60-х років (Рада, 1909, ч. 171). Фелетон д. Дорошенка присвячений Ол. Потебні. Автор спинаєть ся на Потебні не як на відомім ученим, а як на свідомім українським громадянині і щирім демократі. Матеріал до своєї статі зачерпнув д. Дорошенко в „Матеріалів до біографії О. Потебні“, виданих проф. Халанським в харківським збірнику „Пошана“ (на честь проф. М. Сумцова).

М. Лівинський — Переписка Драгоманова (Діло, 1909, ч. 5). Се широка замітка в приводу виданих Укр.-р. видавничою Спільною 2 томів „Листів М. Драгоманова до Івана Франка і інших“ (Львів, 1906—1908), в котрій автор, підносячи велику вагу нововиданої переписки, звертає на неї увагу широкої публіки. *В. Дорошенко.*

Суспільний устрій і право.

Памятники древне-русского канонического права. Часть первая (Памятники XI—XV в.). Издание второе. Спб., 1908, ст. III—VI+I—XVIII+1—446+1—72 („Русская Историческая Библиотека“, т. VI).

Друге виданє сеї збірки відрізняють ся від першого лише тим, що до попередніх документів додано ще сім нових та пороблені деякі зміни в індексах. Том сеї друкував ся під доглядом В. Г. Дружиніна, а нові додатки і індекси виготовлені до друку і видруковані під редакцією проф. В. Н. Бенешевича. Подамо деякі відомости про нововключені сюди документи.

1) Уривки з грецького тексту канонічних відповідей руського

митрополита Іоанна II-го. Вони вже були видруковані перед тим проф. А. С. Павловим після списків Вулієми і Венеціанської Бібліотеки св. Марка (в додатках до XXII тому „Записокъ Имп. Академіи Наукъ“) в рівнобіжним старо-руським перекладом з „Варсонофієвського“ списку Кормчої XIV в. Чудова монастиря № 4, варіантами двох списків Имп. Публичної Бібліотеки і російським перекладом. Грецький текст з старо-руським і німецьким перекладом передрукований був потім (з захованем навіть друкарських помилок і недоглядів видавця — проф. Павлова) в „Kirchenrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler Altrusslands nebst Geschichte des russischen Kirchenrechts“ (Stuttgart, 1905) проф. L. K. Goetz-а. Тепер проф. В. Н. Бенешевич друкує знов тексти проф. А. С. Павлова лише з незначними змінами (виправлене друкарських помилок, в деяких випадках — інше, правильніше читане, деякі нечисленні бібліографічні примітки і технічні подпішення). Проф. Бенешевичу відомий ще один список „Канонічних відповідей“ в рукопису Британського Музея, повнійший, правильнійший і ближший до славянського перекладу, але через щось видавець не користується ся нагодою подати його в сій збірці, готуючи до друку в серії „Памятниковъ древне-русской литературы“.

2) Поученіє новгородського архієпископа Ілії (Іоанна) з 1166 року, передруковане в „Журнала Мин. Нар. Просвѣщенія“ 1890 року, де воно було уміщене проф. А. С. Павловим під заг.: „Неизданный памятникъ русскаго церковнаго права XII вѣка“. Звідти текст його, без варіантів і приміток, був передрукований вже в „Памятникахъ древне-русской учительной литературы“ (вид. А. І. Понемарева, вип. III, Спб., 1897), а також проф. L. K. Goetz-ом (в згаданій його праці). Проф. Бенешевич для нового видання ще раз порівнює текст з рукописним оригіналом і точно усталює його дату (13 марця).

3) Відповіді митрополита Іоанна II Іакову і єпископа Ніфонта Кирикови в викладі Герберштейна. Оригінальний латинський текст передрукований в „Rerum Moscoviticarum Commentarii Sigismundi Liberi Baron in Herberstein Neuperge et Guettenhag... (Basileae per I. Oporinum, 1556 p.), а німецький переклад з „Moscouiter wunderbare Historien... durch Sigmunden Freyherren zu Herberstein... zu latein beschriben: jetz... durch Heinr. Pantaleon verteutschet und in truck verfertiget“ (Basel, 1567).

4) Анонімне поученіє про обов'язки і потрібні прикмети єпископа (не пізнійше 1284 р.). Текст сього уривка друкує видавець по списку Рязанської Кормчої в варіантах друкованої Никоновської і Новгородської і дає нове поясненіє сьому документови, відмінне від того, яке давали йому перед тим проф. Павлов і Неволін. На його думку се

уринок якоїсь, досі невідомої, імператорської новелі, адресованої до патріярха.

5) Грамота патріярха Антонія про соборну постанову в справі Пимена, в вересня 1389 року. Се є сучасний старо-руський переклад оригіналу грамоти, на яку покликував ся патріярх Антоній в вересню 1393 р. і про яку згадує Новгородська IV літопись. Текст передрукований ві списку сеї літописи (під 6898 р.), який переховуєть ся в Публичній Бібліотеці.

6) Грамота патріярха Антонія в Новгород до єпископа, клиру і народу, в умовляннями віддати ся під начало митрополитови київському і всєї Руси, по вересню (до 29 жовтня) 1393 р. Се сучасний старо-руський переклад грецького оригіналу, надрукованого вже в додатках до першого виданя збірки під ч. 38 (ст. 253—261), знайдений проф. Бенешевичем в списку Новгородської IV літописи Публичної Бібліотеки.

7) Записки про поставленє руських єпископів, з 1328—1347 рр. Російський переклад сих записок з примітками був поданий передше В. Г. Василєвським в „Журналі Мни. Нар. Просвѣщенія“ 1887 р. п. в.: „Записи о поставленіи русскихъ епископовъ при митрополитѣ Θεογνωστѣ въ Ватиканскомъ греческомъ сборникѣ“, грецький текст — В. Е. Регелем в його „Analecta byzantino-russica“ (Спб., 1893 р.). Проф. Бенешевич видає грецький текст на підставі фотографічної відбитки з рукопису з своїм російським перекладом.

Перші пять документів мають інтерес головно для істориків канонічного старо-руського права, останні два — далеко ширший. Як бачимо, нових, невідомих досі в науці (крім може 5-го) документів, нове виданє „Памятниковъ“ не приносить. Дивно, чому нові додатки не заведені в загальну систему збірки, а видруковані осібно.

Що до індексів, то в новому виданю пороблені деякі зміни: показчики особовий і річевий, які в першім виданю були уладжені осібно до староруських і осібно до грецьких текстів, тепер зведені до купи, з захованєм однак поділу на особовий і річевий. Крім того доданий ще новий показчик „Рукописів, згаданих або використаних в тексті“.

О. Назарів.

Ө. И. Леонтовичъ — Вѣча, сеймы и сеймики въ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1910, февраль, ст. 233—274).

Не дивлячи ся на значну скількість цінних матеріалів, перехованих до наших часів, і досить розвинений вже стан студій над історією польського „парляментаризму“, що значно полекшують анальоґічні студії на литовсько-руському ґрунті, інституції Литовсько-Руської дер-

жави являють ся ще досї мало дослідженими. Правда, останнє десятилітє принесло нам розвідки про литовсько-руські сойми проф. М. К. Любавського та Н. А. Максимейка. Але їм не удало ся освітити сї інституції в потрібну докладність і повнотою, та їй доведені вони лише до Люблинської унії 1569 року. Що-ж до провінціальних соймиків Великого Князівства, то їй зовсім не маємо ще спеціальних, солідно і повно оброблених розвідок.

Проф. Леонтович поставив собі завданням заповнити деякі прогалини в справі студювання литовсько-руських віч, соймиків і соймів та внести поправки до висновків попередніх дослідників. Стата його має цілю: зрозумовати результати дослідів дд. Любавського і Максимейка, доповнити їх замітками в приводу тих питань, які, на думку автора, не досить ще ними вясовані, та дати на підставі Статута 1588 р. і „*Volumina legum*“ огляд головніших питань організації литовсько-руських соймиків по Люблинській унії і участі литовсько-руських представників в функціях спільного сойму.

Дані про литовсько-руські інституції попереджує автор загальною заміткою про організацію польських соймів до Люблинської унії. На жаль, ся коротенька замітка виїшла занадто вже поверховою і неповною; вона цілком не дає ясного і точного понятя про польські сойми, а при тим ще їй оперта на старих і недостаточних працях (як розвідки Делевеля, Бандтке) та лише „*Volumina legum*“ і історії Длугоша. Ніяких нових розвідок, нових поглядів і висновків проф. Леонтович чомусь цілком не уваглядає, не дивлячи ся на те, що як раз за останні роки польська правно-історична наука зробила великий поступ.

Наслідком такого ігнорованя стало ся те, що в невеличкім уступі автора про польські сойми знаходимо твердження, які не можемо прийняти за певні або усталені. Так напр. позичені у Бандтке відомости про те, що звичай вибираня послів на сойм по два від кожного повіту усталив ся вже від 1462 року, потребує перевірки і не може бути висловлення рішучо. Як не задивляти ся на зміст нешавського привилею 1454 р., одначе про усталене сього звичаю відразу, на нашу думку, твердити ще не можна. Принаймні в детального перегляду відомостей про шляхетські візди на протязі в середини XV в. до 1506 року, зробленого Др. Ф. Пекосіньским ¹⁾, бачимо, що присутні на вальнім соймі земські послы згадують ся вперше тільки в статуті петроківськім 1496 року (Др. С. Кутшеба приймає, що звичай висиланя соймниками своїх послів на сойм генеральний стає правилом лише від року 1493) ²⁾.

¹⁾ Див. його „*Wiece, sejmiki, sejmy i przywileje ziemskie w Polsce-wieków średnich*“, § 26, 11 (Rozprawy Akademii Umiejętności w Krakowie, wyd. hist.-filoz., t. 39).

²⁾ *Historya ustroju Polski w zarzysie*, 1905, str. 124.

Так само неясне і зовсім неточне твердження автора (поклик на Бандтке) про те, що „від сього-ж часу (себто від 1462 р.) скликували ся повітові соймйки (*comitia provinciarum, conventio terrestris* або *particularis, seymiki powiatowe*), а по їх соймйки „generalne“, або передсоймові зїзди панів радних і послів земських, для попереднього ознайомлення послів зі справами, які поступали на сойм“. Відомо прецінь, що соймйки скликували ся і відбували ся нерас і до 1462 р. Привілей церковецько-нешавський виїс тільки те нове, що від того часу (1454 р.) ніяка нова постанова не могла бути ухваленою, а військовий похід — призначений, — без попередньої ухвали земських соймиків; соймйки також від того часу починають збирати ся частїйше, між ними зарисовується подїл на повітові і краєві.

Не відтїнює автор і ріжницї між соймками конвокаційними і елекційними, кажучи, що „для вибору королів призначали ся особні елекційні сойми, які називали ся також „*konwokacye generalne*“¹).

Що до твердження про те, що „до Жигмонта I-го соймові справи на польських соймках рїшали ся більшістю голосів (*per pluralitatem votorum*), який порядок замінив ся від 1507 року на одноголосність (*unanimitas votorum et liberum veto*)“, то знову рішучо твердити сього не можна. Проф. Бальцер напр. (на нашу думку цілком узасаднено) гадає, що „*zasada „liberum veto“ istniała... już od samego początku* (себто від статута нешавського, який установає одноголосність), *lecz do praktycznego jej wykonania przyszło dopiero w XVII wieku*“²).

Взагалї, стоячи на точці погляду автора, що „польські сойми і соймйки послужили головним звірцем в справі організації литовсько-руського сойму з соймками“ (ст. 236), треба би шан. авторови зупинити ся докладнїйше на сїм звірці, скористувавши ся тим досить багатим матеріалом, який дають нам численні праці польських учених, присвячені історії й організації соймів і соймиків за останні десятиліття. Правда, і в польській літературі нема ще досї систематичних і повних зводок даних про віча, соймйки і сойми від найдавніших і до останніх часів існування Річи Посполитої (оголошені курси історії польського права не вистарчають), але се, очевидно, не може виправдати автора.

Переходячи до литовсько-руських інституцій, автор зазначає ту самостійність в справах самоврядування, окремність в устрою і правних порядках земель, що входили в склад Литовсько-Руської держави — до

¹) Може „*konfederacye* (а не „*konwokacye*“) *generalne*“, в які лучили ся звичайно зібрані на конвокаційнім соймі представники? (див. Balzer, *Historya ustroju Polski* (na podstawie stenogramu za zezwoleniem autora). Льв., 1910, ст. 448).

²) Balzer, *Historya Ustroju Polski*, ст. 374.

кінця XV віку. В кожній з їх, побіч свого власного уряду, незалежного від урядів Великого Князівства, та свого місцевого права, існують і місцеві сойми („віча“, пізніше „зборя“, „zgomadzenia“, „семи“ і „сойми“). У властивій Литві віча — сойми мають на початку такий же характер, як і по інших землях — анексах. Відомости про литовські віча маємо вже починаючи від року 1249. Про віча Жмудської землі — в р. 1492. В руських землях вони не зникають і в XV та XVI вв. Існуюване віч ріжного роду і складу автор констатує на основі документних даних в землях: Смоленській, Полоцькій, Витебській, Сіверській, Київській, Волинській, Мінській. Крім загальних соймів, на яких збирали ся пани, шляхта і інші представники данної землі, акти згадують і про партійні вічові збори якої небудь одної частини населеня, як се водило ся, в значіню загального вічового звичаю, в стародавнім Новгороді і східно-руських землях. Місцеві землевласителі іноді збирали ся на свої зїзди, окремо від князів і панів — магнатів; сі зїзди потім почали звати ся приватними соймиками для відріжнення від тих, які були правно установлені і скликали ся на основі урядових розпоряджень. В 1659 р. особною конституцією всякі приватні соймйки були скасовані; конституція 1717 р. потвердила заборону їх.

В актах литовсько-руських до останніх часів згадують ся ще пережитки з давнього вічового ладу руських земель — судові віча (веча, веца, вечья), під якими розуміли ся громадські збори (копи, копні суди), як рівнож і місцеві шляхетські зїзди (збори, веца, соймы, посполитие суды), для розслідження на місці поземельних справ, а також справ про спаші, крадіжи і т. и. Спочатку на віча або копи збирали ся бояри і „чорні“ люди для „права“ по справам не лише селян, але і землевласителів. Пізнійше з загальних коп відділили ся шляхетські зїзди для справ виключно місцевої шляхти.

Далі автор зупиняєть ся на особовому складі і компетенції краєвих соймів, зазначаючи, що в склад їх входили і міщани, „чорні“ люди, кметі, або взагалі волостні люди і слуги панцирні. Принаймше на сі розряди вказують актові згадки (хоч се провірено не по всім землям). Взагалі в активих даних про особовий склад місцевих соймів, що збирали ся для загальних справ країв, в цілковитою наочністю виявлюєть ся, що сойми є в більшости литовських і руських країв не лише в XIV і XV в., але і в першій половині XVI в., до переміни їх на шляхетські соймйки, не відзначали ся „становими прикметами („окраскою“), відповідно до нових умов державного життя“ (як се твердить д. Максимейко). Давним краєвим соймам належала широка компетенція, але автор не згоджуєть ся з гадкою д. Максимейка, що і „уставні грамоти“ (привілеї) окремих земель литовських і руських видавали ся також на краєвих

соймах; по думці автора „уставні грамоти мали загальне значінє таких самих „жалованних“ грамот, як і привилеї на шляхетські вольности або на земельні наданя і пр. Всі такі акти випливали з автономної „воли“ господарів з їх радою“.

Місцеві жерела констатують взагалі істнуванє вічових порядків не лише в удільній добі, але і довго ще по ній. З певністю можна припускати, що до цілковитого запануваня шляхотського режиму в литовсько-руській державі, сліди стародавніх віч ще довгий час існують в окремих землях. З другої половини XVI в. вони вже цілковито зникають, замінюючи ся на місцеві шляхетські соймки і конфедерації, без всякої участі иншої, нешляхотської людности земель.

Крім краєвих соймів в удільній добі існували ще сойми (семи, снєми, аїди і пр.) великих і удільних князів для справ, які дотикали всіх або де-скільких литовських або руських земель. Предметом таких зїздів були головним чином зарядженя підчас зовнішньої небезпеки від ворогів, а також і инші справи подібного загального значіня. Тут же овзначувані були взаїмні відносини між князями і доконували ся умови і договори (докончаня). Удільні князі на сих зїздах виступали не як дорадники великого князя (як пани радні за давніх часів), а в ролі таких же, як і великий князь, самостійних „господарів“.

Від удільної ж доби повстають і сойми „сполние“ (seymy, stanowienia, conventiones et parlamenta) польсько-литовські, які особливо розвивають ся від часів перших спроб унії Литви і Польщі (1385 р.). Після городельського привилею 1413 р. вони збирають ся, за дозволом і з волі короля, в Люблині, Парчові або инших місцях. Останнім таким соймом треба уважати Люблинський 1569 р.

Багато актів подають відомости також про особливі військові сойми, в які іноді обертали ся земські ополченя великих і удільних князів підчас військових походів.

Нарешті до удільної ще доби можна віднести повстанє соймів панів радних Великого Князівства („зуполная рада“, „зъѣханє“, „сьємъ“ або „соймъ“, іноді „великий“ сойм). Такі сойми збирали ся для судових і инших важнійших справ державного правління. Вони зникають лише по установленю трибуналів і шляхетських судів (земських і гродських), особливо ж від часу реорганізації давньої ради на тіснійше коло постійних ревидентів. В статутах 1566 і 1588 рр. про осібні сойми панів радних вже не згадуєть ся.

Переходячи до ровгляду даних про генезу, склад і функції загально-литовського сойму (важний або великий вальний сойм, conventus generalis, рада посполита), автор приходить до висновку, що повстанє литовсько-руського сойму можна віднести лише на кінець XV в. (за

перший вальний сойм уважає він сойм 1492 року). Доволі докладно розглядає справу організації, компетенції, право ініціативи соймів, право скликання їх і т. и. Від часів Люблинської унії, на думку автора, участь литовсько-руської шляхти в функціях сойму нормується вже цілком принципами польського права.

Порівнюючи доволі багато місця уділено литовсько-руським соймакам. В уступі про соймники по Люблинській унії, не дивлячи ся на його побіжність, авторови всеж таки удало ся висвітлити деякі риси сеї ще так мало розвідженої литовсько-руської інституції. Правда, до бажаної ґрунтовности і повноти зьому короткому начеркови ще далеко, але цінний він тим, що зроблений майже самостійно, на підставі ще не використаних даних про соймники з „*Volumina legum*“ і Статута 1588 р.

Остання частина присвячена розглядові даних про сойми від часів Люблинської унії. Вона ще не закінчена, а через те поки що зупиняти ся на ній не будемо; гадаємо се зробити по її видрукованю, сподіваючи ся, що воно наступить скорше, аніж друковане попередньої розвідки автора про „Правоспособність литовсько-руської шляхти“.

Статя д. Леонтовича представляє щось посереднє між університетським курсом, приладженим до учебных цілей, і самостійною науковою працею. На жаль, ні з боку докладности і повноти, ні з погляду усталености і непорушности поданих висновків, вона не може ще вповні задоволити наукових вимог. Але се можна пояснити і виправдати в першій мірі тим слабо розвиненим становищем, в яким пробувають досі студії над історією литовсько-руського права. У всякім разі статя д. Леонтовича має безперечну вартість як спроба вібрати і систематизувати результати дослідів попередників та доповнити їх новими даними.

О. Назарів.

Jan Rutkowski — Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka. (Kwartalnik historyczny 1909, кн. 1—2, стор. 1—77).

Розвідка опирається на королівських і канцлерських документах Коронної Метрики, на двірських скарбових книгах та на реєстрах податків з різних повітів; використані між иншим й матеріали опубліковані проф. М. Грушевським в Записках т. XXVI. Постійним жерелом доходів польського скарбу за часів Олександра були королівщини і соляні жупи; королівщини віддавали ся в державу, застав або доживоте, жупи були під безпосереднім зарядом скарбу. На другім місці серед доходів кладе автор звичайні податки: подимне, стаційне, жидівський чинш, чинш з Гданська й Ельбінґа, королівські цда; надзвичайні податки були: ланове, чопове, міські чинші, ріжні цда, податки духовен-

ства; деякі доходи приносила й меншиця. Пересічний дохід польської держави в тих часах обчислити тяжко, бо жерела дуже фрагментарні. Дохід плачений до скарбу асигнатами на руки третіх осіб виходить пересічно 15.000 гривен; поодинокі позиції дуже нерівні, напр. жупи несуть одного року 1000 гривен, иншого 12.000 гривен. Докладно описана автором організація скарбового заряду. *Ів. Крип'якевич.*

Bolesław Gruzewski — Ordynacya sądów ziemskich i grodzkich w Galicyi 1778 roku (відб. з Przegląd-u prawa i administracyi, 1909), Львів, 1909, ст. 34.

По окупації Галичини 1772 р. австрійський уряд полишив давні польські — гродські і земські суди (розпор. губери. гр. Пергена з дня 20 жовтня і 1 грудня 1772 р.) іще на дальших 12 років — до 1784 р. Вправді — вже в 1777 р. був намір знести їх зовсім, а на їх місце завести новий тип — т. зв. foga pobilia (повітові суди) і для того був виданий навіть спеціальний розпорядок (з дн. 1 серпня 1777 р.), одначе введення в життя цього розпорядку відволікло ся аж до поч. 1784 р. Що йно від тоді, на підставі нових губ. розп. з дн. 30 мая і 31 жовтня 1783 р., перестали вони існувати — фактично.

Хоч сі суди полишено ще при житю до 1784 р., то одначе в 1778 р. наступає їх внутрішня реорганізація для ліпшого приладження до краєвих потреб. Доказали сеї реорганізації нова т. зв. ординація, яку видав дн. 22 червня 1778 р. галицький львівський трибунал і яку Марія Тереса затвердила рескриптом з дн. 20 грудня с. р.

Постанови згаданої ординації, якої одинока (знайдена автором) копія зберігла ся в обляті теребовельського гроду, ділять ся на дві групи: одна з них дотикає внутрішньої організації обох найнижших інстанцій польського суду, друга — реформи поступовання перед тими інстанціями. Автор звертає головну увагу на першу групу — на новий внутрішній устрій.

Вправді, що тикаєть ся організації на зверх — нова ординація задержує й на дальше давню польську двоїстість судів першої інстанції — суди гродські й земські, а також їх територіяльний обсяг і річеву компетенцію; одначе у внутрішнім їх устрою заводять нові, корисні зміни. І так — збільшення числа персоналу в земських судах супроти його незначної скількості за польських часів треба вважати з огляду на інтерес загалу важним кроком наперед; не менш важне також заведення в рішеннях суду засади колегіальности й голосовання — замість давньої одиничности; дальше — перманенція — замість дотеперішньої періодичности, визначення діст для судових урядників і заборона брати від сторін інші оплати, полагоджування

судом справ у тім порядку, в якім приходили до реєстру і т. д. Все те ставить нову австрійську організацію галицьких судів значно вище від давньої — польської. Сконстатувати се — важно супроти загального й рішучого осуду нових австрійських реформ на полі галицького судівництва по прилученню Галичини до Австрії кс. Калінкою, з яким вони стрінулися в звісній його праці „Galicya i Kraków“, спеціально в розділі (V) про судівництво.¹⁾ Що тикаєть ся поступовання перед згаданими судами, то звернемо увагу на одну тільки стадію його в новій ординації — на вживанне судом до добровільної угоди (*amicabilis compositio*), яке сторони можуть прийняти або відкинути. Важне воно для нас о стільки, о скільки знов заперечує твердженню згаданого галицько-польського історіографа про брак його в Галичині під панованнем австрійських кодексів — у противенстві до польських, які знали т. зв. полюбовні суди.²⁾

При обговорюванні нових змін у внутрішній організації згаданих судів автор вважає чомусь потрібним порівнювати їх зі сучасним проектом реформи судового права для польського Королівства, предложеним А. Замойским варшавському сеймови 1778 р. й відкиненим тим сеймом у 1780 р. — отже проектом, який ніколи не увійшов у житє.

До праці додана при кінці нова ординація в латинським ординалі.

Ів. Кривецький.

Max Garr — Die österreichische Wahlreform. Beiträge zur Geschichte ihrer Entstehung (Jahrbuch für Gesetzgebung und Volkswirtschaft des deutschen Reichs. Липськ, 1907, том XXXII, 2, стор. 1575—1612).

Автор подав досить широко й об'єктивно цілий перебіг виборчої реформи до австрійського парламенту. Змалювавши стан і положене Австрії перед реформою, а восібно докладнійше куряльну систему виборчу та усі її переміни, представив автор на підставі статей по часописах як розвивала ся гадка про заведене загального виборчого права голосованя, від кого вона вийшла і як відносили-ся до неї поодинокі верстви суспільности. Потім перейшов до представлення фактичних причин нової реформи, себто подій на Угорщині (Хрестофі) і в Росії (де саме тоді заведено конституцію), та описав докладнійше вражінє, яке вони викликали в Австрії, а особливо в Чехах. Про Галичину, що виявила найбільший рух за виборчою реформою, не згадує автор нічого; за те дуже подрібно подає усі перепетії нарад над виборчим законом (більшість

¹⁾ Пор. Galicya i Kraków pod panowaniem austriackiem. Paryż, 1853. Ст. 305—342.

²⁾ *ibid.* ст. 310.

при наглих внесеннях, заходи президента міністрів Гавча, невдоволене Німців й Поляків, компроміси Гогенльоге і Бека, ухвалені закона в Держ. Раді і в Палаті Панів) і означає погляди всіляких партій і усіх австрійських народів в тій справі. *З. Кузеля.*

Hugo Herz — Die Kriminalität der Juden in Österreich (Archiv für Strafrecht und Strafprozess hrg. v. J. Kohler. Берлін, 1907, LIV, стор. 183—218).

Стаття автора цікава для нас тим, що займаєть ся і галицькою територією і використовує пильно галицький та буковинський статистичний матеріал. Жиди в статистиці провин і злочинів тримають ся пересічно людности, серед якої живуть, лише що до обману, спроневірення і фальшивої криви виказують більші проценти. Походить се не лише в чисто расових прикмет, але також в того, що жидівська людність не так відіференційована як християнська і обмежена на одно зване. Зрештою більші різниці бачимо між західно-австрійськими і східно-австрійськими Жидами: на Заході (Чехія, Альпейські краї) переважають провини обчислені на більший висок, на Сході вибивають ся на перед низші, „пролетарські“ злочини та провини як напр. чинна зневага, бійка і т. д. На Сході, де людність взагалі бідна (і рільнича), далеко менше злочинів ошуканства, за те значне число делектів, які свідчать про низкий рівень тамшніх Жидів. *З. К.*

М. Залізник — Основні питання федеративного устрою (Л.-Н. Вістник, 1909, V, ст. 300—311).

Федералізм — завше був провідною думкою української політики, завше горував в політичній думці ліпших наших людей минулого століття. І досі не втратив він для нас свого інтересу. Навпаки, теоретичне висвітлення цього питання має нині особливо велику вагу. Стаття д. Залізника і являєть ся такою безпретенціональною пробою — рефератом в праці д. А. Яценка, *Международный федерализм. М., 1908.*

Е. Левицький — Чесько-німецький спір (Л.-Н. Вістник, 1909, IV, ст. 155—169). Автор розкриває чесько-німецькі відносини, в'ясовує боротьбу двох національних таборів в справі урядової мови, її перебіг і наслідки. Стаття має інтерес для нас в огляду на наші австрійсько-українські відносини.

Др. М. Здерковський — Про права руської мови в ц. к. судах і державних прокураторіях (Діло, чч. 51—53, 62, 65 і 68). Др. М. Здерковський ставить своєю цілю подати укр. громадянству потрібну зброю для оборони рідної мови в судах. Його статі зна-

Йомлять нас в відповідними приписами закону. Мають вони таким чином інструкційно-інформаційний характер. Треба згадати, що вийшли вони окремою брошюрою. Шкода лише, що ціна її страшенно висока.

В. Дорошенко.

Л і т е р а т у р а.

С. А. Корфъ — Замѣтка объ отношеніяхъ древне-рускаго лѣтописца къ монархическому принципу (Журналъ Мин. Нар. Просв., 1909, VII, ст. 50—71).

Вже сам титул сеї статі, в якій говорить ся про „древне-рускаго лѣтописца“, покаує, що автору не зовсім ясне те діло, про яке бере ся говорити. Кождому, хто хоч троха повнайомлений з нашими старими літописами, повинно бути ясно, що маємо там діло не з одною особою, але з многими авторами ріжних часів і ріжних станів, а також з многими редакторами, що й від себе додавали дещо до ріжнородних писань, із яких складали свої літописні компіляції. Неясність сеї основної ідеї відбиває ся скрізь також у представленю автора. Йому здасть ся, що „личность древняго лѣтописца можно установить болѣе или менѣе легко“ (ст. 51), отже не знати, чи „болѣе“ чи „менѣе“, а на правду виходить, що се діло було доси анї більше анї менше легким, тільки попросту неможливим. Сам автор зараз же й признає се пишучи: „Современная наука пока не опредѣлила еще въ точности, какъ составлялись древнѣйшіе лѣтописные своды Кіева и Новгорода“ (ст. 51), значить, не тільки особа автора доси не знайдена, але навіть спосіб збираня і складаня матеріалів не ustalений наукою.

За тою першою недорічністю йде зараз друга. В очах автора „уже самыя раннія лѣтописныя записи носятъ на себѣ нѣкоторый духовный отпечатокъ“. Сей „духовный отпечатокъ“ в очах автора виявляє „несомнѣнно западное вліяніе“ (ст. 51). Стоїмо немов перед важним науковим відкритєм, бо ж західній вплив на наше старе літописанє вияснений доси дуже мало, а декому й зовсім сумнівний. Та тут же дізнаємо ся від автора, що під тим западом треба розуміти не Швецію з Норвегією та Данією, не Німеччину та Польщу, не Францію та Італію, а тільки Візантію з Балканським півостровом, що ще від часу Скитів і Савроматів, від Олега та Ігоря лежали й лежать на південь, а не на захід Руси.

На тій же самій стороні автор установляє „личность лѣтописца“ ось якими словами: „Трудно установить національность первыхъ лѣтописцевъ; это могли быть свои, славяне, русскіе, научившіеся грамотѣ, могли быть и пришельцы, греки, болгары, другіе славяне запада; но

писали они для русскихъ и имѣли близкое соприкосновеніе съ христіанскою церковію“. Як бачимо, із особи первісного одного літописця зробився цілий міжнародній хаос можливостей, в яким автор невідомо на якій основі скрізь добачає тільки одно „соприкосновеніе съ христіанскою церковію“, як раз те, чого в найстарших складових частях нашого літопису можна добачити найменше.

Так само ясно й логічно автор уявляє собі початки розширення христіянства на Русі. Літописні свідoctва він кладе ось у яким хронологічним порядку: „уже не говоря о свидѣтельствахъ лѣтописи о крещеніи Ольги, о христіанахъ при Аскольдѣ и Дирѣ, объ Андрѣѣ Первозванномъ и другихъ“ — невідомо, котрих інших, чи апостолах чи учениках, і в якого часу, бо ж хронологію літописних свідoctв автор поставив чомусь коціть головою, починаючи найпізнішим, хрещенням Ольги, про яке літописне оповідане подає як раз легенду, а не історичну правду, а кінчає найдавнішим, апокрифічним свідoctвом про проповідь Андрія Первозванного невідомо якому народови, на місці, де кілька віків пізніше повстав Київ. Автор твердить як про річ відому про те, що „въ порядкѣ вещей должно считать проникновеніе на Русь христіанского ученія при посредствѣ единичныхъ миссіонеровъ“ (ст. 52). Було-б цікаво знати, яких миссіонерів має на думці автор, бо доступні нам свідoctва вгадують тільки про дуже мале число миссіонерів, тай то в пізнішого часу, X або XI віку. Автор сам мабуть сумніває ся про правду свого твердження, пишучи зараз по тім: „Правда, для христіянства эти первые миссіонеры не имѣли особеннаго значенія, ихъ было слишкомъ мало, язычество было слишкомъ сильно. Но за первыми единичными миссіонерами шли другіе, болѣе многочисленныя“ (ст. 52). Все те не більше, як пуста комбінація, яка зовсім не поясняє відомих нам фактів, що вже в часі Ольги в Києві була численна христіянська громада, яка мала свою церков, і вже в половині X віку на території західньої Русі могла повстати така визначна літературна пам'ятка, як Супрасльський рукопис мартової Четі Мінеї та поучень на всі дни великого посту.

Автор хапає ся утертого здавна погляду про важність торговельних зносин старої Русі з Візантією як чинника, що мусів багато причинити ся до ширеня христіянства на Русі. Се, розумієть ся, певна річ, але вона перечить поглядові автора на церковно-монашеський характер того первісного христіянства. Наївною треба вважати замітку автора: „Уже Терновскому (Изученіе византійской исторіи) принадлежит мысль о существованіи довольно развитыхъ взаимныхъ торговыхъ сношеній между Русью и Византією, могшихъ служить проводникомъ на Русь византійскихъ идей и помимо духовныхъ и церковныхъ путей“ (ст. 53). Знов думка зовсім вірна, але суперечна з тим, що далі хоче доказати

автор, а до того „принадлежить“, коли не помиляюся, не першому Терновському, але може першому авторови договору Олега з Греками в р. 908, який представляючи докладно торгіві зносини старої Руси з Греками, не менше докладно виповідає архи-християнську ідею, щоб Русяни і Греки „волюбилі другъ друга“.

Уважаю зайвим розбирати таким самим способом усю статю д. Корфа, повну всякого рода баламутства. Зупинюся тільки ще на його твердженню, буцім то „въ настоящее время раскрыты болѣе или менѣе достовѣрныя личности нашихъ лѣтописателей болѣе поздняго времени (начиная съ XII вѣка), и всѣ они свидѣтельствуютъ объ одномъ — главнымъ мѣстомъ лѣтописанія были монастыри или церкви, главными лѣтописцами монахи и духовныя лица вообще“ (ст. 56). І тут автор говорить значно більше, ніж дослідила сучасна наука, бо котрі-ж то „достовѣрныя личности“ нашихъ літописців починаючи від XII віку розкриті, вяснені до тої міри, щоб ми знали щось докладно про їх життя, не говорячи вже про їх політичні та соціальні погляди?

Посилаючи ся на Соловйова, автор уявляє собі монастирі як жерело старо-руського літописанія ось чому: „Въ монастырь приходилъ князь за благословеніемъ для задуманнаго дѣла, сюда овъ шелъ и по окончаніи его для поклоненія мѣстной иконѣ; отсюда посылались духовные, назначаемые послами для заключенія договоровъ, здѣсь же могли вербоваться и первые дьяки — секретари и т. д.“ (ст. 57). Все те досить неясні комбінації, якимъ перечесть множество фактів наведених у літописах. Послами найчастійше висилано впливових бояр або міщан, а численні описи битв і облог укріплених міст у літописах писані зовсім не так шаблонно, як би се кому здавалося, свідчать аж надто виразно, що авторами їх не могли бути священники ані церковні дьяки. Основана на таких непевних премісах тенденція статі, що в основі нашого старого літописанія лежить монархічний принцип, модельований на византійськимъ деспотизмі, поминаючи її застарілість, паде сама собою, як негідна з дійсним характером тих жерел, на які покликає ся автор.

І. Франко.

А. И. Яцимирскій — Романскій митрополитъ Макарій и новооткрытая его славяно-молдавская лѣтопись 1541—1551 г. (Ж. М. Н. Пр., 1909, V, ст. 133—166).

Статя дає значно більше, ніж обіцяє титул, і головно дає можливість орієнтувати ся в тім, що зроблено доси для досліду румунської історіографії, особливо в першій добі румунських держав, коли язиком державним, богослужбним і літературним Румунів був язик церковно-славянський. Доба ся має деякий інтерес також для історії нашого письменства та для історії нашого народа, якого части не тільки в австрій-

ській Буковині та Угорщині і в російській Бессарабії, але також у границях теперішнього королівства Румунії живуть у безпосереднім сусідстві з Румунами. Нема що й пригадувати, що історія Буковини з її монастирями, головно Путною, з її столицями, головно Сучавою та Радівцями виявляє багато пам'ятних історичних моментів співділання або боротьби руських і румунських елементів, хоч би згадати нещасне сватане Тимоша Хмельницького в волоською господарівною Розандою і його смерть спричинену здобутем Сучави. Загалом найдавніший період історії козацтва, особливо XVI віку, тісно вяже ся з подіями в Волощині й Молдавії, а одна з найстарших наших народніх пісень, przypadком захована до наших часів від р. 1572, опіває волоського воєводу Стефана.

Румуни одинокий романський народ, що держить ся й доси православною віроісповіданя. Виринувши в половині XIV віку в сумерків мішаних народностей на території старої римської Дакії, вони 1359 р. під проводом воєводи Драгоша утворили свою окрему державу, т. зв. господарство, тому що його володарі звали ся господарями. Перше століте тої невеличкої зразу держави кінчить ся вступленем на престол Стефана Великого 1457 р., що розпочав добу значного розцвіту державного та духового життя в Молдавії, якої границі сягали від Дунаю до Черемоша. В монастирях Бистриці та Путні появляють ся в тім часі також перші проби молдаво-славянських літописів, зразу в формі коротких щорічних записок, а пізнійше, від другої чверти XVI віку в формі літературно оброблених хронік, писаних крім церковно-релігійного духа також з безсумнівною патріотичною тенденцією. Вірець для таких хронік д. Яцимирський бачить у церковно-славянським перекладі візантійської хроніки Манасії, що був докопаний у Болгарії в XV віці, а якої копія заховала ся в молдаво-славянським рукописі з XVI віку п. з. „Прѣмдраго Манасія и лѣтописца събраніе лѣтно, ѿ създанія мироу начинаѣщее и текѣши до самого царьства курь Никифора Вѣтаниѣта“.

В р. 1891 румунський учений І. Богдан на основі своїх дослідів уложив ось який реєстр славяно-молдавських літописів, захованих у різних рукописах, і з яких трохи чи не найважнішим оказав ся рукопис київського церковно-археологічного музея ч. 116. Початок творить „Короткий“ або „Путнянський“ літопис, що обіймає роки 1359—1457 і був написаний у перші роки панованя Стефана Великого монахом Азарією. Автор користував ся церковно-славянським перекладом короткого літописця царгородського патріярха Никифора, поклавши на початок свого власного оповіданя „Сказаніе въ кратцѣ лѣтѣмъ сѣщимъ ѿ Адама до нынѣшняго врѣмене родѣмъ“. Для часів від початку молдавського господарства аж до правління господаря Александра Доброго монах Азарія мав у руках готову вже хронічку, в якій було трояке оповідане про початки молдавської держави.

В першій половині XVI віку був списаний „Путнянський Річник“, що обіймає часи правління Стефана Великого (1457—1504) в продовженні до р. 1525. Доти сягає текст київського рукопису, який у інших, пізнійше знайдених рукописах, продовжає ся в одному до 1527, а в другому до 1546 року.

Незалежно від того річника митрополит Макарій, що жив у монастирі Романа, описав події років 1525—1541, а у вступнім оповіданню дав деякі доповнення до подій 1504—1525 років. Оповідане Макарія продовжав його ученик Евфимій, протягнувши оповідане від 1541—1553 р.

Незалежно від цих писаних пам'яток списані були річні записки в р. 1401—1457 невідомим ближче монахом Бистрицького монастиря в Молдавії. Так само незалежно від літописної праці Макарія написана була „Хроніка“, що обіймає часи володіння Петра Бареша і його синів (1527—1552) і „Аннали“ з часів господарів Александра Лопушняна (1552) до часів Петра Арона (1596), написані в монастирях заснованих тими господарями.

До ряду тих пам'яток славяно-молдавської історіографії, що обіймають майже повних 250 літ, д. Яцимирський причинив ще один, знайдений у рукописі Публичної бібліотеки в Петербурзі під знаком Q. XVII. № 13, писаним у початку XVII віку. В тім рукописі окрім короткого літопису згаданого вище містить ся ще коротка сербо-турецька хроніка від смерти сербського царя Стефана (1355) до смерти угорського короля Матвія Корвіна (1490), далі „Сказаніє въ кратцѣ о молдавскихъ господаряхъ“ від основаня Молдавії (1359) до битви господаря Стефана Молодого з Татарами між Прутом і Чугром (1518). Сей текст відомий був уже Богданови з польського перекладу, доконаного Миколаєм Бжециком у Яссах 1566 р.; Богдан опублікував його два рази в своїх публікаціях „Vechile cronice moldovanesci“, Букарешт, 1891, ст. 173—179 і „Cronice inedite“, тамже 1895, ст. 119—133. Далі в тім самім рукописі поміщено „Лѣтописаніє“ митрополита Макарія від р. 1504 до 1542, відоме вже Богданови з київського рукопису, і продовжене того лѣтописанія, доконане самим Макарієм по кільколітній перерві його митрополітованя, п. в. „А еже по сихъ что или кое приключившеся слово съпишеть“; се продовжене обіймає часи панованя Петра Бареша (1541—1546), його сина Ілїї II (1546—1551) і початок правління Стефана VII (1551—1552). Се продовжене, невідоме продовжателеви Макарія Евфимієви, являєть ся повною новиною, яку д. Яцимирський обіцяє опублікувати незабаром. Головний же зміст його теперішньої статі — порівняне петербурського тексту лѣтописанія митрополита Макарія з київським, опублікованим Богданом. З порівняня обох текстів д. Яцимирський доказує, що петербурський текст має пізнійше і поправнійше оброблене літопису, доконане самим Макарієм.

І. Франко.

Н. М. Петровскій — Къ исторіи „Откровенія Мееодія Патарскаго“ въ западно-славянскихъ литературахъ (відб. в Извѣстій Отд. русс. языка Академіи Наукъ, 1909 г., кн. 3). Спб., 1910, стор. 1—20.

Отся невеличка розвідка має головно бібліографічний характер і являєть ся подекуди доповненем праці Істріна „Откровеніє св. Мееодія Патарскаго и апокрифическія видѣнія Давіила въ византійской и славянорусской литературахъ, Москва, 1897“. Автор зупиняє ся головно на чеськім перекладі сього політичного апокріфа, що вийшов друком два рази протягом одного десятиліття, а власне 1571 і 1578 р. п. з. S. Methodii knižka o ročatku i sčonaní swěta. Автор мав у руках тільки перше видане сеї книжки, якої й подає докладний бібліографічний опис на стор. 2—9, додаючи до нього на стор. 10—17 літвістичні уваги. Останні три сторінки присвячені польському перекладови того самого апокріфа, що було друковане невідомо котрого року, але напевно в XVI в. п. з. „Proroctwo Methodiusza S. Biskupa miast Tyrskich u męczennika chwalebneho“ dokonane Михайлом Ставіцким; як можна догадувати ся з присвяти сеї книжки Joanni Służewski, palatino Bres-tensi Cuiaviensi, автор був уроджений на Мазовії, до якої належать також Куяви. Сеї книжки д. Петровскій не мав у руках, а за те мав у руках копію, достарчену йому мною з рукопису бібліотеки Оссолінських ч. 10. На основі тої копії д. Петровскій доходить до висновка, що польське „Proroctwo Meteediusza“ було перекладом не грецького апокріфа, але латинської перерібки, доконамої В. Айтінгером, який у своїм просторім трактаті пробував толкувати пророкованя візайтійського письменника, прикладаючи їх до подій і надій свого часу, які головно обертали ся довкола того, яка будучність чекає турецьку імперію, що була тоді погрозою для європейської цивілізації. Висловлену мною думку (Памятки українсько-руської мови і літератури, том IV, ст. XXIV), що польський переклад був dokonаний не з латинського, але з чеського оригіналу, д. Петровскій нотує, але лишає без докладнішого справдженя.

І. Франко.

В. И. Рѣзановъ — Къ исторіи русской драмы. Экскурсы въ область театра іезуитовъ, Ніжин, 1910, ст. VII+464 (відбитка з XXV т. Извѣстій истор.-филол. Института кн. Безбородко).

Сей „Экскурс“ є вступом до виданя, яке вийде в московських „Чтеніях“ п. з. „Изъ исторіи русской драмы. Школьные дѣйства XVII—XVIII в. и театръ іезуитовъ“. Супроти важности предмету перейдемо зміст книжки: I. латинські драми гуманістів в зах. Европі, сюжети

і внішня форма сих драм, Terentino Christianus Cornelii Schonaei; II. Єзуїтські театри — у Франції, трагедії Коссена, вистави в колегії Людвика Вел., трильогія про Йосифа; в Італії — теорія драми А. Донаті; в Монахові, драми Якова Бідермана, спис вистав в гімназії; у Відні — драми Н. Аванцина — „Теодосій В., Константин В., Кир, Геновефа, Йосиф“. Єзуїтський театр в долішньоренській провінції — драми на теми в св. письма, історичні, аллегоричні, їх будова; шкільний театр у Чехів. Теорія драми у німецьких єзуїтів — Понтана, Масена, Фосса, Du Cugne, Фр. Лянґа. Церковні єзуїтські вистави в Польщі, процесії, теорія драми „Poetica practica“ 1648 і „Phaetra Apollinis“ 1680. Огляд шкільних єзуїтських драм в містах польського королівства. Польською єзуїтською драмою займаєть ся автор на ст. 292—452, користуючись вказівками на значне число рукописей Вильна і С.-Петербурґа.

Взагалі ж автор не жалує місця для виписок і точного подання змісту драми і виводів поетики, через що книжка стає позиточним підручним інформатором в сій досить малоінтересній області малоартистичної, тенденційної драматичної творчости. *І. Свенцукій.*

В. В. Варнеке — Исторія русскаго театра. Ч. I-ая: XVII и XVIII вѣкѣ. Казань, 1908, ст. III+361, 8°; Ч. II-ая: XIX в. (Опытъ изложенія), Каз., 1910, ст. IV+432.

Се підручник для слухачів „драматических курсів при Импер. Театральнім Училищі“. Звертаємо на нього увагу, не для змісту, бо нового в нім нічого не найти, а радше тому, щоб титул книжки не занадто зацікавив одного-другого любителя історії театру. Книжка ся — компілятивного характера, як звичайно курсові лекції, з менш і більше вдатними партіями. До найслабших партій можна зачислити обі початкові глави про: „Условія, способствовавшія возникновенію русскаго театра“ і „Школьные спектакли въ Кіевѣ“. Автор не завдав собі труду подати слухачам і читачам більше звязлого і докладного образу появи театру і драми на Русі, а обмежив ся хіба вказівками на вплив готової західньої драми, на спомини кількох подорожників про європейські вистави, елементи драми в народнім весілю та в пісні, дійства скоморохів (під впливом заходу), кукольний театр, церковні обряди оживаня віг і пещного дійства та в'їзду в Єрусалим. Хоч порядок авторових умовин зовсім правильно передає низпадаючу скалю вартостей а тахімо ad minimum, то все таки загальний вивід був би більше ясний, якби сей розділ дав обширнійший образ поступеного загального роввою театру і драми з тих дрібних елементів. Образ шкільних вистав у Києві дуже побіжний (ст. 14 28) — переповіджене статі Петрова, заледви з натяками на вплив польсько єзуїтських шкільних вистав, та на деякі елементи народньої твор-

частоти і життєвого реалізму в творах Прокоповича і його продовжателів. Не менше фрагментаричні і два дальші розділи про „Театр при Алексѣѣ Михайловичѣ“ і про „Симеона Полоцького и репертуаръ Грегори“ (до 80 ст.). Більше загального інтересу мають 14 дальших розділів з оглядом великоруського театру від наслідників Петра Вел. до комедій Катерини, Фонвізіна і Капніста включно. На ст. 348—360 показчик літератури по розділам. Друга часть обіймає історію драми, театру і балета за XIX в. до часів Чехова і Станіславського. Вона, здається, найцікавіша, бо дає одноцільний образ мало обробленого періоду руської літератури та звід праць і статей по сим питанням. Як спеціаліст, класичний філолог, говорив автор в „Очеркахъ изъ исторіи древне-римскаго театра“ Спб., 1903, „Наблюденіяхъ надъ древне-римскою Комедією“, Казань 1905 і в статі „Женскій вопросъ на аенискою сценѣ“, Каз. 1905.

І. Свенціцкій.

Вірші гетьмана Мазепи (Руслан, 1909, ч. 140). Тут передруковано три вірші приписувані гетьману Мазепі (Чайка, Дума, Всі покою щире прагнуть, елегія „Бідна моя головонька!“).

В. Розов — Українська шкільна драма „Успеніє Богородицѣ“ (Зап. Україн. Наук. Тов. в Києві, V, ст. 88—96). Автор розглядає драму невідомого автора, яка переходить ся в Синодальній Типографській Бібліотеці. А що невідомий ні час її повстання, ні автор, то д. Розов обертається до розсліду її паперу, письма, мови і змісту. В результаті сього вивчення приходить він до висновку, що написав драму Українець і для Українців, в кінці XVII або на початку XVIII в. На здогад автора належить драма Дмитрови Ростовському.

О. Грушевський — М. Гоголь і сучасна українська суспільність (Зап. Україн. Наук. Тов. в Києві, V, ст. 3—19). Автор розглядає в своїй цікавій статі відносини Гоголя до рідної природи, побуту, народньої пісні, старовини, наводячи рівночасно уривки з різних літературних і наукових творів (Максимовича, Метлицького, Павловського, Маркевича, Бодяньського і т. и.), які свідчать, що думки Гоголя поділяла і вся сучасна українська інтелігенція. Кінцевий вислід статі — Гоголь завжди був вірний син України.

К. Невірова — Мотиви української демонології в „Вечерах“ та „Миргороді“ Гоголя (Зап. Україн. Наук. Тов. в Києві, V, ст. 27—60). Авторка простежує етнографічний елемент в українських оповіданнях Гоголя, говорить, що „він так органічно перетворював їх в своїй свідомості, що їх насилу можна відрізнити з його оповідань“. Гоголь найбільше розробляв захоплючі, комічні чи поетичні образи та мотиви і то так, що його фантастика являла ся лише арти-

стичним аксесуаром, оздобним матеріалом для житєвих подій. Немає у Гоголя тут глибини думки, артистичної рівноваги і пропорціональності.

П. Петровський — Недуга Гоголя (Зап. Україн. Наук. Тов. в Києві, V, ст. 20—26). Автор не годить ся з поглядом відомого московського психіятра Баженова, котрий вважав хоробу Гоголя за періодичну меланхолію. Занепаду духової творчости, на думку д. Петровського, у Гоголя не було ніколи. А певні ознаки духовної незрівноважености рано чи пізно виявили ся б, коли б Гоголь мав душевну хоробу. Гоголь просто був хорий нервово — у нього була типова неврастенія. Вмер Гоголь через своє добровільне голодування — постування. Свої думки автор стараєть ся уарґументувати з погляду медичного.

В. Короленко — Трагедія писателя. Нѣсколько мыслей о Гоголѣ (Русское Богатство, 1909, ч. 4, ст. 160—172; ч. 5, ст. 143—185).

В своїй цікавій студії відомий рос. письменник Вол. Короленко доводить, що „вся трагедія Гоголевого короткого, блискучого і великострадницького істнування була вповні і виключно трагедією творчости“. Гоголя довела до могили на думку дра Н. Баженова хороба нервова — „періодичний депресивний невроз“. Короленко доводить, що рятувала Гоголя від хороби творчість. І поки творчість стихійна була в згоді з його думками, вона відганяла хоробу. І тільки незгода сатиричного генія, що художньо заперечував лад, який описував, з фальшивою ідеєю, що вимагала ідеалізації сього ладу, згубила великого сатирика, давши перемогу хоробі над ліками творчости.

Д. Багал'їй — Эволюція художественнаго творчества Н. В. Гоголя (Вѣстникъ Европы, 1909, ч. 7, ст. 321—328). Се промова, яку виголосив шан. харківський професор в Москві при відкритті пам'ятника Гоголю. Нічого нового в ній не знаходимо, лиш коротенький збір того, що було відоме. Зазначаємо сю статю тому, що спинаєть ся автор і на творах Гоголя з українського життя.

С. Єфремов — Жертва дводушности. До Гоголевого ювилею (Рада, 1909, ч. 65 і 66). Автор говорить про національне роздвоєнне психики великого сатирика. Статя виїшла і в окремім виданню „Віку“.

Д. Дорошенко — Гоголь й українство (Рада, 1909, ч. 64). В своїм широкім фелетоні д. Дорошенко спинаєть ся над питанням, чому Гоголь не писав рідною мовою, говорить про світогляд Гоголя і роздвоєнне його; нарешті заставляєть ся на творах Гоголя з українського життя і на мові його.

М. Лозницький — Микола Гоголь (В столітні роки-внини уродин). (Діло, 1909, ч. 71). Автор, подавши в своїм фелетоні коротеньку біографію славетного письменника, переходить вкінці до оцінки Гоголя для України і доводить, що Гоголь „наш“.

І. Д. — Микола Гоголь (Буковина, 1909, ч. 87). Коротенька біографія і оцінка відносин Гоголя до українства — з нагоди столітніх роковин народження.

Д. Д. — Українські переклади з Гоголя (Рада, 1909, ч. 67). Докладна бібліографічна замітка про переклади творів Гоголя в нашій літературі.

Др. В. Щурат — Шевченкове послання Гоголю (Учитель, 1909, ч. 10—12). Автор порівнює велике Послання „До мертвих і живих і ненарождених земляків моїх“ з невеличким „Н. В. Гоголю“, виказуючи ліпшу композицію останнього, більше пластичну картину, одноцільніший настрій його. В другій частині своєї статі автор з приводу московських торжеств з нагоди сотних уродин Гоголя спиняєть ся на стаповищі великого сатирика в російській літературі та на відносинах його до нас. Гоголя не можна звати ренеґатом, каже він. Винні обставини, час, коли він жив. З другого боку не мають права вважати його за свого ріжні чорносотенці.

Др. В. Щурат — Пояснення деяких Шевченкових висловів (Учитель, 1909, ч. 22—23, ст. 332—339). Автор простуючи пояснення д. Ю. Романчука (до творів Шевченка в „Р. Письменности“), нераз нещасливі, подає свої. Для знаючих укр. мову більшість сих спростовань не нова, але є між ними й ориґинальні та влучні, напр. поясненні слова „набор“, „тузами обірає“. З деякими знов поясненнями шан. автора не можна згодити ся, напр. „З пів-упруга“: „Гонту забавляйте в пів-упруга“ не значить: Спинюйте Гонту яко-мога, хочби зпів-насильна (пояснення Романчука = 2 години, вже ближче), та инше.

М. Могилянській — Неизвѣстное стихотворение Т. Г. Шевченка (Вѣстникъ Европы, 1909, V, ст. 194—196). Д. Могилянській друкує вірш, знайдений між паперами А. Л. Костомарової, п. з. „Човен“. Вірш переписаний рукою самої Костомарової, а під ним підписано „Т. Шевченко“ і дата „р. 1841. Спб.“ Д. Могилянській на підставі того, що вірш переписала Костомарова, що копія ся знайдена поміж ориґіналами Шевченкових творів, а також на підставі мови і мотивів, вважаєть ся вивести, що се справді вірш Шевченка.

Д. Дорошенко — Польсько-українські відносини в поезії Шевченка (Рада, 1909, ч. 46). Се звичайна ювілейна статя,

яких так багато друкується по різних наших часописах під час роковин незабутнього поета. Д. Дорошенко розбирає „Гайдамаків“ і „Ляхам“ Шевченка, приходячи до того висновку, що Шевченко не мав національної ненависти до Ляхів, як Ляхів, що, навпаки, він кликав народи до згоди і любови. І тема, і думки, як бачимо, не нові і не оригінальні.

С. Єфремов — Шевченко за ґратами (Рада, 1909, ч. 46). Стаття подає розгляд „тюремних“ поезій нашого Кобзаря.

Нові матеріали до біографії Тараса Шевченка (Буковина, 1909, ч. 197). Це передрук з ч. 194 „Ради“, замітки д. Широцького про видання проф. Д. Яворницького, Матеріали до біографії Т. Г. Шевченка (Катеринослав, 1907). Замітка ся знаємить читачів зі змістом книжки.

В. Доманицький — Брехати — не ціпом махати (Рада, ч. 249). Рівка, але докладна і вповні заслужена відповідь борзовицям з „Нового Времени“ і „Прикарпатської Руси“, котрі на підставі виданих проф. Д. Яворницьким „Матеріалів до біографії Шевченка“ силкувались довести, що Куліш „сочинил“ Шевченка. Д. Доманицький вичерпуючо розбиває сю негідну клевету. Стаття передрукована в „Ділі“ ч. 256.

К. Михальчук — Про нашу долю (Промова на Шевченківській вечері в київському українському клубі). (Рада, 1909, ч. 68). В своїй ліричній промові д. Михальчук розглядає трагедію нашого історичного життя, неспроможність для укр. народу створити свою державу і результати того: утраченне вищих освічених верств і національний занепад. Не дали цілком угаснути серед тих верств любови до рідного краю — укр. пісня, скарби поетичної і музикальної творчости нашого народу. Звідси й сила і значіння нашого невмирущого Кобзаря. Славою поетови, що розбудив нас до життя і праці й кінчить ся промова д. Михальчука.

Др. Смаль-Стоцький — Шевченко пророк України (Буковина, 1909, ч. 110). Це промова, виголошена на Шевченковім святі в Чернівцях в марті 1909 р.

С. Русова — Шевченко и новейшая украинская литература (Вѣстникъ Европы, 1909, ч. 7, ст. 328—338). Коротенька стаття д. Русової може бути прочитана з інтересом. Русова вмів писати, хоч не оригінально, а всеж займаючо. В сій статі від поезії Кобзаря переходить вона до поезій молодого поета Олеса, побіжно торкаючись письменників, що стоять поміж ними.

І. Огієнко — Як колись читали Шевченка (Рада, 1909, ч. 47). Автор наводить оповідання колишнього народного учителя про

те, як читали Кобзаря за Миколаївських часів, переписуючи поезії та ховаючись з ними.

І. Огієнко — Шевченко на селі (Чи знають Шевченка та його твори наші селяне?) (Рада, 1909, ч. 46). Автор, зчаста перебуваючи на селі, зібрав чимало фактів до вище поставленого питання. Як і слід сподівати ся, знаючи темноту і малу свідомість національну серед наших селян на Україні російській, в масі про Кобзаря знають дуже мало і то навіть в місцевості, близькій до рідних околиць поета. Статя цікава тим, що подає деякі легенди та анекдоти про Шевченка, які записав автор від селян.

А. Лютницький — Тарас Шевченко в народніх переказах (Рада, 1909, ч. 124). Автор наводить оповідання одної подорожньої про поета та про те, що він ще „живий та тільки не хоче обізнати ся“.

Російська преса про Т. Шевченка (Рада, 1909, ч. 50). Се коротенький огляд голосів російської преси з приводу 48-их роковин смерті Кобзаря.

М. Залізняк — Популярна література Галицької України 1908 р. (Л.-Н. Вістник, 1909, IX, ст. 512—527). Автор зазначаючи, що наша преса мало звертає уваги на оцінку популярної літератури, подає в своїй статі докладний і старанний огляд сеї літератури, що появилася в Галичині. Не можна не згодити ся з думкою автора що до ваги голосу преси в справах народнього видавництва, справді: „де нема критики, так завше буде односторонність або застій, або й ще гірші явища“. Прикладів сього чимало в означеному огляді.

В. Панейко — Сирітство духове (Діло, 1909, ч. 5). Останні збірки І. Франка (Із днів журби, Мойсей, Semper tūro) дали автору нагоду заглянути в душу поета. Спостереження д. Панейка зовсім добре характеризують наведений вище заголовок його короткої, але з чуттям написаної статі.

Спомини колишніх редакторів „Буковини“ (Буковина, 1909, ч. 6). З нагоди 25 літ існування газети в ч. 6 уміщено спомини кількох її редакторів: др. О. Маковея, др. В. Шурата, Я. Весоловського і О. Луцького. Спомини сі торкають ся другої половини 25-ліття. Найдовші вийшли спомини др. Маковея (р. 1895—1897). На жаль, всі сі спомини дають не багато для історії літературного руху і національної свідомости на зеленій Буковині. Вони побіжні, часто вузко особисті, а дотикають в крапці разі внутрішньої історії самої газети.

О. Попович — Початки „Буковини“ (Буковина, 1909, ч. 6). Автор не обмежуючись оповіданням про початки „Буковини“, згадує про національний рух на Буковинській Україні вкінці 70 і початку 80 рр.

Др. Смаль-Стоцький — Сьвідок (Буковина, 1909, ч. 6). Статя з приводу 25-ліття „Буковини“. Автор згадує ті часи, коли вперше появилась „Буковина“ і рівняє з нинішними.

Православний — „Буковина“ а церковні справи (Буковина, 1909, ч. 6). З нагоди 25-ліття „Буковини“ згадує д. Православний про боротьбу буковинських Русинів з румунізаторським духовенством і про заслуги „Буковини“ в сій боротьбі.

Н. Спинул — „Буковина“ а наше народне шкільництво (Буковина, 1909, ч. 6). Автор рядом статистичних дат виказує стан нашого народнього шкільництва перед 25 літами а тепер, в часі ювілею „Буковини“. Згадує про відносини шкільної власти до наших потреб, про заслуги газети на полі шкільництва.

М. Лозинський — Альманах віденської „Січ“ (Діло, 1909, ч. 19). Фелетон д. Лозинського являєть ся ширшою рецензією ювілейного альманаху віденського студентського товариства (1868—1908).

В. Доманицький — Українське письменство року 1908 (Бібліографічний огляд). (Рада, ч. 62).

— Українська та про Україну література в році 1909. I. Українські видання за січень, лютий і марець (Рада, ч. 103).

— Українська література в Росії 1909 року. II. Видання за цвітень, май і червень (Рада, ч. 227). III. Видання за липень, серпень і вересень (Рада, 1909, ч. 264).

Се докладна бібліографія української літературної продукції в Росії, владжена за „Книжной Лѣтописью Главнаго Управленія по дѣламъ Печати“. Автор мусів завдати собі чимало труду, аби виловити українські книжки з моря російських: укладачі Лїтописи в своїм патріотизмі істиннорускїм не визнають нашої мови за „отдѣльный языкъ“ и не реґіструють книжок українських окремо від російських, як се робить ся для польських і т. п., навіть білоруських... Дивні людці! допрікають нас в „сочинительствѣ особаго языка“, а твори на сім язичі такі залічують до общерусскаго... Додати треба, що реґістрація Гл. Управленія не вичерпує всіх книжок, деякі з тих чи інших причин не попадають в списки „Книжной лѣтописи“.

Д. Дорошенко — Українська преса в 1908 році (Рада, 1909, ч. 2). Автор подає короткий огляд преси російської України за рік 1908.

В. Дорошенко.

ЕКОНОМІКА.

О. Русов — Про заняття Українців по перепису 1897 року. (Зап. Україн. Наук. Тов. в Києві, V, ст. 97—110).

Дуже інтересна праця, котра наочно доводить упосліджене нашого народу в Росії, розкриваючи перед нами його суспільно-економічну структуру. Наш нарід — се нарід селян-хліборобів, такий незначний відсоток людей иншого стану, инших занять. Се ще не значить, що Українці мають якесь уподобанне „потом мити ся, в землі рити ся“ (хоч більшість в них справді живе з хліборобства), — все те, що вибиваєть ся понад мужицтво, переважно затрачує свою національність. Тому такий низький відсоток людей інтелігентних професій, промислових занять то що серед Українців. На Україні ж взагалі він далеко більший, але чужий він нам національно. З сього погляду становище Українців в Росії чи не гірше ще становища їх в Галичині.

Звичайно треба внести певні поправки з уваги на переписні недокладности, але й вони не багато збільшать сей $\%$. Так воно не мусить бути, коли ми хочемо бути нацією. Отже всі зусилля наші треба звернути на боротьбу з денационалізацією, котра принижує наш нарід і не дає йому стати в парі з иншими.

В. Дорошенко.

А. Ярошевич — Опис маєтків, як джерело по економіці Південно-Західного краю (Записки Україн. Наук. Тов. в Києві, IV, ст. 137—152).

Економічний дослід України досі мало звертав на себе уваги зі сторони наших учених. Тим часом матеріялу для нього є досить, а наукова і практична вага таких робіт просто величезна. Тому не можна не привитати спробу д. Ярошевича. Вказавши на початку своєї статі, що економічне життя Правобережної України варте як найсерйознійшої уваги, д. Ярошевич подає короткий огляд джерел для економіки краю, спиняючись довше на описах маєтків і значінню сих описів для дослідника. Правда, не можна вважати джерел, якими користував ся автор, зовсім добрими, але в ряді инших і вони дадуть дещо цінне дослідникови економічного життя нашого краю. Значінне описів маєтків, як джерела по економіці Правобережної України характеризує автор отсими словами: сі описи подають великий конкретний матеріял про деякі місця бурякового району Південно-Західного краю що до природних і економічних умов, характеризують стан панського (владільчеського) господарства, збудованого на буряковій культурі, його агрономічну і економічну організацію, подають нам широкий малюнок фільваркового господарства, де ми бачимо не тільки фільварок з його бурхливим життям,

але нчасті й південно-західного селянина значного долею його існування, поскільки він мав заробіток на фільварку. Нехай матеріал сей визначаєть ся рівноманітністю і рябизною, проте він єдиний оповідає про те, що робить ся в селі (у автора — деревні!) Південно-західного краю і сусідніх йому володарських полях (145). В своїй статі використовує автор матеріал опису могилівських маєтків генерала Устинова.

В. Дорошенко..

Franz Eulenburg—Die internationale Wirtschafts-lage (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung. Organ der Gesellschaft österr. Volkswirte hrg. v. E. Böhm-Bawerk. Відень і Липськ, 1906, т. XV, стор. 281—306).

Відчит автора, читаний на зборах соціально-політичного товариства у Відні 21 марта 1906, опертий на фахових часописях, Кальвера Das Wirtschaftsjahr 1905, Weltwirtschaft, I, 1906 і Volkswirtschaftliche Chronik, 1905, приносить звязкий огляд господарського положення світового, а з окрема огляд теперішнього стану німецької, російської і американської продукції та торгівлі. Світовий торг находив ся (в 1906 р.) в непевнім положеню супротив російського, американського і азійського небезпеченства, що вдержували продукцію: Росія банкруцтвом, Сполучені Держави панамериканізмом, Япон суперництвом на Сході а монгольський світ політично-торговельними змаганнями.

Особливо що до Росії можна на довший час говорити про спинене торговельно-продукційного розвою. Рільництво в Росії слабе і непродуктивне: чорнозем дає ледви $\frac{1}{3}$ частину того, що в Англії і Німеччині. Людність ще неவிшколена в поступовій господарці, задовжена, слабо відживлювана і винищена вічним голодом (в роках 1892, 1898—1900).. Самаж управа рілі надто примітивна, оперта на триполевій системі. Звідси не можна нічого сподівати ся. Промисл вісє вправді: між 1887 а 1897 р. побільшило ся число фабрик на 26%, число робітників на 59%, вартість продукції на 113%, але се вимагало нових удіпшень і потягнуло великі видатки на залізницї (сама сибірська залізниця $1\frac{1}{2}$ міл.), які ще не рентують ся. Богато завинила війна, через яку зросли довги Росії на 20% і виносять $18\frac{1}{2}$ мільярда, так що самі проценти займають 700 мільонів, себто 16% бюджету. Покрите довгу могло б бути в податках, бо число людности велике, одначе людність бідна. Не покрие недобору і продажа збіжа так, що не лишить ся иншого виходу, хіба ватягати рік-річно нові позички (около 500 мільонів річно) або оголосити банкруцтво. Сей остатній гороскоп тим правдоподібнійший, що позичок не буде в найближшій будуччині чим сплатити, бо видатки йдуть

на цілком непродуктивні річи, як прим. воєнні кораблі, відшкодоване і т. д.

З. Кузеля.

К. Г. Вобльй — Очерки по исторіи польской фабричной промышленности (Университетскія Извѣстія, київські, 1909 р., № 4—11, ст. 1—417+(1)+I—VIII).

Маємо тут ряд розпочатих автором студій по історії польського фабричного промислу та економічної політики, в її теорії і практиці. Перша частина його обіймає епоху Станіслава Августа (1764—1795 рр.), а друга — варшавського князівства і конституційного королівства польського (1795—1830 рр.). Історію польського фабричного промислу автор ділить на чотири періоди: перший — епоха Ст. Августа (1764—1795 рр.), другий — до падолистого повстання (1795—1830 рр.), третій — до повстання 1863 р. і селянської реформи 1864 р., четвертий — від 70-их років. Слово „польський“ д. Вобльй розуміє в географічних межах (Царство Польське). Але в огляду на те, що історію промислу Царства Польського не можна б було зрозуміти без в'яснення початкового його періоду, який припадає на останні часи незалежного існування Річи Посполитої, автор в першій частині уживає термін „польський“ в ширшій розуміню. Взагалі сей термін він дуже плутає, уживаючи його то в значіню етнографічним, то політично-державним, — то для означення всеї старої Річи Посполитої, то для території, звуженої поділами її і пізнішими політичними трансформаціями. З огляду на бувшу приналежність деяких українських земаль до польського політичного організму і на те, що інші довгий час поділяли спільну долю та переміни у внутрішнім і зовнішнім житю Польщі, праця д. Воблого варта уваги й українського історика.

О. Назарієв.

М. Гехтер — Значінне України в економічному житті Росії (ЛНВістник, 1909, XI, ст. 288—301).

Дуже цікава статя, котра розбиває на дрібочки легенду офіціальних російських учених про „оскудніє центра“ через окраїни. Як раз Україна свідчить проти сеї легенди: можна неперобільшуючи сказати на підставі даних д. Гехтера, що Росія живе коштом України, що Росія виснажує наше добро, наше багатство, не даючи в заміну нічого. Статя Гехтера може бути добрим доповненням статі Н. Соколова в „Українском Вѣстнику“. Звичайно не треба забувати про її односторонність, бо автор не всіх сторін торкнув ся в ній.

М. Гехтер — З економічного життя України в 1908 р. (Л.-Н. Вістник, 1909, I, ст. 168—185). Автор оглядає життє і стано-

вище укр. селянства і робітництва. Безземелля, переселення, кооперація, безробіття, а також аграрна політика уряду становлять зміст цікавої статі д. Гехтера.

М. Гехтер — Економічне життя України в 1908 р. (Рада, 1909, ч. 3).

В коротенькій статі автор зібрав, головню з газетних джерел, потрібні відомости про економічне життя рос. України в 1908 році. Постійний відділ в „Раді“ під заголовком: „Економічне життя України“ реєструє факти економічного порядку, дотичні України (зачерпнені переважно з біжучої російської преси), і на підставі сих зареєстрованих давнійше відомостей і зладжена статя.

М. Гехтер — Українська сільська кооперація в р. 1908 (Рада, 1909, ч. 28). Автор наводить число заснованих в 1908 р. кооперативів для 9 укр. губерній і оглядає діяльність сих кооперативів. Загальний висновок його той, що 1908 рік був дуже гарний з погляду розвитку нашої сільської кооперації.

П. А. Убожіє Україна (Рада, 1909, ч. 370). Навязуючи до вістки про ввіз сибірської та манджурської пшениці на Україну, спиняєть ся д. П. А. на занепадї збіжевої торгівлі на Україні, причину котрого добачує передовсім в незорганізованости укр. хлібної торгівлі.

В. Ст—кий. Зубожінне України. (Лист з Англії) (Рада, 1909, ч. 177). Автор знаємить нас з мізерним станом торгівлі й промисловости на Україні. Статя являєть ся коротеньким рефератом зі справовдання київського англійського конзуля Р. Сміта, яке видав англ. уряд.

П. А. — Тарифна геометрія (Рада, 1909, ч. 13). Автор говорить про шкідливість нової залізничої тарифи з погляду інтересів України, інтересів розвитку її продукційних сил.

Дж. Д—цов. Велика земельна власність на Україні і рух український (Слово, 1909, ч. 19, ст. 7—8). Велика земельна власність на Україні в чужих руках. Власники, розуміючи всю небезпеку і політичну і головню економічну зросту національної свідомости швидкох мас, мусять заняти ворожу позицію супроти українства. Такий висновок з міркувань автора.

А. Я—в. Аграрні рухи на Україні 1905—1906 рр. по матеріалам імн. Вольного Економічного Товариства (Л.-Н. Вістник, 1909, IV, ст. 127—134). На підставі анкети згаданого товариства автор розглядає селянські рухи 1905—1906 рр. на Україні, знайомить нас з їх характером, формами, причинами й результатами.

М. З. — В справі аграрних реформ (Діло, 1909, ч. 45). Се широка рецензія книжки дра С. Даниловича під тим самим заголовком. Автор відзиваєть ся про книжку з великою похвалою.

А—ко. — „Вишневі сади“ в Херсонщині (Рада 1909, ч. 79.

— „Вишневі сади“ на Волині, *ibid.* ч. 110.

— „Вишневі сади“ в Київщині, *ibid.* ч. 143.

Вишневі сади -- се панські маєтки, що йдуть на ліцитацію і набувають ся новими дідичами з разnochинців-купців, богатих селян то що. Автор на підставі оповісток (публікацій) ради Дворянського Банку в „Правительств. Вістнику“ подає число призначених на ліцитацію панських маєтків в кожній з вище згаданих губерній і по повітам тих губерній, а також кількість довгу, який тяжить на маєтках загалом і з окрема на 1 десят.

С. Кузик — Стан хліборобства в Галичині (Діло, 1909, ч. 98, 100, 104). Подавши статистичні дані про кількість землі і пасовищ у селян, про урожайність землі у Галичині (в порівнянню з иншими країями), автор вкінці спинаєть ся над тими засобами, які могли б поліпшити жите селянства.

М. Гехтер — Побічні й домашні (кустарні) селянські промисли на Вкраїні (ЛНВістник, 1909, XII, ст. 459—493).

Вказавши на вагу селянських промислів і на занепад їх та потребу ратувати їх через кооперативацію, автор далі розглядає в окремих розділах кожен промисел з окрема: садівництво і огородництво, прахівництво, тютюництво і т. д. Кінчить ся статя знову констатованем, що єдиний шлях до поратунку се самопоміч і взаємна поміч селянства. Матеріал у д. Гехтера досить припадковий, але се не уймає цікавості й ваги його статі.

Коротенько зміст сеї статі, властиво реферату, читаного в Київськiм науковiм товариствi — переказаний в „Раді“ ч. 245 в замітці „Засідання українського наукового товариства в Києві“ (тут же згадано і за дискусією над рефератом). Замітку „Раді“ передрукував „Руслан“ в ч. 252 під в. „З економічного життя на Україні“.

М. Г—р. — Українське шовководство (Рада, 1909, ч. 142). Автор зауваживши, що більшість українських земель цілком придатна до шовківництва, згадує про спроби заведення його у нас і вказує, що потрібно для відродження і розвитку українського шовківництва.

П. А. — Занепад українського вівчарства (Рада, 1909, ч. 127). На підставі відомостей петербургської „Торгово-промис-

ленною Газети“ малює автор занепад тонкорунного вівчарства на Україні та тенденцію до витиснення його місцевією грубою породою. На жаль, вказуючи причини цього процесу, він не подає тих загальніших причин, від котрих вони залежать, задовольняючись лише вказівкою такої залежності. Висновок статі — ратунку нема.

П. А. — Бавовняний голод і розвиток продукційних сил України (Рада, 1909, ч. 231). Автор указує на можливість і потребу розведення бововнянику на Україні. Доповненням сеї статі може бути замітка про „Бавовняник на Україні“ в ч. 256, передрукована в ч. 264 „Руслана“ в відділі „Економічні вісти“.

П. А. — Мукомольна промисловість на правобережній Україні (Рада, 1909, ч. 14). Автор вибрав із статі д. Д. Л. в „Торгово-Промышленной Газетѣ“ все те, що належить до характеристики мукомольній продукції на Правобережю (головно Київщині). Він вказує центри сеї промисловости, говорить про розміри млинів і продукції, про вивіз за кордон і його умови, торкаючись при тім кризи, яку вже більше року переживає укр. мукомольна продукція.

Л. Янов — Листи з степу (Рада, 1909, ч. 132, 145 і 165). В своїх цікавих листах малює нам автор становище заробітчан на степах Херсонщини та Катеринославщини, описує земські лічничо-харчові „пункти“ для заробітчан, оповідає про наймачів та наводить ціни на робочі руки по економіях Степової України.

С. Загорський — Робітниче питання в сільських господарстві полудневої Росії. Перекл. і доповнення М. Гехтера (ЛНВістник, 1909, III, ст. 579—594). Се витяг з книги д. С. Загорського „Die Arbeiterfrage in der Südrussischen Landwirtschaft“ (München, 1908). Стаття знайомить нас зі становищем робітництва в Степовій Україні. Дані взяті з рр. 1885—1904, але й з того часу справа мало змінила ся. До статі додав д. Гехтер свої уваги і замітки.

Я. Міхура — Сторінка з минулого (Слово, 1909, ч. 10). Автор реферує книжку В. Варзара, Статистика стачекъ рабочихъ на фабрикахъ и заводахъ за 1905 годъ, видану мін. торг. та промислу. Спеціально застановляєть ся д. Міхура над участю робітників на Україні в страйковім русі 1905 р.

Ст. Р. — Нещасливі випадки в українській гірній промисловости (Рада, 1909, ч. 290). Статя писана з приводу видання Ради Зїзду укр. гірнопромисловців про нещасливі випадки за останніх 5 літ (1904—1908). Автор подає за сею працею число нещасливих випадків за означений час, піддаючи критиці цифру для 1908 р., коли буцім то кількість сих випадків зменшилася на цілих 8%.

Др. Е. Олесницький — Про соціально забезпечене (Діло 1909, ч. 33—35, 38—39). Автор розглядає урядовий проєкт загального забезпечення о стільки, о скільки торкаєть ся він наших людей, себто сільських хліборобів та ріллянчих робітників і слуг. Статі сі вийшли і окремою книжочкою (Львів 1909, ст. 36, ц. 20 сот.).

М. Гехтер — Наші синдикати (Рада, 1909, ч. 103). Автор говорить про синдикати на території України: Продаруд, міжнародний синдикат фабрикантів ріллянчих машин, синдикат фабрикантів цегли, рибальський трест в Новоросійську, трест пароходників і перевозників та берлинників в Херсонщині та синдикат кримських соляників.

Сільська кооперація на Україні російській (Економіст, 1909, ч. 5, ст. 5—6). Се переповідка змісту реферата д. М. Гехтера, надісланого на Просвітно-економічний конгрес у Львові 1909 р. В ній подано число і стан кооперативів на Україні в кінцем 1908 р.

Л. Юркевич — Кооперація на Україні (Слово, 1909, ч. 8, ст. 5—7; ч. 9, ст. 6—8 і ч. 10, ст. 7—9). Визначаючи, що кооперативний рух має будучність на Україні, автор розглядає (з погляду ортодоксального марксиста) ряд питань звязаних з кооперацією у нас: селянство і його групи та кооперація, жидівське питання і кооперація, кооперація і націоналізація торгівлі, кооперація і просвіта, то що. Хоча з автором не раз тяжко згодитись, проте статю його не можна поминути без уваги.

П. А. — До сучасного становища потребительської кооперації на Україні (Рада, 1909, ч. 285). Автор торкаєть ся кризи в споживчій кооперації. Матеріал бере зі справоздання товариських крамниць Хорольщини (Полт. губ.). Головна причина — недоладна і недосвідна господарка, невміле діловодство, залягання в боргами і т. д.

А. Смілянець — Кооперативний рух на Черкащині (Рада, 1909, ч. 141). Автор розповідає про споживчі товариства в м. Смілі і околичних селах.

Кметь — Кооперація на селі (Лист в Поділя). (Рада, 1909, ч. 102). Автор розповідає про заснованне в 1907 р. в с. Яланці спершу позичково-щадничого, а далі й споживчого товариства, про добрий розвиток кооперативів та про гарний вплив їх на сусідні села, котрі теж пішли за прикладом Яланця.

І Л. — Кооперативний рух на Кубані (Рада, 1909, ч. 185). Статя розповідає про розвиток кредитових і позичково-щадничих товариств на Кубаньщині від 1904 р. до останніх часів.

А. В. — Українські кооперативні товариства в Галичині (Рада, 1909, ч. 199). Широка стаття, котра докладно знайомить з станом і розвитком укр. кооперації в Галичині.

В. Тотоміянець — Кооперативний рух в Галичині (Діло, 1909, ч. 251). Це переклад статті з ч. 38 „Союза Потребителей“, органу моск. союзу споживачів. Стаття має інформаційний характер.

А. Ільченко — Споживча кооперація в Галичині, на Україні і Буковині (Економіст, 1909, ч. 2, ст. 1—4). Найбільше уваги присвятив автор діяльності „Народної торгівлі“ з приводу 25 літ існування цього товариства. Це все, що говорить ся про Галичину. Далі йде огляд кооперативного руху на Україні за останні 2 роки (1907—1908). Вкінці кілька слів присвячено буковинській кооперації.

А. В. — З економічного життя Галичини (Рада, 1909, ч. 163 і 185). В першій статті автор говорить про хліборобську виставу в Стрию та про кооперативну справу на Галицькій Україні, в другій про розвиток молочарської справи на Галицькій Україні, довше спинаючись на діяльності о. О. Ніжанковського.

В. Галевич — Непевний шлях (З приводу роковин „Союзу потребителів Київщини“). (Рада, 1909, ч. 288). Це шлях — вузької торгівлі та русифікаторства. Автор закликає союз кинути сей шлях та піти правдивою дорогою кооперації, вважаючи при тому більше на місцеві умови.

А. Ільченко — Роль кооперації в нашій національній боротьбі (Економіст, 1909, ч. 3, ст. 1—5). Великі земельні простори, промисл і торгівля на цілій широкій Україні знаходять ся в чужих руках. Єдиний засіб для українського народу здобути собі економічну незалежність, вийти в люде — це кооперація. Розвиткови сеї думки та уаргументованню її й присвячена стаття автора. Основну критику сеї статі з погляду марксієвського дав д. М. Порш в „Слові“ 1909 р., ч. 17, ст. 7—10.

М. Порш — Кооперативний націоналізм (Слово, 1909, ч. 17, ст. 7—10). Це основна критика реферату А. Ільченка (Роль кооперації в нашій національній боротьбі) з погляду ортодоксально-марксієвського. Критичні замітки автора варті уваги.

І. Ющин — Ідея кооперативи в педагогії (Учитель, 1909, ч. 5—9). Пояснивши коротко теоретично вагу і потребу розбудження любови до кооперативного життя, автор доводить, що проблемою кооперативної організації повинна зайняти ся рішучо школа.

А. Ільченко — Кілька слів про організаційний хаос в нашій економічній праці (Економіст, 1909, ч. 6, ст. 2—3). Автор оглядає економічну діяльність „Просвіти“ в Галичині і висловлює ся за передання нею сеї галузи своєї діяльності відповідним фаховим організаціям.

С. К. — Організація хліборобських спілок в Австрії а в Галичині (Економіст, 1909, ч. 7, ст. 1—2). Автор наводить число союзів спілок, котрі належали до Загального Союзу хліборобських спілок в Австрії (подає й число спілок кожного окремого союзу) та висловляється за тим, аби був знесений галицький Патронат Спілок, а його місце заняли два автономні союзи рільничих спілок, польський і український.

В. Тотоміанць — Кооперативное движение въ Россіи (Вѣстникъ Европы, 1909, ч. XI, ст. 81—98). Д. Тотоміанць знайомить з числом і діяльністю споживчих, кредитових, сільсько-господарських товариств і різних інших спілок у Росії в останніх роках. Для нас ся стаття цікава тим, що автор притягує багато українського матеріалу.

Др. К. Левицький — Початки розвитку наших інституцій економічних (Діло 1909, ч. 33 і 34). В сих двох фелетонах переказано зміст реферату дра К. Л., виголошеного дня 2 лютого 1909 на кооперативно-економічній секції просвітно-економічного конгресу у Львові. Згадавши про Банк рустикальний (1867 р.) і Общое рольничо-кредитовое заведеніє (1873) та їх руїну, автор переходить до докладного представлення розвитку укр. економічних інституцій в рр. 1880—1890 (період I-ий), 1890—1900 (період 2-ий), 1900—1909 (період 3-ий).

Л. Божко — М Левитський, як кооператор і його хліборобські спілки (Економіст, 1909, ч. 4, ст. 5—8). Автор оповідає про погляди М. Левитського на кооперацію взагалі, а кооперацію в рільництві зосібна, далі говорить про спілки Левитського, розвиток їх і значінє та про ті перешкоди, які ставила спілковому рухови російська адміністрація. Стаття має виключно інформаційний характер, автор не вдаєть ся в критику, а переказує лише те, що містило ся в матеріалах Левитського, переданих ним до ред. „Економіста“. Стаття вийшла і осібно, як ч. 12 „Економічної бібліотеки“.

М. Лозинський — Перший український просвітно-економічний конгрес у Львові (Рада, 1909, ч. 23).

Просвітно-економічний конгрес (Економіст, 1909, ч. 3).

З просвітно-економічного конгресу (Діло, 1909, чч. 22—24, 30—32, 40, 46—48).

Справоздання з просвітно-економічного конгресу, що відбув ся у Львові в початку минулого року з нагоди 40-ліття Т-ва „Просвіта“.

А. В. — З хліборобської виставки в Стрию (Рада, 1909, ч. 210) і Хліборобська виставка в Стрию, *ibid.* чч. 221, 224, 227, 233, 239, 247 і 267. Статі д. А. В. подають докладний опис виставки, справоздання зі віздів, що відбули ся підчас неї та вражіння її уваги дописувача.

Хліборобська вистава в Стрию (Економіст, ч. 6, ст. 9—11). Статя присвячена справі організації вистави і подає до відома інтересованим, що треба посилати на виставу.

Нарада в справі національного кооперативного конгресу (Економіст, 1909, ч. 10—12). Під час укр. хліборобської вистави мин. року в Стрию відбула ся нарада, скликана Кр. союзом ревізійним в справі I-го укр. кооперативного конгресу. На нараді широко обговорювали ся сі справи: розвій діяльності Кр. союзу ревізійного, ціль і значіне кооперативних конгресів, проект програми будучого нац. конгресу, плян організації його та інші справи з ним звязані. Дана статя дає докладне справоздання зі згаданої наради, знайомить нас з працею і рішеннями сеї наради. Се справозданє вийшло і окремо.

Хмурій — Кооперативний візд (Рада, 1909, ч. 274—276). Автор подає докладний опис візду представників союзу потребительських (споживчих) товариств Київщини та огляд діяльності їх. Для нас візд цікавий особливо тим, що знято було там питанне про рідну мову в видавництві кооперативної часописи.

Малий — Зізд представників подільських потребительських товариств (Рада, 1909, ч. 187). Статя подає коротенькі відомости про розвиток сих товариств на Поділю.

М. Стасюк — Зізд представників товариських крамниць в Катеринославщині (Рада, 1909, ч. 167). Статя подає опис першого кооперативного візду на Катеринославщині. Для нас він цікавий особливо тим, що ухвалив, аби спілка товариських крамниць Катеринославщини не прилучалась безпосередно до Московського Союзу Т—в, а обєдналась би з початку з иншими українськими губерніями в краєву спілку.

М. І. — Зізд представників товариських (потребительських) крамниць в Жмеринці (Рада, 1909, ч. 191). Статя ся

являєть ся доповненням статі д. Малого в ч. 187 „Радн“ і подає огляд діяльності і перебігу візду.

Дм. Бігдаш — Білокриницька сільсько-господарська виставка і наш книжний крам (Рада, 1909, ч. 206). В серпні 1909 р. була уряджена рільнича вистава в Білій криниці під Кременцем. Була там і ятка книгарні „Київської Старини“. Цікаві спостереження про відносини селян до укр. книжки і уваги з приводу них становлять зміст вище названої статі.

Др. Ваньо — Наші стоваришення кредитові в світлі критика польського (Економіст, 1909, ч. 4, ст. 1—5). Автор броронить укр. товариства кредитові від закидів, які зробив д. Еліта в одній фаховій польській часописі. Статя має і ширший інтерес, бо торкаєть ся багатьох питань про напрям українського спілкового руху в Галичині і про характер господарки—в них.

М. Залізник — З української літератури про кооперацію і сільське господарство (Діло, 1909, ч. 32, 34, 36). Автор подає огляд і критичні уваги про кілька нових книжок з вище названої области: „Ідеали, теория і прінципи кооперації“, С. Кузик, Про кооперацію, її теорію і значіне для нас, Биховський, Межі капіталізму в сільському господарстві, М. Гехтера, Сільська кооперація і С. Бородавського, Хліборобські спілки в Німеччині.

Звіт Товариства „Краєвий Союз Ревізійний у Львові“ (Економіст, 1909, ч. 1, ст. 1—32). Ціле перше число „Економіста“ присвячене справозданню з діяльності краєвого Союзу Ревізійного за рік 1908, котре обіймає всі сторони роботи згаданого товариства.

Товариство „Сільський Господар“ в 1908/9 році (Економіст, 1909, ч. 6, ст. 6—8). Докладне переповідженне звіту згаданого товариства. Статя подає потрібні відомости про діяльність товариства в р. 1908/9.

Діяльність „Дністра“ в 1908 р. (Діло, 1909, ч. 105—106). За справозданнем „Дністра“ статя знаємть з діяльністю сього товариства в 1908 р.

Спілка для господарства і торгровлі в Перемишлі (Руслац, 1909, ч. 65—67). Огляд діяльності товариства на підставі справоздання з р. 1908.

В. Дорошенко.

Видання й статі обговорені в с'їм томі:

Наукова хроніка.

Dr. Józef Buzek — *Historia polityki narodowościowej rządu pruskiego wobec Polaków od traktatów wiedeńskich do ustaw wyjątkowych z r. 1908, 1909.*

Історія політична і культурна до поч. XVII в.

A. Спицынъ — *Историко-археологическія разысканія, 1909.*

B. Латышевъ — *Почты, 1909.*

J. Marquart — *Untersuchungen zur Geschichte von Eran, II, 1907.*

R. Kaindl — *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern, I—II, 1907.*

A. Brückner — *O Rusi normańskiej jeszcze słów kilka, 1909.*

Б. Барвінський — *Перемирна грамота литовських князів в королем Казиміром В. 1366 р., 1909.*

Б. Барвінський — *До питання про скількість присяжних грамот в князів литовсько-руських, 1909.*

Б. Барвінський — *Два загадочні ханські ярлики на руські землі з другої половини XV в., 1909.*

Б. Бучинський — *Змагання до унії руської церкви в Римом в роках 1498—1506, IV—VI, 1909.*

С. Шумаковъ — *Сотниці, грамоты и записи, 1909.*

А. Рухомовський — *Ruthenen a Rusini, 1909.*

— *Русь, Україна-Ruthenen, Russen, 1909.*

— *Історичний розвій імени українсько-руського народу, 1909.*

Русини в Галичині та їх походжене, 1909.

М. Грушевський — *Холмщина, 1909.*

Х. — *З історичних легенд, 1909.*

Історія культурна і політична XVII—XIX в.

П. Жуковичъ — *O ненаданныхъ сочиненіяхъ І. Кунцевича, 1910.*

П. Жуковичъ — *Протестація митрополита Іова Борецкаго и другихъ западно-руськихъ ієрарховъ, 1909.*

A. Prochaska — *Z życia biskupa przemyskiego (Aleksandra Trzebieńskiego), 1908.*

F. Jaworski — *Nobilitacya miasta Lwowa, 1909.*

E. Webersfeld — *Jaworów, monografia historyczna, etnograficzna i statystyczna, 1909.*

Цисьма московскаго митрополита Леонтія (Лебединскаго), 1908.

М. Грушевський — *Виговський і Мазепа, 1909.*

С. Южакъ — *Двухсотлѣтіе російской государственности, 1909.*

І. Джиджора — *„Анафема“, 1909.*

Б. Барвінський — *Гетьман Іван Мазепа в всевітній літературі і штуці, 1909.*

Б. Барвінський — *Князь Мазепа і його шляхотський та князівський герб, 1909.*

В. Пачовський — *Сумні роковини, 1909.*

Пам'яті гетьмана Івана Мазепи (1709—1909), 1909.

Історичні замітки, 1909.

М. Кордуба — *Дещо з бувальщини міста Чернівців, 1909.*

- о. Ал. Зл. — Монастир Чина св. Вас. Вел. в Яворові, 1909.
 Д. — Межигірря і його старовина, 1909.
 І. Кривецький — Східна Галичина й Росія, 1909.
 І. Созанський — До історії народного шкільництва в рр. 1821—1838, 1909.
 О. Маковей — Причинки до історії народного шкільництва на Буковині, 1909.
 О. Левицький — Пироґов у Кліві і його проводи, 1909.
 В. Доманицький — Одна з „Катерин“, 1909.
 Д. Д—ко — Сторінка з історії укр. інтелігенції 60-х років, 1909.
 М. Ловинський — Переписка Драгоманова, 1909.

Суспільний устрій і право.

- Памятники древне-русскаго каноническаго права. Часть I, 1908.
 О. Леонтовичъ — Вѣча, сеймы и сеймики въ в. кн. Литовскомъ, 1910.
 J. Rutkowski — Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka, 1909.
 В. Grużewski — Ordynacya sądów ziemskich i grodzkich w Galicyi 1778 roku, 1909.
 М. Garr — Die österreichische Wahlreform, 1907.
 Н. Herz — Die Kriminalität der Juden in Österreich, 1907.
 М. Залізняк — Основні питання федеративного устрою, 1909.
 Е. Левицький — Чесько-німецький спір, 1909.
 М. Здерковський — Про права руської мови в ц. к. судах і державних прокураторіях.

Л і т е р а т у р а.

- С. Корфъ — Замітка объ отношениях древне-русскаго лѣтописца къ монархическому принципу, 1909.
 А. Яцимирскій — Романскій митрополитъ Макарій и новооткрытая его славяно-молдавская лѣтопись 1541—1551 г., V, 1909.
 Н. Петровскій — Къ исторіи „Откровения Мееодія Патарскаго“ въ западно-славянскихъ литературахъ, 1910.
 В. Рѣвановъ — Къ исторіи русскої драмы. Эскурсы въ область театра іезуитовъ, 1910.
 В. Варнеке — Исторія русскаго театра, ч. I—II, 1908—1910.
 Вірші гетьмана Мазепи, 1909.
 В. Розов — Українська шкільна драма „Успеніе Богородицѣ“, 1909.
 О. Грушевський — М. Гоголь і сучасна укр. суспільність, 1909.
 К. Невірова — Мотиви української демонології в „Вечерах“ та „Миргороді“ Гоголя, 1909.
 П. Петровський — Недуга Гоголя, 1909.
 В. Короленко — Трагедія писателя, 1909.
 Д. Багалій — Еволюція художественнаго творчества Н. В. Гоголя, 1909.
 С. Сфремов — Жертва дводушности, 1909.
 Д. Дорошенко — Гоголь й українство, 1909.
 М. Лизинський — Микола Гоголь, 1909.
 І. Д. — Микола Гоголь, 1909.
 Д. Д. — Українські переклади з Гоголя, 1909.
 В. Щурат — Шевченкове послання Гоголю, 1909.
 В. Щурат — Поясненія деяких Шевченкових висловів, 1909.

- М. Могиллянський — Неизвѣстное стихотвореніе Т. Г. Шевченка, 1909.
 Д. Дорошенко — Польсько-українські відносини в поезії Шевченка, 1909.
 С. Фремов — Шевченко за ґратами, 1909.
 Нові матеріали до біографії Тараса Шевченка, 1909.
 В. Доманицький — Брехати — не ціпом махати, 1909.
 К. Михальчук — Про нашу долю, 1909.
 Смаль-Стоцький — Шевченко пророк України, 1909.
 С. Русова — Шевченко и новейшая украинская литература, 1909.
 І. Огієнко — Як колись читали Шевченка, 1909.
 І. Огієнко — Шевченко на селі, 1909.
 А. Лютницький — Тарас Шевченко в народніх переказах, 1909.
 Російська преса про Т. Шевченка, 1909.
 М. Задізняк — Популярна література Гал. України 1908 р., 1909.
 В. Палеєко — Сирітство духове, 1909.
 Спомини колишніх редакторів „Буковина“, 1909.
 О. Попович — Початки „Буковина“, 1909.
 Смаль-Стоцький — Сьвідок, 1909.
 Православний — „Буковина“ а церковні справи, 1909.
 Н. Спинул — „Буковина“ а наше народне шкільництво, 1909.
 М. Лозинський — Альманах віденської „Січи“, 1909.
 В. Доманицький — Українське письменство року 1908, 1909.
 — Українська та про Україну література в році 1909, 1909.
 — Українська література в Росії 1909 року, 1909.
 Д. Дорошенко — Українська преса в 1908 році, 1909.

Е к о н о м і к а.

- О. Русов — Про заняття Українців по перепису 1897 року, 1909.
 А. Ярошевич — Опис маєтків, як джерело по економіці Південно-Західного краю, 1909.
 F. Eulenburg — Die internationale Wirtschaftslage, 1906.
 К. Вобль — Очерки по історії польскої фабричної промислености, 1909.
 М. Гехтер — Значіння України в економічному житті Росії, 1909.
 — З економічного життя України в 1908 р., 1909.
 — Економічне життя України в 1908 р., 1909.
 — Українська сільська кооперація в 1908 р., 1909.
 П. А. — Убожіє Україна, 1909.
 В. Ст—кий — Зубожінне України, 1909.
 П. А. — Тарифна геометрія, 1909.
 Дм. Д—цов — Велика земельна власність на Україні і рух український, 1909.
 А. Я—в — Аграрні рухи на Україні 1905—1906 рр. по матеріалам імп. Вольного Економічного Товариства, 1909.
 М. З. — В справі аграрних реформ, 1909.
 А—ко — „Вишневі сади“ в Херсонщині, 1909.
 — „Вишневі сади“ на Волні, 1909.
 — „Вишневі сади“ в Кієвщині, 1909.
 С. Кувик — Стан хліборобства в Галичині, 1909.
 М. Гехтер — Побічні й домашні сел. промисли на Вкраїні, 1909.
 М. Г—р — Українське шовководство, 1909.
 П. А. — Занепад українського вівчарства, 1909.

- П. А. — Бавовняний голод і розвиток продукційних сил України, 1909.
П. А. — Мукомольна промисловість на правобережній Україні, 1909.
Л. Янов — Листи з степу, 1909.
С. Загорський — Робітниче питання в сільському господарстві полудневої Росії, 1909.
Я. Міхура — Сторінка з минулого, 1909.
Ст. Р. — Нещасливі випадки в українській гірній промисловості, 1909.
Е. Олесницький — Про соціальне забезпечення, 1909.
М. Гехтер — Наші синдикати, 1909.
Сільська кооперація на Україні російській, 1909.
Л. Юркевич — Кооперація на Україні, 1909.
П. А. — До сучасного становища потреб. кооп. на Україні, 1909.
А. Смілянець — Кооперативний рух на Черкащині, 1909.
Кметь — Кооперація на селі, 1909.
І. Л. — Кооперативний рух на Кубані, 1909.
А. В. — Українські кооперативні товариства в Галичині, 1909.
В. Тотоміанц — Кооперативний рух в Галичині, 1909.
А. Ільченко — Споживча кооп. в Галичині, на Україні і Буковині, 1909.
А. В. — З економічного життя Галичини, 1909.
В. Галевич — Непевний шлях, 1909.
А. Ільченко — Роль кооперації в нашій нац. боротьбі, 1909.
М. Порш — Кооперативний націоналізм, 1909.
І. Ющишин — Ідея кооперації в педагогії, 1909.
А. Ільченко — Кілька слів про організаційний хаос в нашій економічній праці, 1909.
С. К. — Організація хліборобських спілок в Австрії а в Галичині, 1909.
В. Тотоміанц — Кооперативне движіння в Росії, 1909.
К. Левицький — Початки розвитку наших інституцій екон., 1909.
Л. Божко — М. Левитський, як кооператор і його хліборобські спілки, 1909.
М. Лозинський — Перший укр. просв.-екон. конгрес у Львові, 1909.
Просвітно-економічний конгрес, 1909.
З просвітно-економічного конгресу, 1909.
А. В. — З хліборобської виставки в Стрию, 1909.
Хліборобська вистава в Стрию.
Нарада в справі національного кооперативного конгресу, 1909.
Хмурій — Кооперативний візд, 1909.
Малий — Візд представників подільських потреб. тов., 1909.
М. Стасюк — Візд представників товариських крамниць в Катеринославщині, 1909.
М. І. — Візд представників товариських (потребительних) крамниць в Жмеринці, 1909.
Дм. Бігдаш — Білокриницька сільсько-господарська виставка і наш книжний крам, 1909.
Др. Ваньо — Наші стоварищення кредитові в світлі критика польського, 1909.
М. Залізник — З української літератури про кооперацію і сільське господарство, 1909.
Звіт Товариства „Краввий Союз Ревізийний у Львові“, 1909.
Товариство „Сільський Господар“ в 1908/9 році, 1909.
Діяльність „Дністра“ в 1908 р., 1909.
Спілка для господарства і Торговлі в Перемишлі, 1909.
-

Приймаєть ся передплата на 1910 р. на

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВУ ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНУ ПЕРЕДОВІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛОГІЇ Й ЕТНОГРАФІЇ,

що виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

(ХІХ РІК ВИДАННЯ).

Журнал сей крім розвідок, заміток і матеріалів по українознавству — історії староруської, литовсько-польської й новійшої доби, історії літератури, етнографії, язика та иньшим близьким областям наук подає широко ведений перегляд наукової літератури, яка дотикаєть ся просто або посередно вказаних вище дисциплін — окремих публікацій і видань періодичних (коло 200 наукових часописей в перегляді), в виді критичних оцінок або рефератів.

Передплата для Австрії 12 корон на рік (поодинокі книжки по 3 корони) **приймає Канцелярія Наукового Товариства ім. Шевченка** у Львові і **Книгарня „Літературно-Наукового Вістника“** в Києві (Б. Владимирская № 28).

Також на складі всі **інші видання Наукового Товариства імени Шевченка**: Збірники секцій — історичної, фільологічної й природничо-математичної, Жерела (Fontes historiae ruthenicae), Памятки (Monumenta linguae necnon litterarum ruthenicarum), Українсько-руський Архив, Українська Бібліотека, Історична Бібліотека, Матеріали до української етнології, Етнографічний Збірник, Студії з поля суспільних наук, Часопись правнича й економічна, Правнича Бібліотека, Матеріали до української бібліографії.

ЗАПИСКИ

УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА В КИЇВІ

виходять від 1908 р.

Редакційний комітет: *М. Грушевський, Вол. Перетч, К. Михальчук.*

З огляду, що надсилання передплати з Галичини на Записки Українського Наукового Товариства в Києві, очевидно, робить труднощі багатьом, Рада Товариства за порозумінням з Книгарнею Наукового Товариства ім. Шевченка постановила: замість передплати для Галичини завести продажу поодиноких томів Записок в тій книгарні по зниженій ціні, а власне том буде продавати ся в ній по 3 кор. 20 сотиків.

Проф. Мих. Грушевський:

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧИНИ

частина перша — до р. 1625

(VII том Історії України-Руси, що становить зовсім окрему цілість).

Зміст: Східно-полуднева Україна в XV—XVI вв. Початки козачини. Зріст і організація козачини в передостанніх десятиліттях XVI в. Перші козацькі війни. Східн. Україна і козачина на порозі XVII в. Соціальне значінне козацтва. Політичні обставини перших десятиліть XVII в. і їх вплив на зріст і розвій козачини. Козачина в службі національних українських змагань. Київський освітний рух і відновлення православної єрархії. Від Хотина до Курукова.

Замовляти в Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, ціна 8 кор.

Приймаєть ся передплата на рік 1910
на українську політичну, економічну і літературну газету
(рік видання п'ятий)

== РАДА, ==

яка виходить у Києві що дня, окрім неділок і днів після свят, українською мовою по програмі звичайних великих політичних газет.

НАПРЯМОК ГАЗЕТИ НЕПАРТІЙНИЙ, ДЕМОКРАТИЧНО-ПОСТУПОВИЙ.

Особливу увагу звертає „РАДА“ на місцеве життя провінції.

До співробітництва в „РАДІ“ запрошено визначніші літературні і наукові сили.

„РАДА“ має власних кореспондентів в Державній Думі, в Державній Раді, а також в політичних центрах Європи, у Львові, в Чернівцях і в усіх визначних містах України по сей і по той бік кордону.

Передплатники, що підпишуть ся на газету на цілий рік і видержать **безплатно** такі книжки: „Українсько-Російський словник“ В. Дубровського під ред. Ів. Стешенка, вид. „Час“ 1909 р., ц. 75 к. і „Словарик, Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів“, В. Доманицького, вид. 1906 р., ц. 20 к., а також за доплату 6 рублів можна одержати „Словник української мови“, зібраний редакцією журналу „Кіевская Старина“, виданий у Києві в 1909 р. під редакцією і з доповненнями Б. Грінченка, в 4-х великих томах, що продаєть ся по книгарнях за 8 руб. без пересилки (словник одержав від Рос. Акад. Наук премію ім. Костомарова).

Ціна „РАДІ“ з приставкою і пересилкою в Росії на 1910 р., а також до кінця 1909 р. на рік 6 р., на 11 м. 5'70 р., на 10 м. 5'25 р., на 9 м. 4'75 р., на 8 м. 4'25 р., на 7 м. 3'75 р., на 6 м. 3'25 р., на 5 м. 2'75 р., на 4 м. 2'25 р., на 3 м. 1'75 р., на 2 м. 1'25 р., на 1 м. 65 коп.

Адреса редакції і головної контори у Києві: Велика Підвальна ул., д. 6 біля Золотих Боріт. Телефон 1458.

Приймаєть ся передплата на 1910 р.
НА НАРОДНЮ УКРАЇНСЬКУ ІЛЮСТРОВАНУ ГАЗЕТУ

== СЕЛО, ==

що виходить, почавши з вересня 1909 року, кожного четверга у Києві, а подає статі і новини про сучасне жите на Україні, в Росії і за кордоном, оповідання, вірші, популярні статі з української історії й письменства, з наук природних, з агрономії і медицини. Пишуть постійно: Ю. Будяк (шкільництво), М. Гехтер (економічне жите, кооперація), М. Грушевський (історія, українське питанне), М. Залізняк (з закордонної України), Майорський (сільське господарство), Ю. Стрий (природні науки), П. Смуток (з столиці), А. Терниченко (сільське господарство), М. Шаловал (з заграничного жита) й інші.

Передплату приймає книгарня ЛНВістника в Києві, Вел. Володимирська 28.

Для галицьких передплатників ціна на рік 6 кор., хто випише просто з кийвської книгарні; посилаючи гроші переказом, треба доконче карткою осібно пояснити призначенне тих грошей, подати адрес і т. д., бо оригінального переказу адресат не одержує.

З огляду на сі клопоти, і те також, що при висилці з Києва часопись часто гине в дорозі, книгарня Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові приймає передплату по ціні 7 корон на рік для країв австрійських і таким передплатникам буде розсилати часопись уже від себе 2 рази на тиждень, приймаючи на себе одвічальність за правильне надсилянне.

Брошуровані комплекти „Села“ за р. 1909 (17 чисел, коло 50 українських ілюстрацій, багато історичних, літературних й ин. статей — дуже користне для читалень) продаватимуть ся в книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка по 2 корони (на пересилку 40 сот.).

Приймаєть ся передплата на р. 1910 на

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК

МІСЯЧНИК ЛІТЕРАТУРИ, НАУКИ Й СУСПІЛЬНОГО ЖИТЯ,

що виходить далі великими книжками, 12—15 аркушів великої вісімки під загальним проводом Мих. Грушевського.

Містить белетристику оригінальну й переклади — повісти, оповідання, драми, поезії, статі з української історії, літератури, суспільної економії й інших областей знання; огляди літератури, науки й суспільно-політичного життя; критику й бібліографію.

Видає **УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА.**

За львівську редакцію відповідає Василь Панейко.

Адміністрація у Львові: ул. Супінського, ч. 17.

(Lemberg, Supińskjgasse, 17. Anzeiger für Literatur und Wissenschaft.)

Редакція й адміністрація в Києві (лише для Росії): Велика Володимирська, 28.

Передплата платна у Львові, вносить:

В Австрії з персилкою на пів року 12 кор., на цілий рік 18 кор.

Річна передплата може бути сплачена в трьох ратах: 3 січня н. ст. 6 кор., 3 цвітня н. ст. 6 кор., 3 серпня н. ст. 6 кор. По порозумінню з адміністрацією можна сплачувати рати також в інших термінах, але все з гори. Квартальної передплати не приймаєть ся.

В інших державах (крім Росії) передплата вносить 22 кор., (23 франки, в Америці 4-50 долари, в Німеччині 20-40 мар.), і може бути тільки річна.

Комплетні річники 1899—1907 р. продають ся по 16 кор., річник 1908 по 18 кор.; 1-го річника (1898) перші чотири книжки вичерпані; за ціну 12 кор. можна дістати кн. 5—12. Поодинокі книжки коштують 2 кор. З двох перших здекомплетованих річників продають ся поодинокі книжки по 40 сот.

Книжки висилають ся раз на місяць; хто надсилає передплату по виході книжки, дістає належні книжки при найближшій розсилці. Рекламувати можна найпізнійше по одержанню двох дальших книжок. Інші реклямації полагоджують ся тільки по вирівнанню належності за книжку.

На зміну адреси треба прислати 50 сотиків; при тім треба подавати все не лише нову, але й стару адресу. Всякі грошеві претенсії журналу до передплатників платні і заскаржувані у Львові. Доки хтось не повідомив адміністрації виразно окремим письмом, що перестає передплачувати журнал, доти відповідає за всі вислані йому книжки.

Далі приймаєть ся передплата на р. 1910, нові передплатники дістають всі книжки.

НАША ШКОЛА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ.

Орган Товариства українських учителів середніх і вищих шкіл „Учительська Громада“ у Львові.

Виходить 4 рази на рік книжками 4—5 аркушів.

Видає *Редакційний Комітет*. — Відповідає за редакцію: *Гв. Кривець*.

Умови передплати: В Австро-Угорщині: річно 10 кор., піврічно 5.
Для заграниці: „ 12 „ „ 6.

Члени Товариства „Учительська Громада“ дістають журнал безплатно.

Редакція й Адміністрація: Львів, ул. Супінського, ч. 17.

PUBLIKATIONEN

der Sevčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Supińskijs-Gasse, 17.

(in ukrainischer Sprache).

Abteilungen der Sevčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, redigirt von Prof. Michael Hruševskij, bis jetzt erschienen Bde I—XCIII (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis: Bde I—XX kosten 48 Kronen, jeder weitere Bd. (auch separat käuflich) 3 Kr., Bd. XXIII—XXIV (Doppelband) 5 Kr., Bd. XXXI—III u. XXXV—VI (Doppelbände) à 6 Kr.

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Sevčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:

1. Dreizehn Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filozofičnoi sekyi) B. I—IV u. VI—XIII enth. Geschichte der Ukraine von Prof. M. Hruševskij (I. Teil bis Anfang des XI Jahrh., II—bis Mitte des XII Jahrh., III—IV bis zum J. 1340, VI—VII bis zum J. 1569, VIII—IX Verfassung und soziale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh., X—XI Oekonomische, kulturelle und nationale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh., XII—XIII Ukrainische Kosaken bis zum J. 1625). Preis I, II B. à 7-50 III u. IV B. 7-50 VI u. VII B. 7-50, VIII u. IX B. 7-50, Bd. X—XI 7-50 Kr., Bd. XII—XIII 8 Kr., Bd. V. enthält Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. Preis 4 Kr.

2. Historische Bibliothek, bis jetzt erschienen B. I—XXIV.

3. Ukrainisch-ruthenisches Archiv I Band: Die Handschriften des Museums des Narodnyj Dom in Lemberg, — 3 Kr. II Band: Materialien zur Geschichte des Bauerntums und der Oekonomik Galiziens im XVIII—XIX Jhd., — 4 Kr. III Band: Materialien zur Geschichte der nation. Wiedergelurt der Ruthenen in Galizien 1830—1840, — 5 Kr. IV Band: Materialien zur Geschichte des ruthenischen Schulwesens in Galizien, — 3 Kr.

4. Juridische Zeitschrift, bis jetzt X Bde, à 2 Kr.

5. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt IX Bde à 3 Kr.

6. Juridische Bibliothek, bis jetzt III B. à 2 u. 3 Kr.

7. Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und der Statistik, bis jetzt I Bd. Preis 3 Kr.

8. Beiträge zur ukrainischen Bibliographie, bis jetzt 1 Bd. Preis 6 Kr.

Die philologische Sektion publizierte bis jetzt 12 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filoloģičnoi sekyi), enthaltend: Bd. I und IV Biographie des ukrainischen Dichters Taras Ševčenko, von A. Konyškyj, Preis à 3 Kr. Bd. II u. III Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde und Literatur, von Michael Dragomanov (erster Teil). Preis à 4 Kr. Bd. V. Die Mundart der Lemken, von I. Verchratskij, 6 Kr. B. VI. Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde von M. Dykariv. Preis 4 Kr. Bd. VII u. X: Abhandlungen aus der ukrainischen Volkskunde und Literatur von Michael Dragomanov (Zweiter Teil). Preis 5 Kr. Bd. VIII—IX u. XI—XII. Die Korrespondenz d. J. Holowačkyj, Preis à 7 Kr. Ukrainische Bibliothek, Bd. I—III. Sämtliche Werke von J. v. Fed'kovič, Bd. I. Gedichte, Preis 6 Kr., B. II. Erzählungen, Preis 4 Kr., Bd. III. Dramatische Werke 1A Teil, Preis 3 Kr., 2 Teil, Preis 3 Kr. Bd. VI—VII. Gedichte von Taras Ševčenko, Preis à 3 Kr.

Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion publizierte bis jetzt 13 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk). Die beiden ersten Bände kosten à 3 Kr., Bd. III—VIII erschienen jeder in zwei Abteilungen, jede unter einer besonderen Redaktion; die mathematisch-naturwissenschaftliche red. von Iv. Verchratskij und Vlad. Levickij, die medizinische red. von Dr. E. Ozarkevič. Preis jeder Abteilung 2 Kr. Bände IX—XIII à 5 Kr.

Die Archäographische Kommission publizierte bis jetzt folgende Werke: 1. Quellen zur Geschichte der Ukraine, Bd. I (Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken Halyč und Peremyšl vom J. 1565—66); Bd. II (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sanok im J. 1565); Bd. III (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Belz und Lemberg im J. 1564—5); Bd. IV u. V (Galizische Akten aus den J. 1648—1659). Bd. VII (Lustrationen vom J. 1570); Bd. VIII (Akten zur Gesch. der ukr. Kosaken 1513—1630). Jeder Bd. kostet 4 Kr., III Bd. 5 Kr.

2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I Alttestamentliche Apokryphen; Bd. II. Neutestamentliche Apokryphen A. Evangelienkreis. Bd. III. B. Apokryphe Apostelgeschichten. Bd. IV. Eschatologische Apokryphen. Bd. V. Denkmäler der religiösen Poesie aus dem XVI—XVII Jh. Bd. I u. V. Preis 4 Kr., Bd. II III u. IV à 5 Kronen.

3. Kotljarevskij, Die travestierte Aeneis, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798, Preis 60 Heller.

4. Akten-Sammlung zur Geschichte der sozial-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine, Preis 3 Kr.

E. Die Ethnographische Kommission publiziert:

1. Ethnographische Sammlungen (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt erschienen 10 Bände. Bd. I enthält: M. Kramarenko, Weihnachtsfeier bei den Kosaken am Schwarzmeer; M. Rozdol'skyj, Galizische Volksmärchen aus Berlin, Bez. Brody; J. Stryj, ukrainisch-ruthenische Land und Volk 3 Kr.
Bd. II, enthält: V. Hnatjuk, Die Leiermänner, ihre Lieder, Gebete, ihr Jargon usw. aus dem Bez. Bučač; G. Žatkovyč, Ethnographische Skizzen aus Ungarisch-Ruthenien. M. Dykariv, Volksmärchen und Anekdoten der Kosaken am Schwarzen Meere 3 Kr.
Bd. III und IV enth.: V. Hnatjuk, Ethnographische Materialien aus Ungarisch Ruthenien (Legenden, Novellen, Märchen, Fabeln, Sagen, Anekdoten) 2 Bde. 6 Kr.
Bd. V, enthält: M. Dykariv, Volksgerüchte über die Zarenkrönung; M. Jendyk, Aus dem Volkserinnerungen über die Fronarbeit; I. Franko, Huzulische Peshwürungen; Philaret Kolessa, Volksglaube im Dorfe Chodovyči, Stryer Bez.; I. Franko, Volksglaube im Vorgebirgslande; R. Kaindl, Folkloristisches Material aus dem Munde der galizischer und der Bukovinaer Ruthenen, und andere kleinere Beiträge 4 Kr.
Bd. VI enthält: V. Hnatjuk, Volksanekdoten der galizischen Ruthenen 4 Kr.
Bd. VII enthält: J. Rozdol'skyj, Galizisch-ruthenische Volksmärchen 2 Kr.
Bd. VIII enthält: J. Rozdol'skyj, Galizisch-ruthenische Volksschwänke (Novellen) 2 Kr.
Bd. IX enthält: V. Hnatjuk, Ethnographische Materialien aus Ungarisch-Ruthenien, Bd. III (I. Materialien aus den Komitate Zemplin, Šaroš, Zips; II. Volkslieder aus der Bačka) 3 Kr.
Bd. X enthält: Galizisch-ruthenische Volkssprichwörter, gesammelt, geordnet und erklärt von Ivan Franko (Bd. I, Heft 1: A — vidaty) 4 Kr.
Bd. XI enthält: Ivan Kolessa, Galizisch-ruthenische Volkslieder aus dem Dorfe Chodovyči, Bez. Stryj, mit Noten 5 Kr.
Bd. XII—XIII enthält: V. Hnatjuk, Galizisch-ruthenische Volkslegenden, 2 Bde. 6 Kr.
Bd. XIV enthält: V. Lesevyč, Ukrainische Volkserzählungen 4 Kr.
Bd. XV enthält: V. Hnatjuk, Materialien zur galizisch-ruthenischen Dämonologie 4 Kr.
Bd. XVI enthält: Galizisch-ruthenische Volkssprichwörter, gesammelt, geordnet und erklärt von Ivan Franko (Bd. I, Heft 2: Vidaty—djity) 5 Kr.
Bde XVII—XIX enthalten: V. Hnatiuk, Kolomejken (2 oder 4-zählige Volkslieder) à 4 Kr.
Bd. XX erscheint im Jahre 1910.
Bde XXI—XXII enthalten: St. Ljudkevyč, Galizisch-ruthenische Volksmelodien, T. I—II à 6 Kr.
Bde XXIII, XXIV, XXVII enthalten: Galizisch-ruthenische Volkssprichwörter, gesammelt, geordnet und erklärt von Ivan Franko (Bd. II, Hefte 1—2: Djity—Pjatj, Bd. III, Heft 1: Rabunok—Čas) 11 Kr.
Bd. XXV enthält: V. Hnatjuk, Ethnographische Materialien aus Ungarisch-Ruthenien, Bd. IV. 3 Kr.
2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie, Bd. I, Preis 8 Kr. (Enthält Abhandlungen über neueste archäologische Funde, über die Lebens- und Arbeitsweise der ukr. Fischer in der Dobruđa, der galizischen Kürschner usw., sowie auch eine Abhandlung über die farbigen Ostereier, ihre Herstellung und Ornamentik, mit 13 chromolithographischen Tafeln und zahlreichen Illustrationen im Text). Bd. II, 4 Kr. Die Huzulen, Land, Leute, Lebensweise, Industrie, Sitte und Brauch, religiöse Vorstellungen usw., mit über 300 Illustrationen. Bd. III, 4 Kr. Neue archäologische Funde, Volkskalender, aus der galiz. Volksindustrie, Hochzeitslieder und Gebräuche a. d. Gouv. Černyhiv, Die Korporationen der Dorfjugend in der Ukraine, Bd. IV, 4 Kr. Die Huzulen (zweiter Teil). Bd. V, 6 Kr. Die Huzulen (dritter Teil). Bd. VII. Die Huzulen (vierter Teil) 6 Kr. Bd. VIII—IX Das Kind in der ukr. Volkskunde, 4 Kr. und 3 Kr. Bd. X (enthält Abhandlungen über anthropologische Messungen des ukrain. Volksstammes Huzulen, samt XII Taf. und 1 Karte, über die Kleidung der Bojken (samt XXXII Taf.) und 5 neue Aufzeichnungen von ukrain. Hochzeitsbräuchen und Liedern) Bd. XI (Enthält Abhandlungen über die Bauernbauten und Volkstrachten der Bojken (mit Illustrationen) und neue Beiträge zur Dämonologie der Huzulen), 2 Kr. Bd. XII. Die Osterlieder mit Melodien, 5 Kr.

Chronik der Gesellschaft, enthält Berichte über die Tätigkeit der Gesellschaft, Sektionen und Kommissionen derselben, erscheint 4 Mal im Jahre Bis jetzt erschienen N. 1—39 ukrainisch und deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlung der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, Ringplatz, 10 vorrätig.

